

प्राप्तस्थान—

जैन-शास्त्रमालाकार्यालय,

जैन उपाश्रय लुधियाना

मुद्रक—

दी मॅट्रिक् अलैक्ट्रिक प्रेस गोकुल रोड लुधियाना में
मारटर लब्धगम धवन के प्रबन्ध में छपी ।

प्राक्कथन

पदार्थों के ज्ञान के लिए और उन का सम्यग्बोध करने के लिए आगमों में प्रमाण और नय ये दो मार्ग प्रतिपादन किए गए हैं । प्रमाण सर्वाशयाही होता है । और नय, पदार्थ के देश धर्म को ग्रहण कर उसका वर्णन करता है वर्तमान युग में न्याय को दो शैलियां प्रचलित हैं, जैसे—प्राचीन न्याय, और नव्यन्याय । प्राचीन न्याय शब्दाडम्बर को छोड़ कर अर्थावबोधविशेष रहता है और नव्यन्याय में अर्थावबोध को अपेक्षा शब्दाडम्बर ।

जैन, बौद्ध तथा वैदिक आचार्यों ने न्याय शास्त्र के बहुत से ग्रन्थ निर्माण किए हैं और उन पर टीका टिप्पण भी यथा बुद्धि किए हैं जो आज कल पाठशालाओं के पाठ्य क्रम में नियुक्त भी हैं । अस्तु, इस जटिल तथा दुरूह विषय के सम्बन्ध में मेरा य बहुत दिनों से यह विचार था कि जो विद्यार्थी न्यायकक्षा में न्याय अध्ययन कर रहे हैं

या कर चुके हैं उन को प्राचीन आगमों में वर्णन किए हुए प्रमाण और नय—वाद का ज्ञान प्राप्त होना आवश्यक है। एतदर्थ इस लघु पुस्तिका में अनुयोगद्वार सूत्र, नन्दीसूत्र, ठाणांग सूत्र, भगवतीसूत्र, प्रज्ञापन सूत्र, तथा उत्तराध्ययन सूत्र, आदि जैनागमों से प्रमाण और नय तथा आत्मवाद आदि विषय स्वाध्याय शील विद्वानों के अवलोकन के लिए संक्षिप्त रूप से संग्रह किए गए हैं। जिन को विशेषप्रमाण और नय-वाद आदि विषयों को देखने का अभिलाषा होवे जैनागमों का सप्रेम स्वाध्याय कर और यथोचित लाभ उठाएं।

इस पुस्तिका में प्राचीन टीकाओं के साथ साथ आगम पाठ का भी मद्रङ किया गया है आशा है विद्वान् लोग इस पुस्तक को पढ़ कर मेरे परिश्रम को सफल करेंगे। अर्लविद्वत्सु।

चैत्र शुक्ला प्रतिपदा

सं० २००६

जैन उपाश्रय

लुधियाना

आचार्य—

आत्माराम

दो शब्द

जैन शास्त्र के प्रकाण्ड विद्वान् पूज्य आचार्य श्री आत्मा राम जी महाराज वे विशेष सहवास से मुझे भी जैनागमों के देखने का सौभाग्य प्राप्त होता रहा है। पूज्य श्री जी की कर लेखनी से जैन जगत् तथा जैनेतर विद्वज्जन सुपरिचित ही है। मैंने आचार्य श्री जी द्वारा प्रकाशित अनेकों ग्रन्थ पढ़े, जो साधारण तथा असाधारण जनता के लिए उपयोगी सिद्ध हुए हैं। मेरी आरम्भ से ही पूज्य श्री जी से सानुरोध प्रार्थना रही है कि जैनागमों में इतस्तत विखरे हुए न्याय-शास्त्र सम्बन्धित पाठों का एक पुस्तक के आकार में प्रकाशन होना अत्यावश्यक है।

हर्ष का विषय है कि पूज्य श्री जी ने मेरी इस प्रार्थना को साकार रूप देकर मुझ पर ही नहीं किन्तु न्याय-शास्त्र के जिज्ञासुओं पर महान् उपकार किया है।

प्रूफ आदि सशोधन कार्य—भार अपने ऊपर लेकर इस पुस्तक के मूर्त्तरूप देने में जैन मुनि रत्नचन्द्र जी महाराज तथा प्रकाण्ड पण्डित शान्त मुद्रा प० श्री हेमचन्द्र जी महाराज के सुशिष्य मुनि श्री स्वरूपचन्द्र जी महाराज और कान्ति मुनि जी ने अपने कर्तव्य का पालन किया है। इसके लिए इन तीनों मुनिजनों का विशेष धन्यवाद।

निवेदक —

चैत्र शुक्ला प्रतिपदा

स० २००६

भएडूलाल शास्त्री

जैन उपाश्रय
लधियाना

धन्यवाद

जालन्धर (छावनी) निवासी श्रीमान् लाला तेलूराम जी जैन समाज के मान्य व्यक्तियों में से एक हे आरम्भ से ही आप सामाजिक सत्कार्यों में अपने द्रविण का सदुपयोग करते आये हैं। आप के अन्तस्तल में धार्मिक भावना सदैव जागृत रही है और उन्हीं सद भावनाओं से प्रेरित हो आप ने अनेक ग्रन्थ प्रकाशित किए हैं, प्रस्तुत पुस्तक का प्रकाशन भार भी गणावच्छेदक श्री १००८ श्री रघुवरदयाल जी महाराज की सत्प्रेरणा से आप ने अपने ऊपर लिया है। अतः मैं "जैनशास्त्रमालाकार्यालय" लुधियाना को आगे से सेठ तेलूराम जी जैन स्टैम जालन्धर छावनी का शतशः धन्यवाद करता हूँ।

आशा है, अन्य धनों महानुभाव भी लाला जी का अनुकरण करते हुए अपने धन का सदुपयोग करेंगे।

नोट.—यद्यपि प्रस्तुत पुस्तक के प्रूफ, सशोधन आदि में अति सावधानी रखी गई है, फिर भी यदि दृष्टिदोष से कोई अशुद्धि रह गई हो, तो पाठक महानुभाव सुधार कर पढ़ें।

आपका—

मन्त्री, जैनशास्त्रमालाकार्यालय

लुधियाना।

समर्पितम्

यह 'लघु निबन्ध' स्वर्गीय श्री श्री १००८ गणी श्री उदयचन्द्र जी महाराज के कर कमलों में समर्पण किया जाता है। आप की प्रथम ही यह उत्कृष्ट भावना थी कि जैनागमों में निर्दिष्ट प्रमाण और नय-वाद आदि का बोध न्याय शास्त्र के जिज्ञासुओं के लिए आवश्यक है।

अतः मैं उसी भावना से प्रभावित होकर यह शास्त्रीय निबन्ध आप श्री जी की सेवा में समर्पित कर के हृषातिरेक का अनुभव कर रहा हूँ।

भवदीय —

आचार्य जैन मुक्ति, आत्माराम

जैनागमन्यायसंग्रहः

अथ भावप्रमाणमभिधित्सुराह—

मूल—से कि त भावप्पमाणे ?, २ तिविहे पएणत्ते, तंजहा-
गुणप्पमाणे नयप्पमाणे संखप्पमाणे (सू० १४३) से कि तं
गुणप्पमाणे ?, २ दुविहे पएणत्ते, तंजहा—जीव गुणप्पमाणे
अजीवगुणप्पमाणे अ ।

से किं तं अजीवगुणप्पमाणे ?, २ पंचविहे पएणत्ते,
तं जहा—वएणगुणप्पमाणे गधगुणप्पमाणे रसगुणप्पमाणे
फासगुणप्पमाणे संठाणगुणप्पमाणे, से किं तं वएण—
गुणप्पमाणे ?, २ पंचविहे पएणत्ते, तं जहा—कालवएण-
गुणप्पमाणे जाव सुक्किळ्ळवएणगुणप्पमाणे, से त वएणगुणप्प-
माणे । से किं तं गंधगुणप्पमाणे ?, २ दुविहे पएणत्ते, तजहा—
सुरभिगंधगुणप्पमाणे दुरभिगंधगुणप्पमाणे, से तं गंधगुणप्प-
माणे । से किं तं रसगुणप्पमाणे ?, २ पंचविहे पएणत्ते, तंजहा-
तित्तरसगुणप्पमाणे जाव महुररसगुणप्पमाणे, से तं रसगुणप्पमाणे ।

से किं तं फासगुणप्पमाणे ?, २ अट्टविहे पणत्ते, तंजहा—
 कक्खडफासगुणप्पमाणे जाव लुक्खफासगुणप्पमाणे से तं
 फासगुणप्पमाणे । से किं तं संठाणगुणप्पमाणे ?, २ पंच
 विहेपणत्ते, तंजहा—परिमंडलसठाणगुणप्पमाणे वट्टसं०
 तंम० चउरंस० आययसंठाणगुणप्पमाणे, से त संठाणगुणप्प-
 माणे, से तं अजीवगुणप्पमाणे ।

टीका :—भवनंभावो—वस्तुन परिणामो ज्ञानाद्विर्वर्णादिश्च,
 प्रमिति प्रमीयते अनने प्रमीयते स इति वा प्रमाणं, भाव एव
 प्रमाण भाव प्रमाण, भावसाधनपत्ते प्रामिति.—वस्तुपरिच्छेदस्तद्धेतुत्वाद्
 भावस्य प्रमाणात्सवसेया, तच्च भावप्रमाणत्रिविधप्रज्ञात्, तद्यथा—
 गुणप्रमाण, मित्यादि, गुणो—ज्ञानादि. स एव प्रमाण गुणप्रमाण, प्रमीयते
 च गुणैर्द्रव्यं, गुणाश्च गुणरूपतया प्रमीयन्तेऽतः प्रमाणात्, तथानीतयो
 नया—अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुन एकाशर्परिच्छिन्नयः त एव प्रमाण नयप्र-
 माण, सख्यानं संख्या संवप्रमाण संख्याप्रमाण, नयसंख्ये अपि गुणत्वं
 न व्यभिचरत, केवलं गुणप्रमाणात् पृथगभिधाने कारणमुपरिष्ठाद्ब्रूयते,
 अगुणप्रमाणं द्विधा जीवगुणप्रमाणं च अजीवगुणप्रमाणं च तत्राल्प-
 वक्रव्यत्यादजीवगुणप्रमाणमेव तावदाह—‘से किं तं अजीवगुणप्पमाणे,
 त्यं, एतत्त्वमेवमपि पाठमिदं’, नवर परिमण्डलसस्थान वलयादिवत्,
 यत्तमयोगोलकवत्. च्यम्भ—त्रिकोण, शृङ्गाटककलवत्- चतुरस्रं—
 समचतुष्कोणम्, आयतं—दीर्घमिति ।

मूल — से किं तं जीवगुणप्पमाणे?, २ तिविहे परणत्ते,
 तंजहा-णाणगुणप्पमाणे दंसणगुणप्पमाणे चरित्तगुणप्पमाणे ।
 से किं तं णाणगुणप्पमाणे ?, २ चउच्चिवहे परणत्ते, तंजहा-
 पच्चक्खे अणुमाणे ओवम्मे आगमे । से किं तं पच्चक्खे ?, २
 दुविहे परणत्ते, तंजहा-इंदिअपच्चक्खे अ णोइंदिअपच्चक्खे अ ।
 से किं तं इंदिअपच्चक्खे ? पंचविहेपरणत्ते, तंचहा-सोइंदिअपच्चक्खे
 चक्खुरिंदियपच्चक्खे वाणिदिअपच्चक्खे जिच्चिभंदिअपच्चक्खे
 फामिदिअपच्चक्खे, से तं इंदियपच्चक्खे । से किं तं णोइंदियपच्चक्खे ?,
 २ तिविहे परणत्ते, तंजहा-ओहिणाणपच्चक्खे मणपज्जवनाणपच्चक्खे
 केवलणाण-पच्चक्खे, से तं णोइंदियपच्चक्खे, से तं पच्चक्खे ।

टीका :—जीवस्य गुणाः—ज्ञानादयस्तद्रूपं प्रमाण जीवगुणप्रमाणं
 तच्च ज्ञानदर्शनचारित्रगुणभेदात्त्रिधा, तत्र ज्ञानरूपो यो गुणस्तद्रूपं प्रमाण
 चतुर्विधं, तद्यथा- प्रत्यक्ष-मनुमानमुपानमागमः, तत्र ' अशू व्याप्ता '
 वित्यस्य धातोरश्नुते--ज्ञानात्मना अर्थान् व्याप्नोतीति अक्षो जीव, ' अश-
 भोजने' इत्यस्य वा अश्नाति-भुङ्क्ते पालयति वा सर्वार्थानित्यक्षो-जोव
 एव प्रतिगतम्-आश्रितमक्षप्रत्यक्षमिति, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयये
 (का० ६० ४३०) तिसमास, जीवस्यार्थसाक्षात्कारित्वेन यद् ज्ञानंवर्तते
 तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः, अन्ये त्वक्षमक्षं प्रतिवर्तत इत्यव्ययीभावसमास विदधति,
 तच्च न युज्यते, अव्ययीभावस्य नपुंसकलिङ्गत्वान्, प्रत्यक्षशब्दस्य

त्रिलिङ्गता न स्यात्, दृश्यते चेयं, प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षो बोधः प्रत्यक्षं ज्ञानमिति दर्शनात्, ततो यथादर्शितस्तत्पुरुष एवायं, तच्च प्रत्यक्षं द्विविध-
इन्द्रियप्रत्यक्षं नोइन्द्रियप्रत्यक्षं च, अत्रेन्द्रियं-श्रोत्रादि तन्निमित्तं-सहका-
रिकारणं यस्योत्पित्सोस्तदलिङ्गिकं शब्दरूपरसगन्धस्पर्शविषयज्ञानमिन्द्रिय-
प्रत्यक्षम्, इदचेन्द्रलक्षणजीवात् परं व्यतिरिक्तनिमित्तमाश्रित्योत्पद्यते इति
धूमाद्वाग्निज्ञानमिव वस्तुतोऽर्थसाक्षात्कारत्वाभावात् परोक्षमेव, केवल
लोकेऽस्य प्रत्यक्षतया रुढत्वात् सव्यवहारतोऽत्रापि-तथोच्यत इत्यलंविस्त-
रेण, तदाकाङ्क्षिणा तु नन्द्यध्ययनमन्वेषणीयम् । इन्द्रिय प्रत्यक्षं तु यन्न
भवति तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्ष, नो शब्दस्यसर्वनिषेधपरत्वात् यत्रेन्द्रिय
सर्वथैव न प्रवर्तते किन्तु जीव एव साक्षादर्थं पश्यति तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षं-
अवधिमन पर्यायकेवलाख्यमिति भावार्थः ।

मूलः—से किं तं अणुमाणे ? २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-
पुव्ववं सेसवं दिट्ठसाहम्मवं । से किं तं पुव्ववं ? २ माया पुत्तं
जहा नट्टं, ज्वाणं पुणारागयं । काई पच्चभिजाणेज्जा,
पुव्वलिङ्गेण केणई ॥ ११५ ॥ तंजहा—खत्तेण वा वरणेण वा
लल्लणेण वा मसेण वा तिलेण वा, से तं पुव्ववं । से किं तं
सेसवं ? २ पंचविहंपणत्तं, तंजहा—कज्जेणं कारणेणं
गुणेणं अवयवेणं आसएणं । से किं तं कज्जेणं ? संखं सदेणं
भेरि ताडिएणं वमभं ढक्किएणं मोरं किंकाइएणं हयं हेसिएणं
गयं गुलगुलाइएणं रहं घणघणाइएणं, से तं कज्जेणं । से

किं तं कारणेणं ?, २ तंतवो पडस्स कारणं ण पडो तंतुकारणं
 वीरणा कडस्स कारणं ण कडो वीरणाकारणं मिप्पिंडो वडस्स
 कारणं ण वडो मिप्पिंडकारण, से तं कारणेण । से किं तं
 गुणेण?, २ सुवएणं निकसेणं पुप्फ गधेण लवणं रसेणं मङ्गं
 आसायएणं वत्थं फासेणं, से तं गुणेणं । से किं तं अवयवेण?,
 २ महिसं सिगेणं कुक्कुडंसिहाएणं हत्थिं विसाणेणं वराहं दाढाए
 मोरं पिच्छेणं आसं खुरेणं वग्धंनहेणचमरिं वालगगेणं
 वाणरं लंगुलेण दुपयं मणुस्सादि चउपयं गवमादि बहुपयं गोमि
 आदि सीहं केसरेणं वसहं कुक्कुहेणं महिलं वलयवाहए, गाहा—
 परिअरवंधेण भडं जाणिज्जा महिलिअं निवसणेणं । मित्थेण
 दोणपार्गं कविं च एक्काए गाहाए ॥ ११६ ॥

से तं अवयवेणं । से किं तं आसएणं ?, २ अग्गिं धृमेणं
 सलिलं वलागेणं बुद्धिं अट्ठमधिकारेणं कुलपुत्तं सीलसमायारेणं
 [इङ्गिताकारितैज्ञैः, क्रियाभिर्भाषितेन च । नेत्र वक्त्र विकारैश्च-
 गृह्यतेऽन्तर्गतमनः ॥ १ ॥] से तं आसएणं । से तं सेसवं ।

टीका :-—अनु-लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणस्य पञ्चान्मीयते-परिच्छिद्य-
 द्यते वस्त्वनेनेति अनुमान, तच्चत्रिविध पूर्ववत् शेषवत् दृष्टसाधर्म्यवच्चेति ।
 से किं तं पुब्बव' मित्यादि, विशिष्ट पूर्वोपलब्धं चिन्हमिह पूर्वमुच्यते,

तदेव निमित्तरूपतया यस्यानुमानस्यास्ति तत्पूर्ववत्, तद्द्वारेण गमकमनु-
मान पूर्ववदिति भावः । तथा चाह 'माता पुत्र' मित्यादिश्लोक; यथा माता
स्वकीय पुत्र वाल्यावस्थायां नष्टं युवानं सन्तं कालान्तरेण पुनः कथमप्यागतं
काचित्तथाविवस्मृतिपाटववती, न सत्रो, पूर्वदृष्टेन लिङ्गेन केनचित्
क्षतादिना प्रत्यभिजानीयात्—मत्पुत्रोऽयमिति अनुमिनुयादित्यर्थः, केन-
पुनर्लिङ्गेनेत्याह—'क्षतेन वे' त्यादि, स्वदेहोद्भवमेव क्षत, आगन्तुकस्तु
अदृष्टादिकृतो व्रण लाञ्छनमपतिलकास्तु प्रतीता., तदयमत्र प्रयोगो--मत्-
पुत्रोऽयम्, अनन्यसाधारणक्षतादिलक्षणविशिष्टलिङ्गोपलब्धेरिति, साध-
र्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयो. सत्त्वेतराभावादयमहेतुरिति चेत्, नैव, हेतो परमार्थे-
नैकलक्षणत्वात्, तद्वत्तेनैव गमकत्वोपलब्धे, उक्तं च न्यायवादिना
पुरुरचन्द्रेण—“ अन्यथाऽनुपपन्नत्वमात्रं हेतो. स्वलक्षणम् । सत्त्वासत्त्वे
हितधर्मो, दृष्टान्तद्वयलक्षणे ॥ १ ॥ तद्धर्माविति—अन्यथाऽनुपपन्नत्वधर्मो,
कथम्भूते सत्त्वासत्त्वे इत्याह—साधर्म्यवैधर्म्यरूपे दृष्टान्तद्वये लक्ष्यते—
निश्चीयते [अथ यदि] दृष्टान्तद्वय लक्षणो न च धर्मिसत्ताया धर्मा-
सर्वेऽपि स्वदेहा भवन्त्येव, पटादेः शुक्लत्वाद्विधर्मोर्व्य (ख्य) भिचारात्, ततो
दृष्टान्तयो' सत्त्वासत्त्वधर्मो यद्यपि क्वचिद्धेतौ न दृश्येते तथापि धर्मिस्वरूप-
मन्यथानुपपन्नत्व भविष्यतीति न कश्चिद्विरोध इति भावः । यत्रापि
धृमादौ दृष्टान्तयोः सत्त्वासत्त्वे हेतोर्दृश्येते तत्रापि साध्यान्यथानुपपन्नत्वस्यैव
प्राधान्यात्तस्यैवेकस्य हेतुलक्षणा ताऽवसेया, तथा चाह—“धृमादेर्यद्यपि
न्याता, सत्त्वासत्त्वे स्वलक्षणो । अन्यथानुपपन्नत्वप्राधान्याल्लक्षणैकता ॥१॥
किञ्च यदि दृष्टान्ते सत्त्वासत्त्वदर्शनाद्धेतुर्गमक इष्यते तदालोहलेख्यं वज्रं
पाथिवत्वान् काष्ठान्विवदित्यादेरपि गमकत्वं स्यात्, अभ्यधायिच-

“दृष्टान्ते सदसत्त्वाभ्यां, हेतु.सम्यग् यदीष्यते । लोहलेख्यंभवेद्वज्रं,
पाथिवत्वाद् द्रुमादिवद्” ॥२॥ इति । यद्विच—पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वाव-
पचान्त्वलक्षणहेतोस्त्रैरुच्यमभ्युपगम्यापियथोक्तदोषभयात् साध्येन
सहान्यथानुपपन्नत्वमन्वेषणीय तर्हि तदेवैक लक्षणतयावक्तुमुचित-
किरुपत्रेयणेति, आहच—“अन्यथानुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किं ? ।

नान्यथानुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ॥१॥” इत्यादि, अत्रवहुवक्तव्य

तत्तु नोच्यते, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गात्, अन्यत्र यत्नेनोक्तत्वाच्चेति । आह-
प्रयत्नविषयत्वादेवात्रानुमानप्रवृत्तिरयुक्ता, नैव, पुरुषपिण्डमात्रप्रत्यक्षता-
यामपिमत्पुत्रो न वेति सन्देहाद्युक्त एवानुमानोपन्यास इति कृत प्रसङ्गेन ।

‘से किं तं सेसव’ मित्यादि, पुरुषार्थोपयोगिन.परिजिज्ञासितात्तुरगादे-
रथादन्यो हेपितादिरर्थ शेष इहोच्यते, सगमकत्वेन यस्यास्ति तच्छेषवद-
नुमानं, तच्च पचविधं, तद्यथा,—कार्येणेत्यादि, तत्र कार्येणकारणानुमानं

यथा—हयम्—अश्वं हेपितेन अनुमिनुते इत्यध्याहार,
हेपितस्य तत्कार्यत्वात्, तदाकर्ण्य हयोऽत्रेति या प्रतीतिरूप्यते
तदिह कार्येण—कार्यद्वारेणोत्पन्न शेषवदनुमानमुच्यते इति भाव,

कार्चित्तु प्रथमत शब्दशब्देनेत्यादि दृश्यते तत्रोक्तानुसारत सर्वोदाहरणेषु
भावना कार्या । ‘से किं त कारणेण’ मित्यादि, इह कारणेनकार्यमनुमीयते,
यथा विशिष्टमेघोन्नतिदर्शनात् कश्चित् वृष्टयनुमानं करोति, यदाह—

“रोलम्यगवलच्यालतमःलमलिनत्वप । वृष्टि व्यभिचरन्तीह. नैव प्राया
पयोमुच. ॥ १ ॥” इति एव चन्द्रोदयाज्जलधेवृद्धिरनुमीयतं कुमुद

विकाशश्च, मित्रोदयाज्जलरुहप्रवोधोवृकमदमोक्षश्च, तथाविधवर्षणान्
सस्यनिष्पत्तिः—कृपिवलमन प्रमोदश्चेत्यादि, तदेव कारणमेवेतानुमानं

साध्यस्यनाकारणं, तत्र कार्यकारणभाव एव केषांचिद् विप्रतिपत्तिं पश्यन्तमेव तावन्नियतं दर्शयन्नाह—तन्तव पटस्य कारणं नतु पटस्तन्तूना कारणम् पूर्वमनुपलब्धस्य तस्यैवतद्भावेऽपलम्भाद्, इतरेषांतु पटाभावेऽप्युपलम्भाद् अत्राह— ननुयदा कश्चिन्निपुणः पटभावेन सयुक्तानपि तन्तून् क्रमेणवियोजयति तदा पटोऽपि तन्तूनां कारणं भवत्येव, नैवं,—सत्त्वेनोपयोगाभावात्, यदेवहि लब्धसत्ताकं—सत्त्व्यात्भावेन कार्यमुपकुरुते तदेव तस्य कारण—त्वेनोपदिश्यते, यथा मृत्पिण्डोघटस्य, ये तु तन्तुवियोगतोऽभावीभवता पटेन तन्तवः समुत्प—द्यन्ते तेषा कथं पट कारणं निर्दिश्यते, नहिज्वराभावेन भवत आरोगिता-मुपस्य ज्वर. कारणमिति शक्यते वक्तुं, यद्यं पटेऽप्युपद्यमाने तन्तवोऽभावी भवन्तीति तेऽपि तत्कारणं न स्युरिति चेत्, नैवं, तन्तु-परिणामरूप एवहि पटो यदि च तन्तवः सर्वथाऽभावी भवेयुस्तदा मृदभावे घटस्येव पटस्य सर्वथैवापलब्धिर्न स्यात्, तस्मात् पटकालेऽपि तन्तवः सन्तीति सन्त्येनोपयोगात्ते पटस्य कारणमुच्यन्ते, पटवियोजनकाले त्वेककृतत्ववश्याया पटो नोपलभ्यते अतस्तत्र सत्त्वेनोपयोगाभावान्नासौ-तेषा कारणं, एव हीरणकटादिष्वपि भावना कार्या, तदेवं यद्यस्य कार्यस्य कारणत्वेन निश्चितं तत्तस्य यथा समभव गमकत्वेन वक्तव्यमिति । ‘से-दि तं गुणेण’ मित्यादि, निक्रपः—कपणपट्टगताकपितसुवर्णरग्या तेन सुवर्णमनुमीयते, यथा पञ्चदशादिवर्णलोपेतमिद् सुवर्णं, तथाविधनिक्रपो-पलम्भात्, पूर्वापलब्धोभयस्मत्सुवर्णवत्, एव शतपत्रिकादि पुष्पमत्र, तथा चिबगन्धोपलम्भात्, पूर्वोपलब्धवस्तुवत्, एव लवणमदिरावस्त्रादयो-ऽनेकभेदस्मत्सुवर्णोऽनियतस्वरूपा अपि प्रतिनियतं तथाविधं रसास्वादस्पर्श-

द्विगुणोपलब्धे' प्रतिनियतत्वरूपा सावयितव्याः । 'से किं त अवयवेण'
मित्यादि, अवयवदर्शनेनावयवी अनुमीयते, यथा महिष, अत्र
तदविनाभूतशृङ्गोपलब्धे, पूर्वोपलब्धोभयसम्मतप्रदेशवत्, अयंचप्रयोगो-
वृत्तिवरणकाद्यन्तरितत्वादप्रत्यक्ष एवावयविनि द्रष्टव्य, तत्प्रत्यक्षतायाम-
ध्यक्षत एव तत् सिद्धेरनुमानवेयर्थ्यप्रसङ्गादिति एव शेषोदाहरणान्यपि
भावनीयानि, नवर द्विपदमनुष्यादीत्यादि, मनुष्योऽयंतदविना भूतपद
द्वयोपलंभात्, पूर्वद्वष्टमनुष्यवत् एव चतुष्पदवहुपदेष्वपि, 'गोम्ही'
कर्णाशृगाली, 'परियरवंघेणभङ्ग' मित्यादि, गाथा पूर्वं व्याख्यातैव,
तदनुसारेणभावर्थोऽप्यूह्य इति, । 'से किं तं' 'आसएण' मित्यादि,
आश्रयतोत्याश्रायो-धूमवलाकादि', तत्र धूमादग्न्यनुमान वलाकादेस्तु जला-
द्यनुमानंप्रतीतमेव, आकारेङ्गितादिभिश्चपूर्वव्याख्यातम्बरूपैर्द्वन्द्वत्ताद्या-
श्रितैस्तदन्तर्गतमनोऽनुमानमुप्रसिद्धमेव, अत्राह—ननु-धूमस्याग्निकार्य
त्वात्पूर्वोक्तकार्यानुमानएव गतत्वात् किमिदोपन्यासः १, सत्यं, किन्त्वग्न्या-
श्रयत्वेनापि लोके तस्यरूढत्वादत्राप्युपन्यासः कृत इत्यदोष, तदेतन्
शेषवदनुमानम् ।

मूलः—से किं तं दिदृश माहम्भवं १, २ दुविहं परणत्तं,
तं जहा सामन्नदिदृशं च विसेसदिदृशं च । से किं तं मामएण-
दिदृशं १, २ जहा एगो पुग्गिओ तथा वहवे पुग्गिमा जहा वहवे
पुग्गिमा तथा एगो पुग्गिसो जहा एगो करिग्गिमावणो तथा वहवे
करिसावणा, जहा वहवे करिग्गिमावणा-तथा एगो करिग्गिमावणो, से तं

सामरणदिट्टं । से कि तं विसेसदिट्टं ? , २ से जहाणामए केई पुरिसे
 कंचि पुरिसं वहूणं पुरिसाणमज्जे पुव्वदिट्टं पच्चभिजाणेज्जा-
 अय से पुरिसे वहूण करिसावराणं मज्जे पुव्वदिट्टं करिसावराणं
 पच्चभिजाणेज्जा अयं से करिसावराणे । तस्म समासओ तिविहं गहणं
 भवड, तं जहा—अतीयकालगहणं पडुप्पएणकालगहणं अणागय
 कालगहण । से कि तं अतीय कालगहणं ? , २ उत्तणाणि
 वणाणि निफएण मस्सं वा मेडणि पुएणाणि अ कुएडसरणई
 दीहिआतडागाईपामित्ता तेण साहिज्जइ जहा—सुवुट्ठी आसी,
 से तं अतीय कालगहणं । से कि तं पडुप्पएणकालगहणं ? , २
 साहे गोअरग्गयं विच्छट्ठिअपउरभत्तपाएा पासित्ता तेणं
 साहिज्जइ जहा सुभिकखे वट्ठई, से त पडुप्पएण काल गहणं ।
 से कि तं अणागयकाल गहणं ? , २ अब्भस्स निम्मलत्तं कसिणा
 य गिरी सविज्जुआ मेहा । थणियां वा उव्वामो संजम्हा रत्ता
 परिणद्धा (द्धा) य ॥ ११७ ॥ वारुणं वा महिदं वा अएणयरं वा
 पमन्थं उपायं पामित्ता तेणं साहिज्जइ जहा—सुवुट्ठी भविस्मइ,
 से तं—अणागयकालगहणं । एएमि चेव विवज्जासे तिविहं—
 गहणं भवड, तं जहा—अतीयकाल गहणं पडुप्पएण कालगहणं
 अणागयकाल गहणं । से कि तं अतीयकालगहणं ? , नित्तिणाई

वणां अनिफ्फरणमस्मं वा मेङ्गीं सुक्काणि अ कुंडसरण—
 ईदीहिअतडागांडं पासिचा तेणं साहिज्जइ जहा—कुवुड्डी आसी,
 से तं अतीयकालगहणं । से किं तं पडुप्पण कालगहणं ? , २
 साहुं गोअग्गगयं भिक्खं अलभमाणं पासिचा तेणं साहिज्जइ
 जहा—दुब्बिभक्खेवइइ, से तं पडुप्पण काल गहणं । से किं तं
 अणागयकालगहणं ? , धूमायंतिदिगात्रो मं (?) विअमेङ्गी
 अपडिवद्धा । वाया नेरइया खलु कुवुड्डीमेवंनिवेयंति ॥ ११८ ॥
 अग्गेयं वा वायव्वं वा अणायरं वा अपसत्थं—उप्पायं पासिचा
 तेणं साहिज्जइ जहा—कुवुड्डीभविस्सइ, से तं अणागयकाल
 गहणं, से तं विसेमदिद्धं, सेतं दिद्धभाहम्मवं, से तं अणुमाणे ।

टीका :—दृष्टेन पूर्वोपलब्धेनार्थेन सह साधर्म्यं दृष्टसाधर्म्यं,
 तद् गमकत्वेन विद्यते यत्र तद् दृष्टसाधर्म्यैवत्, पूर्वदृष्टार्थं कश्चिन्
 सामान्यत कश्चित् विशेषतो दृष्ट स्यात्, अतस्तद्भेदादिदं द्विविध,
 सामान्यतो दृष्टार्थयोगात् सामान्यदृष्टं, विशेषतो दृष्टार्थयोगात् विशेषदृष्टं
 तत्र सामान्यदृष्टं यथा एकः पुरुषस्तथा वहवः पुरुषा इत्यादि, इदमुक्तं
 भवति—नालिकरेद्धोपादायात् कश्चिन् तत्प्रथमतया सामान्यत एक
 कश्चन पुरुषं दृष्ट्वा अनुमान करोति यथा अथमेक परिदृश्यमान पुरुष
 एतदाकारविशिष्टस्तथा वहवोऽत्रापरिदृश्यमाना अपि पुरुषा एतदाकार—
 सम्पन्ना एव, पुरुषत्वावशेषाद्, अन्याकारत्वे पुम्पत्वहानिप्रसङ्गात्,
 गत्रादिवत्, वहपु तु पुरुषेषु तत्प्रथमतो योचितेष्वेवमनुमिनोति यथाऽमी

परिदृश्यमाना पुरुषा एतदाकारवन्तः तथाऽपरोऽप्येकः कश्चित् पुरुषः
 एतदाकारवानेव, पुरुषत्वात्, अपराकारत्वेतद्वानिप्रसङ्गात्, अश्वादि-
 दिति, एवकार्पापणादिष्वपिवाच्य, विशेषतो दृष्टमाह—‘ से जहानामए
 इत्यादि, अत्र पुरुषाः सामान्येन प्रतीता एव, केवलं यदा कश्चित् कचिन्-
 कश्चित् पुरुषविशेषं दृष्ट्वा तद्दर्शनाहितसंस्कारोऽसंजाततत्प्रमोषः समयान्तरे
 बहुपुरुषसमाजमध्ये तमेवपुरुषविशेषमासीनमुपलभ्यानुमानयति—य
 पूर्वमयोपलब्धः स एवाय पुरुषः, तथैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्,
 उभयाभिमत पुरुषवदिति, एतत्तदा विशेषदृष्टमनुमानमुच्यते, पुरुषविशेष-
 विषयत्वाद्, एवं कार्पापणादिष्वपि वाच्यं । तदेवमनुमानस्य त्रैविध्यमुप-
 दर्श्यसाम्प्रतं तस्यैव कालत्रयविषयतां दर्शयन्नाह—‘ तस्स समासओ तिविह
 गदण्ण’ मित्यादि, तस्येतिसामान्येनानुवर्तमानमनुमानमात्र सम्वध्यते,
 तस्यानुमानस्य त्रिविध ग्रहणं भवति, तद्यथा—अतीतकालविषयं ग्रहणं—
 प्रागप्य वन्तुनः परिच्छेदोऽतीतकालग्रहण, प्रत्युत्पन्नो-
 वतेमान कालस्तद्विषयं ग्रहणंप्रत्युत्पन्नकालग्रहणं, अनागतो—
 भविष्यत्कालस्तद्विषयग्रहणमनागतकालग्रहणम्, कालत्रय वर्तिनोऽपि
 विषयस्यानुमानात्, परिच्छेदो भवतीत्यर्थः, तत्र ‘उत्तिणाइं’
 ति उद्गतानि तृणानि येषु वनेषु तानि तथा, अयमत्र प्रयोग—सुवृष्टि-
 स्त्विामीद्, उत्तृणवननिष्पन्नसस्य पृथ्वीतलजलपरिपूर्णकुण्डादिजलाशय
 प्रभृतितत्कार्यदर्शानात् अभिमतदेशवदित्यतीतस्य वृष्टिलक्षण विषयस्य-
 परिच्छेदः, साधुंच ‘गोचराप्रगतं’ भिक्षाप्रविष्टं विशेषेण छर्दितानि—
 गृह्येदेतानि प्रचुरभक्तपानानि यस्य स तथा त तादृशं दृष्ट्वा कश्चित्
 साधयति—गुभिज्ञमिह वर्तते, साधूना तद्वेतुकप्रचुरभक्तपानलाभदर्शनात्,

पूर्वदृष्टप्रदेशवदिति । 'अब्रह्मस्स निम्मलत्तां' गाहा सुगमा, नवरं स्तनितं —
 मेघगर्जितं 'वाउब्भामो' त्ति तथाविधो वृष्ट्यव्यभिचारी प्रदाक्षणं दत्त
 भ्रमन् प्रशस्तो वातः 'वारुण' ति आर्द्रामूलादिनक्षत्रप्रभव माहेन्द्रोहि-
 णीज्येष्ठादिनक्षत्रसम्भवं अन्यतरमुत्पातम् उल्कापातदिग्दाहादिकं प्रशस्तं
 वृष्ट्यव्यभिचारिणम् दृष्ट्वाऽनुमीयते, यथा—सुवृष्टिरत्रभविष्यति,
 तद्व्यभिचारिणामभ्रनिर्मलत्वादीना सम्दितानामन्यतरस्य वा दर्शनात् ,
 यथाऽन्यदेत, विशिष्टा ह्यभ्रनिर्मलत्वादयो वृष्टिं न व्याभिचरन्त्यतः
 प्रतिपत्त्रैव तत्र निपुणेन भाव्यमिति, 'एएसिंचेव विवज्जासे' इत्यादि,
 एतेषामेवोत्तृणवनादीनामतीतवृष्ट्यादिसाधकत्वेनोपन्यस्ताना हेतूनां व्यत्या-
 से—व्यत्यये साध्यस्यापि व्यत्ययः साध्यितव्योः यथा कुवृष्टिरिहासीन्नि-
 स्तृणवनादिदर्शनादित्यादिव्यत्यय सूत्रसिद्धो नवरमनागतकालग्रहणे माहेन्द्र-
 वारुणपरिहारेणाग्नेयवायव्योत्पाता उपन्यस्ताः तेषां वृष्टिविघातकत्वादित-
 रेषां सुवृष्टिहेतत्वादिति । 'से तं विसेसदिट्ठं, से तं दिट्ठसाहम्मव'
 मित्येतन्निगमनद्वयं दृष्टसाधर्म्यलक्षणानुमानगतभेदत्र (द्व) यस्य
 समर्थनानन्तरं युज्यते, यदि तु सर्ववाचनास्वत्रैव स्थाने दृश्यते, तदा-
 दृष्टसाधर्म्यवतोऽपि सभदेस्यानुमानविशेषत्वात्, कालत्रयविषयता
 योजनीयैवातस्तामप्यभिधाय ततो निगमनद्वयमिदमकारीति प्रतिपत्तव्यम्
 तदेतदनुमानयिति ।

अथोपमानमभिधित्सुराह—

मूलः—से किं तं ओवम्मे ? २ दुविहे परणत्ते तं जहा
 साहम्मोवणीए अ वेहम्मोवणीए अ । से किं तं साहम्मोवणीए ?

२ तिविहे परणत्ते, तं जहा—क्विसाहम्मोवणीए पायसाहम्मोव-
णीए सव्वसाहम्मोवणीयए । से कि तं क्विसाहम्मोवणीए ? २
जहामंदरो तथा सरिसवो जहा सरिसवो तथा मंदरो जहा समुदो
तथा गोप्पयं जहा गोप्पयं तथा समुदो जहा आइच्चो तथा
खज्जोतो जहा खज्जोतो तथा आइच्चो, जहा चन्दो
तथा कुमुदो जहा कुमुदो तथा चंदो, से तं क्विसाहम्मो० । से
क्वि तं पायसाहम्मोवणीए ? २ जहा गो तथा गवओ जहा
गवओ तथा गो, से तं पायसाहम्मो० । से क्वितं सव्वसा-
हम्मोवणीए ? २ सव्वसाहम्मे ओवम्मे नत्थि, तथावि तेणोव
तम्म ओवम्मं कीग्इ जहा अरिहंतहिं अरिहंतसरिसं कयं
चक्कवट्टिणा चक्कवट्टिमरिसं कयं, वलदेवेणा वलदेवेमरिसं
कयं, वासुदेवेणा वासुदेवसरिसं कयं साहुणा साहुसरिसं कयं
से तं सव्वसाहम्मे, से तं साहम्मोवणीए । से क्वि तं वेहम्मो-
वणीए ? २ तिविहे परणत्ते, तं जहा—क्विवेहम्मो पाय-
वेहम्मो सव्ववेहम्मो । से क्वि तं क्विवेहम्मो ? २ जहा सामलेरो न
तथा वाहुलेग, जहा वाहुलेगे न तथा मामलेगे, से तं क्विचि
वेहम्मो । से क्वि तं पाय वेहम्मो ? जहा वायमो न तथा पायमो, जहा
पायमो न तथा वायमो, से तं पायवेहम्मो । से क्वि तं सव्ववेहम्मो ?

२ सव्ववेहम्मे ओवम्मे नत्थि, तहावि तेणेव तस्म ओवम्मं कीरइ, जहा एणीएणां एणीअसरिसं कय दासेण दाससरिसं कयं काकेण काकसरिसं कयं सारेण साणसरिसं कयं पाणेण पाणसरिसं कयं, से तं सव्ववेहम्मे । से तं वेहम्मोवणीए । से तं ओवम्मे ।

टीका :—उपमीयते—सदृशतया वस्तु गृह्यते अनयेत्युपमा सैवोपम्यं, तच्च द्विविधं—साधर्म्येणोपनीतमुपनयो यत्र तत् साधर्म्योपनीतवैधर्म्येणोपनीतम्—उपनयो यत्र तद्वैधर्म्योपनीतम् तत्र साधर्म्योपनीतं त्रिविधं—किञ्चित् साधर्म्यादिभेदात्, किञ्चित् साधर्म्यच मदरसर्षपादीनां, तत्र मदर सर्षपयोर्द्वयोरपि मूतेत्व सादृश्यं, समुद्र गोष्पदयो सोदकत्वमात्रम्, आदित्यखद्योतयोराकाशगमनोद्योतकत्वरूप, चन्द्रकुमुदयो शुक्लत्वमिति । ‘से किं तं पायसाहम्मे’ इत्यादि, खुरककुदविपाणलाङ्ग, —लादेर्द्वयोरपि समानत्वात्, नवरं सकम्बलोगोवृत्तकण्ठस्तुगवय इति प्राय साधर्म्यता । सर्व साधर्म्यन्तु क्षेत्रकलादिभिर्भेदात् न कस्यापि केनचित् सार्द्धं संभवति, सम्भवेत्वेकता प्रसङ्ग तर्हि—उपमानस्य तृतीय—भेदोपन्यासोऽनर्थक एवेत्यशङ्क्याह—तथापि तस्य विवक्षितस्यार्हदादे—स्तेनैव अर्हदादिना औपम्य क्रियते, तद्यथा—‘अर्हता अर्हत्सदृशकृतं’ तत् किमपि सर्वोत्तमं तीर्थप्रवर्तनादि कार्यमर्हता कृतं यदर्हत्त्वेन करोति नापरः कश्चिदिति भावः, एवं च स एव तेनोपमीयते, लोकेऽपि हि केनचिदत्यद्भुते कार्ये कृते वक्तारो दृश्यन्ते—तत् किमपीद भवद्भि कृत यद्भवन्त एव कुर्वन्ति नान्य कश्चिदिति, एव चक्रवर्तिवासुदेवादिष्वपि वाच्यम् ‘से किं

नं वेद्ममोवणीए' इत्यादि, यथेति—यादृशः शबलायाः गोरपत्यं शोवलेयो
 न तादृशो बहुलाया अपत्यं बाहुलेयो, यथाचार्यं न तथेतरः, अत्रचशेष—
 धर्मस्तुल्यत्वाद्भिन्ननिमित्तजन्मादिमात्रतस्तु—वैलक्षण्यात् किञ्चिद् वैधर्म्यं
 भावनीयम्, 'से किं तं पायवेहस्मे' इत्यादि, अत्र वायसपायसयोः सचेतन-
 त्वाच्चेतनत्वादिभिर्वहुर्भर्धर्मैर्विसंवादात् अभिधानगतवर्णद्वयेन सत्त्वादि-
 मात्रतश्च साम्यात्प्रायो वैधर्म्यता भावनीया, सर्ववैधर्म्यन्तु न कस्यचित्
 केनापि संभवति, सत्त्वप्रमेयत्वादिभिः सर्वभावानां समानत्वात्. तैरप्य—
 मगनत्वेऽमन्वप्रमङ्गात्, तथापि तृतीयभेदोपन्यास वैयर्थमाशक्याह—
 तथापि तस्य तेनैवोपम्यक्रियते यथा नीचेन नीचसदृशं कृतं गुरुघातादि-इत्या-
 दि, 'आह—नीचेन नीचसदृशं कृतमित्यादि ब्रुवता साधर्म्यमेवोक्तं स्यान्न
 वैधर्म्यं, सत्यं, किन्तुनीचोऽपिप्रायो नैवं विधमहा पापमाचरति किपुनरनीचः, १,
 तत्र सकल जगद्विलक्षण प्रवृत्तत्वविवक्षया वैधर्म्यमिह भावनीयम्, एवं
 दाम्नाग्दाहरणोपपिधान्यम् । 'से तं सव्ववेहस्मे' इत्यादि निगमनत्रयम् ।

मूलः—से किं तं आगमे ? २ दुविहे पएणत्ते, तं जहा-
 लोउए अ लाउत्तरिण अ । से किं तं लोउए ? २ जएणं इमं
 अएणाणिणहिं मिच्छादिद्विणहिं सच्छंदबुद्धिमइविगप्पियं,
 तंजहा—भारहं गमायणं जाव चत्तारि वेआ सगावंगा, से तं
 लोउए आगमे । से किं लोउत्तरिण ? २ जएणं इमं अग्गिहंतेहिं
 मगवनेहिं उपएणाणाणदंसणधरेहितीयपच्चुप्पएणमणागयजा-
 णणहिं तिलुक्कवहिमहिअपूइणहिं सच्चएणूहिं मच्चदरसीहिं
 पर्णाअ द्वालमगगअपिडगं, तंजहा—आयागे जाव दिट्ठि-

वाओ । अहवा आगमे तिविहे परणत्ते, तंजहा—सुत्तागमे
 अत्थागमे तदुभयागमे । अहवा—आगमे तिविहे परणत्ते,
 तंजहा—अत्तागमे अणंतरागमे परंपरागमे, तित्थगराणं अत्थस्स
 अत्तागमे गणहराणं सुत्तस्स अत्तागमे अत्थस्स अणंतरागमे
 गणहरसीसाणं सुत्तस्स अणंतरागमे अत्थस्स परंपरागमे, तेण
 परं सुत्तस्सवि अत्थस्सवि णो अत्तागमे णो अणंतगमे
 परंपरागमे, से त लोगुत्तणिए, से तं आगमे, से तं णाणगुणप्प-
 माणे ॥

टीकाः—गुणान्तर्येणागच्छतीत्यागमः, आ-समन्ताद् गन्थन्ते

-जायन्ते जीवाद्य पदार्था अनेनेति वा आगमः, अयं च द्विवा प्रज्ञप्तः,
 तद्यथा—‘लोङ्’ इत्यादि. इदं चेहैव पूर्वं भावश्रुतं विचारयता व्याख्यातं,
 यावत् से तं लोङ्, से किं तं लोगुत्तरिए आगमेत्ति; ‘अहवा आगमे
 तिविहे’ इत्यादि, नत्र सूत्रमेव सूत्रागमः, तदभिवेयश्चार्थ एवार्थागमः,
 सूत्रार्थोभयरूपस्तु तदुभयागमः, अथवा अन्येन प्रकरणेणागमस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः;
 तद्यथा—आन्मागम इत्यादि, नत्र गुणपदेशमन्तरेणात्मन एव आगम
 आत्मागमो, यथा—तीर्थङ्कराणामर्थन्यात्मागमः, स्वयमेवकेवलो (लेतो)
 पलब्धेः, गणधराणां तु सूत्रस्यात्मागमः, स्वयमेव प्रथितत्वाद्, अथवा
 न्तरागम, अनन्तरमेव तीर्थंकरादागतत्वाद्, उक्तं च—“अथवा भासइ अथवा
 सुत्त गंधंति गणहरा निउणा” मित्यादि, गणधरशिष्यणां जगद्गुरुभाषिभू-
 तीना सूत्रस्यानन्तरागमः, अव्यवधानेन गणधरादेशश्रुतेः, अर्थः—

परम्परागमः गणधरेणैव व्यवधानात्, तत ऊर्ध्वं प्रभवादीनां सूत्रस्यार्थस्य च नात्मागमो नानन्तरागमः, तल्लक्षणायोगात्, अपितु परम्परागम एव, अनेन चागमस्य तीर्थकरादिप्रभवत्वभरणेनैकान्तापौरुषेयत्वं निवारयति, पौरुषताल्वादिव्यापारमन्तेरेण नभसोव विशिष्टशब्दानुपलब्धेः, ताल्वादिभिरभिव्यज्यत एव शब्दो नतु क्रियत इति चेत्, ननु यद्येवं तर्हि सर्वेवचसामपौरुषेयत्वप्रसङ्गः, तेन भाषापुद्गलनिष्पन्नत्वाद्, भाषापुद्गलानां च लोके सर्वदैवावस्थानतोऽपृथक्क्रियमाणताऽयोगेन ताल्वादिभिरभिव्यक्तिमात्रस्यैव निवर्तनात्, नच वक्तव्यं—वचनस्य पौद्गलिकत्वमसिद्धम् महाध्वनिपटलपूरितश्रवण यार्थ्यं कुड्यस्त्वलनाद्यन्यथानुपपत्तेः, तस्मान्नैकान्तेनापौरुषेयमागमवचः, ताल्वादिव्यापाराभिव्यग्यत्वात्, देवदत्तादिव्यक्रियत, इत्याद्यत्र बहुवक्तव्यं तत्तु नोच्यते स्थानान्तरनिर्णीतत्वादिति । ‘से तं लोगुत्तरिण’ इत्यादि निगमनत्रयम् ॥ उक्तं ज्ञानगुणप्रमाणमथ दर्शगुणप्रमाणमाह—

मूलः—से किं तं दं सणगुणप्रमाणे ? , २ चउच्चिहे पणत्तं, तं जहा—चक्रवुदंसणगुणप्रमाणे अचक्रवुदंसणगुण-
प्रमाणे ओहिदंसणगुणप्रमाणे केवलदंसणगुणप्रमाणे चक्रवु-
दंसण चक्रवुदंसणस्म वडपडकडगहाडण्णु दव्वेसु अचक्रवुदंसण
प्रचक्रवुदंसणस्म आयभावे ओहिदंसणं ओहिदंसणस्स
मव्वरुविदव्वेसु न पुण मव्वपज्जवेसु केवलदंसणं केवलदंसणस्स
मव्वदव्वेसु अ मव्वपज्जवेसु अ, से तं दंसणगुणप्रमाणे ।

टीकाः—दर्शनावरणकम क्षयोपशमादिजं सामान्यमात्रग्रहणं

दर्शनमिति, उक्तंच—‘जं सामन्नगग्रहणं भावाणं नेय कट्टुमागार ।
 अविसेसिऊण अत्थे दंसणमिइ वुच्चए समए ॥१॥ तदेवात्मनो गुण
 स एव प्रमाण दर्शनगुणप्रमाणम्, इदंच चक्षुर्दर्शनादिभेदाच्चतुर्विधम्,
 तत्र भावचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमाद् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च
 चक्षुर्दर्शनिनः—चक्षुर्दर्शनलब्धिमतो जीवस्य घटादिषु द्रव्येषु चक्षुषो
 दर्शनं चक्षुर्दर्शनम्, भवतीति क्रियाध्याहार, सामान्यविषयत्वेऽपि चास्य
 यद् घटादिविशेषाभिधानं तत्सामान्यविशेषयो. कथञ्चिद्भेदादेकान्तेन
 विशेषेभ्यो व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याग्रहणख्यापनार्थम्, उक्तंच—“नि
 विशेषं विशेषाणां ग्रहोदर्शनमुच्यते” इत्यादि, चक्षुर्वर्जशेषेन्द्रिय चतुष्टयं
 मनश्चक्षुरुच्यते, तस्य दर्शनमचक्षुर्दर्शनं, तदपि भावाचक्षुरिन्द्रियावरण-
 क्षयोपशमात् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च अचक्षुर्दर्शनिन —अचक्षुर्दर्शनल-
 ब्धिमतो जीवस्यात्मभावे भवति, आत्मनि—जीवे भावः—संश्लेषृतया
 सम्बन्धो, विषयस्य घटादेरितं गम्यते, तस्मिन् सति इदं प्रादुर्भवतीत्यर्थः-
 इदमुक्तं भवति—चक्षुरप्राप्यकारि ततो दुरस्थमपि स्वविषयं परिच्छिन्नती-
 त्यस्याथेत्य ख्यापनार्थं घटादिषु चक्षुर्दर्शनं भवतीति पूव विषयस्य
 भेदेनाभिधानं कृतं, श्रोत्रादीनि तु प्राप्यकारीणि ततो द्रव्येन्द्रिय संश्लेष
 द्वारेण जीवेन सह सम्बद्धमेव विषयं परिच्छिन्दन्तीत्येतद्दर्शनार्थमात्मभावे
 भवतीत्येवमिह विषयस्याभेदेन प्रतिपादनमकारीति, उक्तंच—“पुट्टं सुरोइ
 सद् रुवं पुण पासई अपुट्टंतु” इत्यादि । अवधेर्दर्शनमवधिदर्शनम्,
 अवधिदर्शनिन — अवधिदर्शनावरणक्षयोपशमसमुद्भूतावधिदर्शनलब्धि-
 मतो जीवस्य सर्वेष्वपि रूपिद्रव्येषु भवति, न पुनः सर्वपर्यायेषु यतोऽ

परम्परागमः गणधरेणैव व्यवधानात्, तत ऊर्ध्वं प्रभवादीनां सूत्रस्यार्थस्य च नात्मागमो नानन्तरागमः, तल्लक्षणायोगात्, अपितु परम्परागम एव, अनेन चागमस्य तीर्थकरादिप्रभवत्वभरणेनैकान्तापौरुषेयत्वं निवारयति, पौरुषताल्वादिव्यापारमन्तेरेण नभसीव विशिष्टशब्दानुपलब्धेः, ताल्वादिभिरभिव्यज्यत एव शब्दो नतु क्रियते इति चेत्, ननु यद्येवं तर्हि सवेवचसामपौरुषेयत्वप्रसङ्गः, तेषां भाषापुद्गजनिष्पन्नत्वाद्, भाषापुद्गलानां च लोके सर्वदैवावस्थानतोऽपूर्वक्रियमाणताऽयोगेन ताल्वादिभिरभिव्याक्तमात्रस्यैव निर्वर्तनात्, नच वक्तव्यं—वचनस्य पौद्गलिकत्वमसिद्धम् महाध्वनिपटलपूरितश्रवण वार्धिर्यं कुड्यस्वलनाद्यन्यथानुपपत्तेः, तस्मान्नैकान्तेनापौरुषेयमागमवचः, ताल्वादिव्यापाराभिव्यग्यत्वात्, देवदत्तादिवाक्यवत्, इत्याद्यत्र बहुवक्तव्यं तत्तु नोच्यते स्थानान्तरनिर्णीतत्वादिति । 'से तं लोगुत्तरिण' इत्यादि निगमनत्रयम् ॥ उक्तं ज्ञानगुणप्रमाणमथ दर्शगुणप्रमाणमाह—

मूलः—से कि तं दंसणगुणप्पमाणे ?, २ चउव्विहे

पणत्ते, तंजहा—चक्खुदंसणगुणप्पमाणे अचक्खुदंसणगुण-
प्पमाणे ओहिदंसणगुणप्पमाणे केवलदंसणगुणप्पमाणे चक्खु-
दंसण चक्खुदंसणिसस घडपडकडरहाइएसु दव्वेसु अचक्खुदंसण
अचक्खुदंसणिसस आयभावे ओहिदंसणं ओहिदंसणिसस
सव्वरुविदव्वेसु न पुण सव्वपज्जवेसु केवलदंसणं केवलदंसणिसस
सव्वदव्वेसु अ सव्वपज्जवेसु अ, से तं दंसणगुणप्पमाणे ।

टीकाः—दर्शनावरणकम् क्षयोपशमादिजं सामान्यमात्रग्रहणं दर्शनमिति, उक्तंच—‘जं सामन्नगहणं भावाणं नेय कट्टुमागार । अविसेसिऊण अत्ये दसणमिइ वुच्चए समए ॥१॥ तदेवात्मनो गुण स एव प्रमाण दर्शनगुणप्रमाणम्, इदंच चक्षुर्दर्शनादिभेदाच्चतुर्विधम्, तत्र भावचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमाद् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च चक्षुर्दर्शनिनः—चक्षुर्दर्शनलब्धिमतो जीवस्य घटादिषु द्रव्येषु चक्षुषो दर्शनं चक्षुर्दर्शनम्, भवतीति क्रियाध्याहार, सामान्यविषयत्वेऽपि चास्य यद् घटादिविशेषाभिधानं तत्सामान्यविशेषयो कथञ्चिदभेदादेकान्तेन विशेषेभ्यो व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याग्रहणख्यापनार्थम्, उक्तंच—“नि विशेषं विशेषाणा ग्रहोदर्शनमुच्यते” इत्यादि, चक्षुर्वर्जशेषेन्द्रियं चतुष्टयं मनश्चचक्षुरुच्यते, तस्य दर्शनमचक्षुर्दर्शनं, तदपि भावाचक्षुरिन्द्रियावरण-क्षयोपशमात् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च अचक्षुर्दर्शनिनः—अचक्षुर्दर्शनल-ब्धिमतो जीवस्यात्मभावे भवति, आत्मनि—जीवे भावः—संश्लिष्टतया सम्बन्धो, विषयस्य घटादेरिति गम्यते, तस्मिन् सति इदं प्रादुर्भवतीत्यर्थः—इदमुक्तं भवति—चक्षुरप्राप्यकारि ततो दुरस्थमपि स्वविषयं परिच्छिन्नत्ती-त्यस्याथस्य ख्यापनार्थं घटादिषु चक्षुर्दर्शनं भवतीति पूव विषयस्य भेदेनाभिधानं कृतं, श्रोत्रादीनि तु प्राप्यकारीणि ततो द्रव्येन्द्रिय संश्लेष-द्वारेण जीवेन सह सम्बद्धमेव विषयं परिच्छिन्दन्तीत्येतददर्शनार्थमात्मभावे भवतीत्येवमिह विषयस्याभेदेन प्रतिपादनमकारीति, उक्तंच—“पुट्टं सुगोइ सद् रुवं पुण पासई अपुट्टंतु” इत्यादि । अवधेर्दर्शनमवधिदर्शनम्, अवधिदर्शनिनः—अवधिदर्शनावरणक्षयोपशमसमुद्भूतावधिदर्शनलब्धि-मतो जीवस्य सर्वेष्वपि रूपिद्रव्येषु भवति, न पुनः सर्वपर्यायेषु, यतोऽ

वधेरूत्कृष्टतोऽप्येकवस्तुगता सख्येया असंख्येया वा पर्याया विषयत्वेनोक्ता,
जघन्यतस्तु द्वौ पर्यायौ द्विगुणितौ, रूपरसगन्धस्पर्शलक्षणाश्चत्वारः पर्याया
इत्यर्थ, उक्तंच “द्ववओ असंखेज्जे संखेज्जे आवि पज्जवे लहइ ।
दो पज्जवे दुगुणिए लहइ य एगाउ दव्वाओ ॥१॥ अत्राह—ननु पर्याया
विशेषा उच्यन्ते, नच दर्शनं विशेषविषयं भवितुमर्हति, ज्ञानस्यैव तद्विषय-
त्वात्, कथमिहावधिदर्शनविषयत्वेन पर्यायानिर्दिष्टाः, साधूक्तं, केवलं
पर्यायैरपि घटशरावोदञ्चनादिभिर्मृदादिसामान्यमेव तथा तथा विशिष्यन्ते
न पुनस्ते तत एकान्तेन व्यतिरिच्यन्ते, अतो मुख्यतः सामान्यं
गुणीभूतास्तु विशेषा अप्यस्य विषयी भवन्तीति, ख्यापनार्थोऽत्र तदुपन्यास
केवलं—सकलदृश्यविषयत्वेन परिपूर्णं दर्शनं केवलदर्शनिन तदावरण-
क्षयाविभूततल्लब्धिमतो जीवस्य सर्वद्रव्येषु मूर्तामूर्तेषु सवंपर्यायेषु च-
भवतीति । मनः पर्यायज्ञानं तु तथाविधक्षयोपशमपाटवात् सर्वदाविशेषा
नेव गृह्यदुत्पद्यते न सामान्य, अतस्तद्विशयं नोक्तमिति, तदेतद्विशयगुण
प्रमाणम् ॥

मूलः—से कि तं चरित्तगुणप्पमाणे ?, २ पंचविहे

पणत्ते, तंजहा—सामाइअचरित्तगुणप्पमाणे छेओवट्ठावण-
चरित्तगुणप्पमाणे परिहारविसुद्धिअचरित्तगुणप्पमाणे सुहुमसंपराय
चरित्तगुणप्पमाणे अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे । सामाइअचरित्त-
गुणप्पमाणे दुविहेपणत्ते, तंजहा—इत्तरिए अ आवकहिए अ ।
छेओवट्ठावणचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पणत्ते, तंजहा—

साइआरे अ निरइआरे अ । परिहारविसुद्धि चरित्तगुणप्पमाणे
 दुविहे पणत्ते, तंजहा निव्विसमाण य निव्विट्टुकाइए अ ।
 सुहुमसंपरायगुणप्पमाणे दुविहे पणत्ते, तंजहा—(संकिलिस्स-
 माणए य विसुज्झमाणए य, अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे
 दुविहे पन्नत्ते, तंजहा—) पडिवाई अ अपडिवाई अ ।
 (अहवा) अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे, दुविहे पणत्ते, तंजहा—
 छउमत्थिए अ केवलिए य । से तं चरित्तगुणप्पमाणे, से तं
 जीवगुणप्पमाणे, से तं गुणप्पमाणे (सू० १४४)

टीका :—चरन्त्यनिन्दितमनेनेति चरित्रं तदेव चारित्रं, चारित्र
 मेवगुण. २ स एव प्रमाणं २ सावद्ययोगविरतिरूपं. तच्च पंचविधम्,
 सामायिकादि, पंचविधमप्येतदविशेषतः सामायिकमेव, छेदादि विशेषैस्तु
 विशेष्यमाणं पञ्चधा भिद्यते, तत्राद्यं विशेषाभावात् सामान्यसंज्ञायामेवा-
 वतिष्ठते सामायिकमिति, सामायिकं पूर्वोक्तशब्दार्थं तच्चेत्वरं यावत्कथितं
 च तत्रेत्वरं भाविष्ययदेशान्तरत्वात् स्वल्पकालं, तच्चाद्य चरमतीर्थकर-
 कालयोरेव यावदद्यापि महाव्रतानि नारोप्यन्ते तावच्छिष्यस्य संभवति,
 आत्मन कथां यावदास्ते तद् यावत् कथं-यावज्जीवमित्यर्थ. यावत्कथमेव
 यावत्कथिकम्, एतच्च भरतैरावतेष्वद्य चरमवर्जमध्यमतीर्थकरसाधूनां
 महाविदेहतीर्थकरयतीनां च संभवति, पूर्वपर्यायस्य छेदेनोपस्थापनं महा-
 व्रतेषु यत्र तच्छेदोपस्थापनं, भरतैरावतप्रथमपश्चिमतीर्थकरतीर्थ एव,
 नान्यत्रप तच्च सातिचारं निरतिचारं च तत्रेत्वरसामायिकस्य शैक्तकस्य

यदारोप्यते तीर्थान्तर वा सक्रामत साधोयथा पार्श्वनाथतीर्थान्महावीर-
 तीर्थं संक्रामतस्तन्निरतिचारं, मूलगुणघातिनस्तु यत् पुनर्ब्रतारोपणं
 तत्सातिचारं । परिहार-तपोविशेषस्तेन विशुद्धं, अथवा परिहार. अनेष-
 णीयादेः परित्यागोविशेषेणशुद्धो यत्र तत्परिहारविशुद्धं तदेव परिहार-
 शुद्धिकम्, तदपि द्विविध-निर्विश्यमानकं निर्विष्टकायिकं च तत्र निर्वि-
 श्यमानकम्-आसेव्यमानम्, अथवा तदनुष्ठातार साधवो निर्विश्यमा-
 नकाः तत्सहयोगान्तदपि निर्विश्यमानकं, निर्विष्ट-आसेवित प्रस्तुत तपो
 विशेष. कायो येषां ते निर्विष्टकाया, त एव निर्विष्टकायिका साधवः,
 तदाश्रयत्वाद् प्रस्तुतचारित्रमपि निर्विष्टकायिकं, इदमत्र हृदयम्-तीर्थकर-
 चरणमूले येन तीर्थकरसपीपे अद् प्रतिपन्नपूर्वे तदन्तिके वा नवको
 गण परिहारविशुद्धिचारित्रं प्रतिपद्यन्ते, नानस्य समीपे, तत्रैक कल्प-
 स्थितो यदन्तिके सर्वा सामाचारो क्रियते, चत्वारस्तु खाधवो वक्ष्यमाणं
 तप कुर्वन्ति, ते च परिहारिका इत्युच्यन्ते, अन्ये तु चत्वारो वैयावृत्य
 कर्तृत्वं प्रतिपद्यन्ते, तेचानुपरिहारिका इति व्यपदिश्यन्ते, तत्र परिहार-
 काणां तपः प्रोच्यते-ग्रीष्मे जघन्यतश्चतुर्थं मध्यम पदे षष्ठ उत्कृष्टतस्त्वष्ट्रमं
 शिशिरे जघन्यमध्यमोत्कृष्टपदेषु यथा संख्यंषष्ठमष्टमदशमं च, वर्षासु जघ-
 न्यादिपदत्रये पि यथाक्रममष्टमं दशमं द्वादशं च, शेषास्तु कल्पस्थितानु-
 परिहारिकाः पचापि प्रायो नित्यभक्ता नोपवासं कुर्वन्ति, भक्तं च
 पञ्चानामप्याचामलमेव. नान्यत्, ततः परिहारिकाः षण्मासान्यावद्यथोक्तं
 तप कृत्वा अनुपरिहारिकां प्रतिपद्यन्ते, अनुपरिहारिकास्तु परिहारिकां, तैरपि
 षण्मासान्यावद्यदा तपः कृतं भवति तदा कृततपसामष्टानां मध्यादेकः
 कल्पस्थितो व्यवस्थाप्यते, अत्रेतनश्चासौ षड्मासान्यावद्यथोक्तं तपः

करोति, शेषास्तु सप्तानुचरतामाश्रयन्ति, एवं चाष्टादशभिर्मासैरयं कल्पः समाप्यते तत्समाप्तौ च भूयस्तमेव कल्पं जिनकल्पं प्रति पद्येरन् गच्छं वा प्रत्यागच्छेयुरिति त्रयीगतिः, अपरं चैतच्चारित्रं छेदोपस्थापनचरणवतामेव भवति, नान्येषामित्यलमतिप्रसंगेन, तदेवमिह यो यस्तपः कृत्वा अनुपरिहारिकतां कल्पस्थिततां वाऽङ्गी करोति तत्सम्बन्धी परिहारविशुद्धिक निर्विष्टकायिकमुच्यते, ये तु तपः कुर्वन्ति तत्सम्बन्धि निर्विशयमानकमिति स्थितम् । संपरैति-पर्यटति ससारमनेनेति सम्पराय क्रोधादिकर्षायः, लोभाशमात्रावशेषतया सूक्ष्म सम्परायो यत्र तत्सूक्ष्मसम्परायम् इदमपि संक्षिप्तशयमान विशुध्यमानकभेदात् द्विधैव, तत्र श्रेणीमारोहतोविशुध्यमानकमुच्यते, ततः प्रच्ययमानस्य संक्षिप्तशयमानकमिति, 'अहकत्वायं' ति अथ शब्दोऽत्रयाथातथ्ये आडभिविधौ आसंमन्ताद्याथातथ्येन ख्यातमथाख्यातं कषायोदयाभावतो निरतिचारत्वात् पारमाथिकरूपेण ख्यातमथाख्यातमित्यर्थ, एतदपि प्रतिपात्यप्रतिपाति भेदात् द्वेधा, तत्रोपशान्तमोहस्य प्रतिपाति क्षीणमोहस्यत्वप्रतिपाति, अथवा केवलिनश्छद्मस्थस्यचोपशान्तमोहक्षीणमोहस्य तद् भवत्यत स्वामी भेदात् द्वैविध्यमिति । तदेतच्चारित्रगुणप्रमाणम्, तदेतज्जीवगुणप्रमाणम्, तदेतद्गुणप्रमाणमिति ॥१४४॥ तदेवजीवाजीवभेदभिन्नं गुणप्रमाणं प्रतिपाद्य क्रमप्राप्तं नयप्रमाणं प्रतिपाद्यन्नाह

मूलः—से किं तं नयप्रमाणम् ?, २ तिविहे परमाणुत्वे,

तंजहा—पथगदिदु तेणं वसहिदिदु तेणं पएसदिदु तेणं । से किं तं पथगदिदु तेणं ?, २ से जहानामए केई

पुरिसे परसुं गहायअडवीसमहुत्तो गच्छेज्जा, तं पासित्ता केई वएज्जा—ऋहिभवं गच्छसि ?, अविमुद्धोनेगमो भणइ-पत्थगस्स गच्छामि, तंच केई छिदमाणं पासित्ता वएज्जा-किभवं छिदसि ?, विमुद्धोनेगमो भणइ—पत्थयं छिदामि, तंच केई तच्छमाणं पासित्ता वएज्जा—किंभवं तच्छसि ?, विमुद्धतराओ गोगमोभणइ पत्थयं तच्छामि, तंच केई उक्कीरमाणं पासित्ता वएज्जा—किभवं उक्कीरमि ?, विमुद्धतराओ गोगमो भणइ पत्थयं उक्कीरामि, तंच केई (वि) लिहमाणं पासित्ता वएज्जा—किं भवं (वि) लिहसि ?, विमुद्धतराओगोगमो भणइ पत्थयं (वि) लिहामि । एवं विमुद्धतरस्स गोगमस्स नामाउडिओ पत्थओ, एवमेव ववहारस्सवि, संगहस्स चियमियमेज्ज समारूढो पत्थओ, उज्जुसुयस्स-पत्थओऽविपत्थओमेज्जंपि पत्थओ तिण्हं सदनयाण पत्थयस्म अत्थादिगारजाणओ जस्स वा वसेण पत्थओ निप्फज्जइ, से तं पत्थयदिट्ठ तेणं ॥

टीका :—अनन्तधर्मणो वस्तुन एकांशेन नयनं नयः स एव प्रमाणं नयप्रमाणं, त्रिविध प्रज्ञप्तमिति, यद्यपि नैगम संग्रहादि भेदतो बहवो नयास्तथापि प्रस्थकादि दृष्टान्तत्रयेण सर्वेषामिह निरूपयितुमिष्टत्वात्त्रैविध्यमुच्यते, तथाचाह—तद्यथा—प्रस्थकदृष्टान्तेनेत्यादि,

प्रस्थकादिदृष्टान्तत्रयेण हेतुभूतेन त्रिविधं नयप्रमाणं भवतीत्यर्थः, तत्र प्रस्थक
दृष्टान्तं दर्शयति,—तद्यथानामकः कश्चित्पुरुषः परशुं—कुठारं गृहीत्वा
अटवीमुखो गच्छेदित्यादि, इदमुक्तं भवति—प्रस्थको—मागधदेशप्रसिद्धो
धान्यमानविशेषस्तद्धेतुभूतकाष्ठकर्तनाय कुठारव्यग्रहस्तं तद्वादि पुरुषमटवी-
गच्छन्तं दृष्ट्वा कश्चिदन्यो वदेत्—क भवान् गच्छति ?, तत्राविशुद्ध
नैगमो भणति—अविशुद्धनैगमनयमतानुसारी सन्नसौ प्रत्युत्तरयतीत्यर्थः,
किमित्याह प्रस्थकस्य गच्छामि, इदमुक्तं भवति—नैके गमा - वस्तुपरिच्छेदा
यस्य अपि तु वहव स निरुक्तवशात् ककारलोपतो नैगम उच्यते, अतो
यद्यप्यत्र प्रस्थककारणभूतकाष्ठनिमित्तमेवगमनं, नतु प्रस्थकनिमित्तं,
तथाऽप्यनेकप्रकारवस्त्वभ्युपगम परत्वान् कारणे कार्योपचारात् तथाव्यवहार
दर्शनादेवमप्यभिधत्तेऽसौ—प्रस्थकस्य गच्छामिति, तंच कश्चित् छिन्दन्तं,
वृक्षमिति गम्यते, पश्येद्, दृष्ट्वा च वदेत्—किं भवान् छिनत्ति ?, तत
प्राक्तनात् किंचिद्विशुद्धनैगमनयमतानुसारी सन्नसौ—भणति—प्रस्थकं
छिनत्ति, अत्रापि कारणे कार्योपचारात्तथाव्यवहृति दर्शनादेव काष्ठेऽपि
छिद्यमाने प्रस्थकं छिनद्मीत्युत्तर, केवलं काष्ठस्यप्रस्थकं प्रति कारणता-
भावस्यात्र किंचिदासन्नत्वार्द्विशुद्धत्वं, प्राक् पुनरतिव्यवहितत्वात् मलीम-
सत्वम्, एवं पूर्वपूर्वापेक्षया यथोत्तरस्य विशुद्धता भावनीया, नवरं
तदग्रावन्तं तनूकुर्वन्तं उत्किरतं वेधनकेन मध्याद् विकिरन्त विलिखन्तं—
लेखन्या मृष्ट कुर्वाणं, एवमनेनप्रकारेण तावन्नेय यावद्विशुद्धतरनैगमस्य
‘नामाउडिर्जात्त आकुट्टितनामा प्रस्थकोऽयमित्येवनामाङ्कितो निष्पन्नः
प्रस्थक इति, । एवमेव व्यवहारस्यापीति, लोकव्यवहारप्राधान्येनायं व्यव-
हारनय , लोके च पूर्वोक्तावस्थासु सर्वत्र प्रस्थकव्यवहारो दृश्यतेऽतो

व्यवहारनयोऽप्येवमेवप्रतिपद्यते इति भावः । 'संगहस्से' त्यादि, सामान्यरूपतया सर्वं वस्तु संगृह्णाति—क्रोडीकरोतीति संग्रहसूतस्य मतेन चित्तादिविशेषणैर्विशिष्ट एव प्रस्थो भवति, नान्यः, तत्र चित्तो—धान्येन-व्याप्तः, सच देशतोऽपि भवत्यत आह 'मित' पूरितः, अनेनैव प्रकारेण मेयं समारूढं यत्र स आहितादेराकृतिगणत्वान्मेयसमारूढः, अयमत्र भावार्थः—प्राक्तननयद्वयस्याविशुद्धत्वात् प्रस्थककारणमपि प्रस्थक उक्तः अनिष्पन्न प्रस्थकोऽपि स्वकार्याकरणकालेऽपि प्रस्थक इष्ट, अस्य तु ततोविशुद्धत्वाद्धान्यमानलक्षण स्वार्थं कुर्वन्नेव प्रस्थक, तस्य तदर्थत्वात्, तदभावे च प्रस्थकव्यपदेशेऽतिप्रसङ्गादिति यथोक्त एव प्रस्थक, सोऽपि प्रस्थक सामान्याव्यतिरेकात् व्यतिरेके चाप्रस्थकत्व प्रसङ्गात् सर्व एक एव प्रस्थक इति प्रस्तुतनयो मन्यते, सामान्यवादित्वादिति, । 'उज्जुसुयस्से' त्यादि ऋजुसूत्रः—पूर्वोक्तशब्दार्थः तस्य निष्पन्नस्वरूपोऽर्थक्रियाहेतुः प्रस्थकोऽपि प्रस्थक, तत्परिच्छिन्नं धान्यादिकमपि वस्तु प्रस्थक, उभयत्र प्रस्थकोऽयमिति व्यवहारदर्शनात्, तथाप्रतीते, अपरं चासौ पूर्वस्माद्विशुद्धत्वाद्द्वर्तमाने एव मानमेये प्रस्थकत्वेन प्रतिपद्यते, नातीतानागतकाले, तयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनासत्त्वादिति । 'तिण्हंसदनयाण' मित्यादि, शब्दप्रधाना नयाः शब्दनया — शब्दसमभिरुद्धैवंभूताः, शब्देऽन्यथा स्थितेऽर्थेमन्यथानेच्छन्न्यमी, किन्तु ?, यथैव शब्दो व्यवस्थितस्तथैव शब्देनार्थं गमयन्तीत्यतः शब्दनया उच्यन्ते, द्यास्तु यथाकथञ्चिच्छब्दा प्रवर्तन्तामर्था एव प्रधानमित्यभ्युपगमपरत्वा-र्थनया प्रकीर्त्यन्ते, अत — एपां त्रयाणां शब्दनयानां, 'प्रस्थकार्थाधिकारजः' प्रस्थकस्वरूपपरिज्ञानोपयुक्त प्रस्थक, भावप्रधाना ह्येते नयाइत्यतो

भावप्रस्थकमेवेच्छन्ति, भावश्च प्रस्थकोपयोगोऽत स प्रस्थकः, तदुपयोग-
वानपि च ततोऽव्यतिरेकात् प्रस्थक, योहि यत्रोपयुक्त सोऽमीषा मते स
एवभवति, उपयोगलक्षणो जीव उपयोगश्चेत् प्रस्थकादिविषयतया परीणत
किमन्यज्जीवस्य रूपान्तरमस्ति ? , यत्र व्यपदेशान्तरं स्यादिति भाव ,
'जस्सवावसेणे' त्यादि, यस्य वा प्रस्थककर्तृगतस्योपयोगस्य वशेन प्रस्थको
निष्पद्यते तत्रोपयोगे वर्तमान कर्ता प्रस्थको, नहि प्रस्थकेऽनुपयुक्त
प्रस्थकं निर्वर्तयितुं कर्ता समर्थ , ततस्तदुपयोगानन्यत्वात् स एव प्रस्थक ,
इमां च तेऽत्र युक्तिमभिदधति—सर्व्वस्तु स्वात्मन्येव वर्तते, नत्वात्मव्यति
रिक्ते आधारे, वक्ष्यमाण युक्त्या एतन्मतेनान्यस्यान्यत्र वृत्त्ययोगात्, प्रस्थक
श्च निश्चयात्मकं मानमुच्यते, निश्चयश्च ज्ञान, तत्कथं जडात्मनि काष्ठ-
भाजनेवृत्तिमनुभविष्यति !, चेतनाचेतनयो सामानाधिकरण्याभावात् ,
तस्मात् प्रस्थकोपयुक्त एव प्रस्थक । 'से त' मित्यादि निगमनम् ॥

मूल.—से किं तं वसहिदिद्व तेणं ? , २ से जहानामए

केई पुरिसे कंचि पुरिसं वएज्जा—कहि भवं वससि ? , तं अवि-
सुद्धो गोगमो भणइ—लोगे वसामि, लोगे तिविहे पएणत्ते, तंजहा-
उड्ढलोए अहोलोए तिरिअलोए, तेसु सव्वेसु भवं वससि ? ,
विसुद्धो गोगमो भणइ—तिरिअलोए वसामि, तिरीअलोए
जंबुदीवाइआ सयंभूरमणपज्जवसाणा असंखिज्जा दीवसमुहा,
पएणत्ता, तेसु सव्वेसु भवं वससि ? , विसुद्धतराओगोगमो भणइ-
जंबुदीवे वसामि, जंबुदीवे दस खेत्ता, पएणत्ता, तंजहा—भरहे-

एरवए हेमवए एरणवए हरिवस्से रम्मगवस्से देवकुरू उत्तरकुरू
 पुव्वविदेहे अवरविदेहे, तेसु सव्वेसु भवं वससि ?, विसुद्धतराओ
 गोगमो भणइ-भरहे वासे वसामि, भरहे वासे दुविहे पएणत्ते तंजहा-
 दाहिणड्ढभरहे उत्तरड्ढभरहे अ, तेसु सव्वेसु (दोसु) भवं वससि?
 विसुद्धतराओ गोगमो भणइ-दाहिणड्ढभरहे वसामि, दाहिणड्ढ-
 भरहे अणोगाइं गामागरणगरखेडेकव्वडमडंवदोणमुहपट्टणासम-
 संवाहसणिवेसाइं, तेसु सव्वेसु भवं वससि ?, विसुद्धतराओ
 गोगमो भणइ-पाडलिपुत्ते वसामि, पाडलिपुत्ते अणोगाइं गिहाइं
 तेसु सव्वेसु भवं वससि ?, विसु० गोग० भणइ-देवदत्तस्स घरे
 वसामि, देवदत्तस्सघरे अणोगा कोट्टगा, तेसु सव्वेसु भवं वससि ?,
 विसु० गे० भणइ-गव्वभ घरे वसामि, एवं विसुद्धस्स गोगमस्स
 वसमाणो, एवमेव ववहारस्सवि, संगहस्स संथारसमारूढो वसइ,
 उज्जुसुअस्स जेसु आगासपएसेसु ओगाढो तेसु वसइ,
 तिएहंसदनयाणं आयभावे वसइ । से तं वसहिदिट्ठंतेणं ।

टीकाः—वसतिः निवासस्तेन दृष्टान्तेन नयविचार उच्यते,
 तद्यथा नामक कश्चित्पुरुषः पाटलिपुत्रादौ वसन्तं कञ्चित्पुरुषं वदेत्
 क भवान् वसति ? तत्राविशुद्धनैगमो भणति अविशुद्धनैगमनयमतानुसा-
 री सन्नसौ प्रत्युत्तरं प्रयच्छति—लोके वसामि, तन्निवासक्षेत्रस्यापि चतु-
 र्दशरज्ज्वात्मकलोकादनर्थान्तरत्वाद् इत्थमपि च व्यवहारदर्शनात्, विशु-

द्वनैगमस्त्वतिव्याप्तिपरत्वादिदमसङ्गतं मन्यते, ततस्तिर्यङ्लोके वसामी-
ति संचिप्योत्तरं ददाति, विशुद्धतरस्त्वदमप्यतिव्याप्ति निष्ठं मन्यते,
ततो जम्बूद्वोपेवसामीति संचिप्यतरमाह, एवभारतवर्षदक्षिणार्द्धभरतपाटलि-
पुत्रदेवदत्तगृहगर्भगृहेष्वपि भावनीयम्, एवं 'विसुद्धस्सरोगमस्स वस-
माणो वसइ' एवमुत्तरोत्तरभेदापेक्षया विशुद्धतरनैगमस्य वसन्नेव वसति,
नान्यथा, इदमुक्तं भवति-यत्र गृहादौ सर्वदा निवासित्वेनासौ विवक्षि-
त. तत्र तिष्ठन्नेव एष तत्र वसतीति व्यपदिश्यते, यदि पुन. कारण-
वशतोऽन्यत्र रथ्यादौ वर्तते तदा तत्र विवक्षिते गृहादौ वसतीति न प्रो-
च्यते, अतिप्रसङ्गादिति भावः, 'एवमेवे' त्यादि, लोकव्यवहारनिष्ठो
हि व्यवहारनयो, लोके च नैगमोक्तप्रकार सर्वेऽपि दृष्यन्ते इति भाव ,
अथ चरमनैगमोक्तप्रकारो लोके नैष्यते, कारणतो ग्रामादौ वर्तमानेऽपि
देवदत्ते पाटलिपुत्रे एष वसतीति व्यपदेशदर्शनादिति चेत्, नैतदेवं,
प्रोषिते देवदत्ते स इह वसति नवेति केनचित्पृष्टे प्रोषितोऽसौ नेह
वसतीत्यस्यापि लोकव्यवहारस्य दर्शनादिति । 'संगहस्से' त्यादि, प्राक्त-
नात् विशुद्धत्वात् सग्रहनयस्य गृहादौ तिष्ठन्नपि संस्तारकारूढ एव श-
यनक्रियावान् वसतीत्युच्यते, इदमुक्तं भवति-संस्तारकेऽवस्थानादन्यत्रनि-
वासार्थ एव न घटते, चलनादिक्रियावत्त्वात्, मार्गादिप्रवृत्तवत् संस्तारके
च वसतो गृहादौ वसतीति व्यपदेशायोग एव, अतिप्रसङ्गात्, तस्मात्
कासौ वसतीति निवासजिज्ञासायां संस्तारके-शय्यामात्रस्वरूपे वसतीत्ये
तदेवास्य मतेनोच्यते, नान्यदिति भावः, स च नानादेशादिगतोऽप्येक
एव संग्रहस्य सामान्यवादित्वादिति ? ऋजुसूत्रस्य तु पूर्वस्माद्विशुद्धत्वाद्
येष्वाकाशप्रदेशेष्ववगाढस्तेष्वेव वसतीत्युच्यते न संस्तारके, सर्वस्यापि

वस्तुवृत्त्या नभस्येवावगाहात्, येषु प्रदेशेषु संस्तारको वर्तते संस्तारके
 णवाक्रान्ता वर्तन्ते, ततो येष्वेव प्रदेशेषु स्वयमवगाढस्तेष्वेव वसतीत्यु-
 च्यते, स च वर्तमानकाल एवास्ति, अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनैतन्मतेऽ-
 सत्त्वादिति । त्रयाणां शब्दनयानामात्मभावे-स्वस्वरूपे सर्वोऽपि वसति
 अन्यस्यान्यत्रवृत्त्ययोगात्, तथाहि अन्योऽन्यत्र वर्तमानः किं सर्वात्मना
 वर्तते देशात्मना वा ? यद्याद्यः पक्षस्तर्हि तस्याधारव्यतिरेकिणास्वकोयरू-
 पेणाप्रतिभासनप्रसङ्गो, यथाहि संस्तारकाद्याधारस्य स्वरूपं सर्वात्मना
 तत्र वृत्त न तद् व्यतिरेकेणोपलभ्यते एवं देवदत्तादिरपि सर्वात्मना
 तत्राधीयमानस्तद् व्यतिरेकेण नोपलभ्यते, अथ द्वितीयो विकल्पः स्वी-
 क्रियते, तर्हि तत्रापि देशे अनेन वर्त्तितव्यं, तत पुनरपि विकल्पद्वयं-किं
 सर्वात्मनावर्त्तते देशात्मनावेति ? सर्वात्मपक्षेदेशिनो देशरूपताऽऽपत्ति,
 देशात्मपक्षे तु पुनस्तत्रापिदेशे देशिना वर्त्तितव्यं, ततः पुनरपि तदेव वि-
 कल्पद्वयं, तदेवदूषणमित्यनवस्था, तस्मात्सर्वोऽपि स्वस्वभाव एव निव-
 सति, तत्परित्यागेनान्यत्र निवासे तस्य निःस्वभावता प्रसंगादित्यलं बहुभा-
 पितया । 'से त' मित्यदि निगमनम्

मूलः—से किं तं पएसदिद्व'तेणं ? २ गोगमो भणइ-

छएहं पएसो, तंजहा-धम्मपएसो अधम्मपएसो आगासपएसो
 जीवपएसो खंधपएसो देसपएसो, एवं वयंतं गोगमं संगहो
 भणइ-जं भणसि-छएहंपएसो तं न भवइ, कम्हा ? जम्हा जो
 देसपएसो सो तस्सेव दव्वस्स, जहा को दिद्व'तो ? दासेण
 मे खरो कीओ दासोऽवि मे खरोऽवि मे, तं मा भणाहि-छएहं

पएसो, भणाहि पंचएहं पएसो, तंजहा-धम्मपएसो अधम्मपएसो
 आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो, एव वयंतं संगहं ववहारो
 भणइ-ज भणसि-पंचएहं पएसो, तं न भवइ, कम्हा ?, जइ
 जहा पंचएहं गोट्टिआणं पुरिसाणं केइ दव्व जाए सामणो भवइ
 तंजहा-हिरणो वा सुव्वणो वा धणे वा धणो वा तं न ते जुत्तं
 वत्तं जहा पंचएहं पएसो, तं मा भणिहि-पंचएहं पएसो,
 भणाहि-पंचविहो पएसो, तंजहा-धम्मपएसो अधम्मपएसो
 आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो, एवं वयंतं ववहारं उज्जु-
 सुओ भणइ-जं भणसि-पंचविहोपएसो, त न भवइ, कम्हा ?,
 जइ ते पंचविहो पएसो एवं ते एककेको पएसो पंचविहो एवं
 ते पणवीसतिविहो पएसो भवइ-तं मा भणाहि-पंचविहो पएसो,
 भणाहि-भइयव्वो पएसो-सिअ धम्मपएसो सिअ अधम्मपएसो
 सिअ आगासपएसो सिअ जीवपएसो सिअ खंधपएसो, एवं
 वयंतं उज्जुसुयं सपइ सदनओ भणइ-जं भणसि भइयव्वो पएसो,
 तं न भणइ, कम्हा ?, जइ भइअव्वो पएसो, एवं ते धम्मपएसो
 ऽवि सिअ धम्मपएसो सिअ अधम्मपएसो सिअ आगासपएसो
 सिअ जीवपएसो सिअ खंधपएसो, अधम्मपएसोऽवि सिअ
 धम्मपएसो जाव खंधपएसो, जीवपएसोऽवि सिअ धम्मपएसो

जाव सिअ खंधपएसो, एवं ते अणवत्था भविस्सइ, तं मा भणाहि-
 भइयव्वो पएसो, भणाहि धम्मे पएसे से पएसे धम्मे, अहम्मे पएसे
 से पएसे अहम्मे, आगासे पएसे से पएसे आगासे, जीवे पएसे
 से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे से पएसे नोखंधे, एवं वयंतं
 सद्दनयं सभिमरूढोभणइ—जं भणसि-धम्मे पएसे से पएसे धम्मे,
 जाव जीवे पएसे से पएसे नोजीवे खंधे पएसे से पएसे नोखंधे,
 तं न भवइ, कम्हा ? , इत्थं खलु दो समासा भवंति, तंजहा—
 तपपुरिसे अ कम्मधारए अ, तं ण णज्जइ कयरेणं समासेणं
 भणसि ? , कि तपपुरिसेण किं कम्मधारएणं ? , जइ तपपुरिसेणं
 भणसि तो मा एवं भणाहि, अह कम्मधारएणं भणसि तो विसेस
 ओ भणाहि, धम्मे अ से पएसे अ से पएसे धम्मे अहम्मे अ से
 पएसे अ से पएसे अहम्मे, आगासे अ से पएसे अ से पएसे आगासे
 जीवे अ से पएसे अ से पएसे नोजीवे, खंधे अ से पएसे अ से
 पएसे नोखंधे, एवं वयंतं समभिरूढ संपइ एवंभूओभणइ-जं जं
 भणसि तं त सव्वं कसिणं पडिपुएणं निरवसेस एगगहणगहियं
 देसेऽवि मे अवत्थू पएसेऽवि मे अवत्थू से तं पएसदिट्ठंतेणं ।
 से तं नयप्पमाणे (सू० १४५)

टीकाः—प्रकृष्टोदेशःप्रदेशो-निर्विभागो भाग इत्यर्थः, स एव दृष्टान्त
 स्तेन नय मतानं चिन्त्यन्ते-तत्र नैगमो भणति-षण्णा प्रदेश. तद्यथा-
 'धम्मपणसे' इत्यादि, धर्मशब्देन धर्मास्तिकायो गृह्यते, तस्य प्रदेशो धर्म-
 प्रदेश, एवमधर्माकाशजीवास्तिकायेष्वपियोज्यं, स्कन्ध-—पुद्गलद्रव्यनिचय
 स्तस्य प्रदेशः स्कन्धप्रदेशः, देश —एषामेव पंचानां धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां
 प्रदेशाद्वयादिनिवृत्तोऽवयवस्तस्य प्रदेशो देशप्रदेश, अत्र च प्रदेश
 सामान्या व्यभिचारात् षण्णां प्रदेश इत्युक्तं, विशेषविवक्षायां तु षट्
 प्रदेशाः । एवं वदन्तं नैगमं ततो निपुणतरं संपहो भणति—यद् भणसि
 षण्णां प्रदेश इति, तन्न भवति-तन्न युज्यते, कस्मात् ? , यस्मात् यो देश
 प्रदेश इति षष्ट स्थाने भवता प्रतिपादितं, तदसङ्गतमेव, यतोधर्मास्ति
 कायादिद्रव्यस्य सम्बन्धी यो देशस्तस्य य प्रदेश स वस्तुवृत्त्या तस्यैव
 द्रव्यस्य यत्नम्बन्धो देशो विवक्ष्यते, द्रव्याव्यतिरिक्तस्यदेशस्य यः प्रदेशः
 स द्रव्यस्यैव भवति, यथा कोऽत्र दृष्टान्त इत्याह—'दासेणो' त्यादि' लोकेऽ-
 प्यवं व्यवहृतिर्दृश्यते, यथा कश्चिदाह—मदीय दासेन खरः क्रीत', तत्र
 दासोऽपि मदीय, खरोऽपि मदीय, दासस्य मदीयत्वात् तत्क्रीतः खरोऽपि
 मदीय इत्यर्थः, एवमिहापि देशस्य द्रव्यसम्बन्धित्वात्तत्प्रदेशोऽपि
 द्रव्यसम्बन्धेवेति भावः, तस्मान्मा भण -षण्णां प्रदेशः, अपित्वेव भण-
 पञ्चानां प्रदेश इति, त्वदुक्त-षष्ठप्रदेशस्यैवाघटनादित्यर्थः. तदेव दर्शयति-
 तद्यथा—धर्मप्रदेश इत्यादि, एतानि च पञ्च द्रव्याणि तत्प्रदेशाश्चैवमप्य-
 विशुद्धसंग्रह एव मन्यते, अत्रान्तर द्रव्ये सामान्याद्यभ्युपगमात्, विशुद्धस्तु
 द्रव्यवाहुल्य प्रदेशकल्पनां च नेच्छत्येव, सर्वस्यैव वस्तुसामान्य क्रोडी-
 कृतत्वेनैकत्वादित्यल प्रसगेन । प्रकृतमुच्यते-एवं वदन्तं संग्रहं ततोऽपि

निपुणो व्यवहारो भणति,-यद् भणसि पञ्चानां प्रदेश इति, तन्न भवति युज्येते, कस्मात् ? यदि यथा पञ्चानां गोष्ठिकानां किञ्चद् द्रव्यं सामान्यं-एकं भवति, तद्यथा-हिरण्यंवेत्यादि, एवं यदि प्रदेशोऽपि स्यात्ततो युज्यते वक्तुं-पञ्चानां प्रदेश इति इदमुक्तं भवति-यथा केषाञ्चित् पंचानां पुरुषाणां साधारणं किञ्चद्विरण्यादि भवति, एवं पञ्चानामपि धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां यद्येक कश्चित्साधारणः प्रदेशः स्यात्तदेयं वाचो युक्ति घटते, नचैतदस्ति प्रतिद्रव्यं प्रदेश भेदात्, तस्मान्मा भण-पंचानां प्रदेशः, अपि तु भण-पंचविधः-पंचप्रकार. प्रदेशः, द्रव्यलक्षणस्याश्रयस्य पंचविधत्वादिति भावः, तदेवाह-धर्मप्रदेश इत्यादि, एवं वदन्तं व्यवहारमृजुसूत्रो भणति-यद् भणसि पंचविध. प्रदेशः तन्न भवति, कस्मात् ? अस्माद्यदि ते पंचविध. प्रदेश एवमेकैको धर्मास्तिकायादिप्रदेश. पंचविधः प्राप्तः, शब्दादत्र वस्तु व्यवस्था, शब्दाच्चैवमेव प्रतीतिर्भवति एवं च सति पंचविंशतिविध प्रदेशः- प्राप्नोति, तस्मान्मा भण पंचविध. प्रदेशः, किन्त्वेवं भण-भाज्यः प्रदेशः, स्याद्धर्मस्येत्यादि, इदमुक्तं भवति-भाज्यो- विकल्पनीयो विभजनीय. प्रदेशः, कियद्भिविभागैः ? स्याद्धर्मप्रदेश इत्यादि पंचभिः, ततश्च पंचभेद एव प्रदेशः सिध्यति, स च यथा स्वमात्मीयात्मीय एवास्ति न परकीय, तस्यार्थक्रियाऽसाधकत्वात् प्रस्तुत नयमतेनामत्वाद्गति । एव भणन्तमृजुसूत्रं साम्प्रतं शब्दनयो भणति-यद् भणसि-भाज्य प्रदेशः, तन्न भवति, कुतो ? यतो यदि भाज्य. प्रदेशः, एवं ते धर्मास्तिकाय प्रदेशोऽपि कदाचिद् धर्मास्तिकायादिप्रदेश. स्याद्, अधर्मास्तिकायप्रदेशोऽपि कदाचिद् धर्मास्तिकायादि प्रदेशः स्याद्, इत्थमपिभजनाया अनिवारित्वात्,

यथा एकोऽपि देवदत्तः कदाचिद्राज्ञोभृत्य कदाचिदमात्यादेरिति, एवमाका-
शास्तिकायादिप्रदेशोऽपिवाच्यं, तदेव नैयत्याभावान्तवाप्यनवस्था प्रसज्येतेति,
तन्मैव भण-भाज्य प्रदेशः, अपितु इत्थं भण-‘धम्मे पएसे’ [‘से पएसे
धम्मे’] इत्यादि, इदमुक्तं भवति धर्म प्रदेश इति-धर्मात्मकप्रदेश इत्यर्थः
अत्राह—नन्वयं प्रदेश सकलधर्मास्तिकायादिव्यतिरिक्त. सन् धर्मात्मक
इत्युच्यते, आहोस्वित्तदेकदेशाव्येतिरिक्त सन् यथा सकलजीवास्तिकायै-
कदेशैकजीवद्रव्याव्यतिरिक्त संस्तत्प्रदेशो जीवात्मक इति व्यपदिश्यत इत्याह
‘से पएसे धम्मेऽ’ त्ति स प्रदेशो धर्म-सकलधर्मास्तिकायादिव्यतिरिक्त-इत्यर्थः,
जीवारित्काये हि परस्परं भिन्नान्येवानन्तानि जीवद्रव्याणि भवन्ति, अतो य
एकजीवद्रव्यस्य प्रदेश स नि शेष जीवास्तिकायैकदेशवृत्तिरेव सन् जीवा-
त्मक इत्युच्यते, अत्र तु धर्मास्तिकाय एकमेव द्रव्यं तत् सकलधर्मास्तिकाया
व्यतिरिक्त एव संस्तत्प्रदेशो धर्मात्मक इत्युच्यत इति भाव , । अधर्माकाशास्ति-
काययोरप्येकैकद्रव्यत्वादेवमेव भावनीयम् । जीवास्तिकाय तु ‘जीवेपएसे से
पएसे नोजीवे, त्ति, जीव प्रदेश इति जीवास्तिकायात्मकः प्रदेशः इत्यर्थः .
सच प्रदेशो नोजीव , नोशब्दस्येह देशवचनत्वात् सकलजीवास्तिकायैकदेश
वृत्तिरित्यर्थः यो ह्येकजीवद्रव्यात्मक प्रदेश स कथमनन्तजीवद्रव्यात्मके समस्त
जीवास्तिकाये वर्तेत इति भाव , एव स्कन्धात्मकः प्रदेशो नो स्कन्ध , स्कन्ध-
द्रव्याणामनन्तत्वादेक देशवर्तिरित्यर्थ , । एव वदन्तं शब्दनयं नानार्थसम-
भिरोहणात् समभिरूढं स प्राह—यद्भणसि—धर्म प्रदेश. सप्रदेशो धर्म
इत्यादि, तन्न भवति-न युज्यते कस्मादित्याह—इह खलु द्वौ समासौ भवतः,
तद्यथा—तत्पुरुषः कर्मधार्यश्च, इदमुक्तं भवति,— धम्मे पएसे से पएसे धम्मे
इत्युक्ते समासद्वयारम्भकवाक्यद्वयमत्र सम्भाव्यते, तथाहि—यदि धर्म शब्दात्

सप्तमीयं तदा सप्तमीतत्पुरुषस्यारम्भकमिदं वाक्यं, यथा वने हस्तीत्यादि, अथ प्रथमा तदा कर्मधारयस्य, यथा नीलमुत्पलमित्यादि, ननु यदि वाक्यद्वयसत्र सम्भाव्यते तर्हि कथं द्वौ समासौ भवत इत्युक्तम् ? उच्यते, समासारम्भक-वाक्ययोः समासोपचारात्, अथवा अलुक्समासविवक्षया समासावप्येतौ भवतो, यथा कण्ठेकाल इत्यादीत्यदोषः, यदि नाम द्वौ समासावत्र भवतस्ततः किमित्याह तन्न ज्ञायते कतरेण समासेन भणसि ? किं तत्पुरुषेण कर्मधारयेण वा ? यदि तत्पुरुषेण भणसि, तन्मैवं भण, दोषसम्भवादितिशेष स चायं दोषो-धर्मे प्रदेश इति भेदापत्ति, यथा कुण्डेवदराणीति, न च प्रदेशेदेशिनौ भेदेनोपलभ्येते, अथ अभेदेऽपि सप्तमीदृश्यते यथा घटेरूपमित्यादि, यद्येवमुभयत्रदर्शनात् संशयलक्षणो दोष स्यात्, अथ कर्म धारयेण भणसि ? ततो विशेषेण भण, धम्मे अ से पएसे य से' त्ति, धर्मश्च स प्रदेशश्च स इति समानाधिकरणः कर्मधारयः, एवं च सप्त न्याशङ्काभावतो न तत्पुरुषसम्भव इति भावः । आह—नन्वयं प्रदेशः समस्तादपि धर्मास्तिकायादव्यतिरिक्त. सन् समानाधिकरणतयानिर्दिश्यते ? उत तदेकदेशवृत्ति सन् यथा जीवास्तिकायैकदेशवृत्तिर्जीवप्रदेश-इत्याशङ्क्याह—'से पएसे धम्मे'त्ति, स च प्रदेशः सकलधर्मास्तिकायादव्यतिरिक्तो न पुनस्तदेकदेशवृत्तिरित्यर्थः, शेषभावना पूर्ववत्, से 'पएसे नोजीवे से पएसे नोखन्वे' इत्यत्रापि पूर्ववदेवार्थकथनम् । एवं वदन्तं समभिरूढं साम्प्रतमेवंभूतो भणति-यद्यद्धर्मास्तिकायादिकं वस्तु भणसि तत्तत् सर्वं समस्तं कृत्स्नं देशप्रदेशकल्पनारहितं प्रतिपूर्णां-आत्मस्वरूपेणाविकलं निरवेशोपं-तदेवैकत्वान्निरवयवमेकग्रहणगृहीतम् एकाभिधाना भिवेद्यं नानाभिधानाभिवेद्यं, तानि ह्येकस्मिन्नर्थेऽसौ नेच्छति, अभिधानमे-

दे वस्तुभेदाभ्युपगमोत्, तदेवंभूतं तद्धर्मास्तिकायादिकं वस्तु भण, नतु प्रदेशादिरूपतया, यतो देशप्रदेशौ ममावस्तुभूतौ, अखण्डस्यैव वस्तुन-सत्त्वेनोपयोगात्, तथाहि-प्रदेशप्रदेशिनोर्भेदो वा स्यादभेदो वा ? यदि प्रथमः पक्षस्तर्हि भेदेनोपलब्धिप्रसंगो, न च तथोपलब्धिरस्ति, अथा-भेदस्तर्हि धर्मप्रदेशशब्दयो पर्यायतैव प्राप्ता, एकार्थविषयत्वात्, न च पर्यायशब्दयोर्युगपदुच्चारणं युज्यते, एकेनैव तदर्थप्रतिपादने द्वितीयस्य वैयर्थ्यात्, तस्मादेकाभिधानभिधेयं परिपूर्णमेकमेव वस्त्विति, तदेवमतेनिज-निजार्थसत्यताप्रतिपादनपरा विप्रतिपद्यन्ते नया, एते च परस्पर निरपे-क्षा दुर्नयाः, सौगतादिसमयवत्, परस्परसापेक्षास्तु सुनयाः, तैश्चपरस्पर सापेक्षैः समुदितैरेव सम्पूर्णं जिनमतं भवति, नैकैकावस्थायाम्, उक्तं च स्तुतिकारेण—“उदधाविवसर्वसिन्धव, समुदीर्णास्त्वयि नाथ । दृष्ट्य न च तासु, भवान् प्रदृश्यते, प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधिः ॥ १ ॥ एते च नया ज्ञानरूपास्ततो जीवगुणत्वेन यद्यपि गुणप्रमाणेऽन्तर्भवन्ति तथापि प्रत्यक्षादि प्रमाणेभ्यो नयरूपतामात्रेण पृथक् प्रसिद्धत्वाद्बहुविचार विषयत्वाज्जिनागमे प्रतिस्थानमुपयोगित्वाच्च जीवगुणप्रमाणात् पृथगुक्ता, तदेत् प्रदेशदृष्टान्तेनेति निगमनम् । प्रस्थकादिदृष्टान्तत्रयेण च नयप्रमाणं प्रतिपाद्योपसहरति—तदेतन्नयप्रमाणमिति । अनेन च दृष्टान्तत्रयेण दिग्मा-त्रदर्शनमेव कृतं, यावता यत्किमपि जीवादि वस्त्वास्ति तत्र सर्वत्र नय-विचार. प्रवर्तते, इत्यलं बहुजल्पितेनेति ॥ १४५ ॥

अनुयोगद्वारसूत्र—मलधारीयावृत्तिः, प्रमाणद्वारम् ।

अथ नयद्वारमभिधित्सुराह—

मूलः—से कि तं णए ? सत्त मूलणया पणत्ता, ॥
तंजहा— गोगमे संगहे ववहारे उज्जुसुए सद्दे समभिरूढे एवं
भूए, तत्थ—गोगेहि माणेहिं मिणइति गोगमस्स य निरुत्ती ।
सेसाणंपि नयाणं लक्खणमिणमो सुणह वोच्छं ॥ १३६
संगहिअपिडिअत्थं संगहवयणंसमासओ विति । वच्चइ
विणिच्छिअत्थं ववहारो सव्व दव्वेसुं ॥ १३७ ॥ पच्चु—
प्पन्नग्गाही उज्जुसुओ णयविही मुणेअव्वो । इच्छइ विसे
सियतरं पच्चुप्पणं णओ सद्दो ॥ १३८ ॥ वत्थूओ संकमणं
होइ अवत्थू नए समभिरूढे । वंजण अत्थ तदुभयं एवंभूओ
विसेसेइ ॥ १३९ ॥

टीका :— अथ कोऽयं पूर्वोक्त शब्दार्थो नयः ? तत्रोत्तरभेदापे-
चया सप्तैव मूलभूता नया. मूल नयाः, तद् यथा नैगम इत्यादि तत्र
॥ व्याचिख्यासुराह—गोगेहिमित्यादि गाथा, व्याख्या—न एकं नैकं
भूतानीत्यर्थः नैकैर्मानैः—महासत्तासामान्यविशेषादिद्वानैर्मिमीते—
मिनोति वा वस्तूनि परिच्छिनत्तीति नैगमः इतीयं नैगमस्य निरुक्तिः—

व्युत्पत्तिः, अथवा निगमा—लोके वसामि निर्यग्लोके वसामीत्यादय
पूर्वोक्ता एव बहवः परिच्छेदास्तेषु भवो नैगमः, शेषाणामपि नयानां
संग्राहादीना लक्षणमिदं शृणुत वक्ष्येऽहमिति गाथार्थं ॥ यथा प्रतिज्ञात-
मेवाह “संगहिञ्च” गाहा, व्यख्या-सम्यग् गृहीत-उपात्त संगृहीत पि-
ण्डित एकजातिमापन्नोऽर्थो विषयो यस्य समग्रहवचनस्य तत्
समग्रीतपिण्डितार्थं संग्रहस्यवचनं समग्रहवचनं ‘समासत,
सत्तेपतो ब्रुवतो तीर्थकरणधाराः, अयहि सामान्येमेवेच्छति न वि-
शेषान, ततोऽस्य वचन संगृहीतसामान्याथेमेव भवति, अत एव सङ्गृह्णाति-
सामान्यरूपतया सर्वे वस्तु क्रोडीकरोतीति समग्रहोऽयमुच्यते, युक्ति
श्चात्र लेशतः प्राग्दर्शितैव, “वच्चर्ई” त्यादि, निराधिक्ये चयनं चय-
पिण्डीभवनं अधिकश्चयो निश्चय-सामान्य विगतो निश्चयो विनिश्चयो-
सामान्याभाव तदर्थ-तन्निमित्त ब्रजति-प्रवर्तते, सामान्याभावायैव सर्वदा
यतते व्यवहारो नय इत्यर्थः, क ! ‘सर्वे द्रव्येषु’ द्रव्य विषये, लोके हि
घट स्तम्भामोरुहादयो विशेषा एव प्रायो जलाहरणादि क्रियासूपयुज्य-
माना दृश्यन्ते न पुनस्तदतिरिक्त सामान्यम्, अतो लोकव्यवहारानङ्गत्वात्
सामान्यमसौ नेच्छतीति भावः, अत एव लोकव्यवहार प्रधानोनयो
व्यवहारनयोऽसावुच्यते, युक्तिश्चात्रापिलेशत प्रागुक्तैव, अथवा
विशेषेण निश्चयो विनिश्च-आगोपालाद्यंगना (द्य) बवौधो न कतिपय
विद्वत्सम्बद्धः तदर्थं ब्रजति व्यवहारनयः सर्वे द्रव्येषु इदमुक्त भवति
यद्यपि निश्चयेन घटादिवस्तूनि सर्वाण्यपि प्रत्येक पचवर्णानि द्वि-
गंधानि पचरसान्यष्टस्पर्शानि तथाऽपि गोपालाङ्गनादीना यत्रैव काचदे
कस्मिन् स्थले कालनीलवर्णादौ विनिश्चयो भवति तमेवासौ सत्त्वेन

प्रतिपद्यते न शेषान्, लोकव्यवहारपरत्वादेवेति गाथार्थः ॥ 'पचुत्पन्नं-
गाहा' साम्प्रतमुत्पन्नं प्रत्युत्पन्नमुच्यते वर्तमानकालभावीत्यर्थः, तद्
प्रहीतुं शीलमस्येति प्रत्युत्पन्नग्राही ऋजुसूत्रो नयविधिमुणितव्य,
तत्रातीतानागतयाभ्युपगमकुटिलतापरिहारेण ऋजु-अकुटिल
वर्तमान काल भावि वस्तु सूत्रयतीति ऋजुसूत्र, अतीतनागतयो
विनाशानुत्पत्तिभ्यामसत्त्वात्, असदभ्युपगमश्च कुटिल
इति भावः, अथवा ऋजु-अवक्रं श्रुतमस्येति ऋजुश्रुतः
शेषज्ञानैर्मुख्यतया तथाविधपरोपकारासाधनात् श्रुतज्ञानमेवैक
मिच्छतीत्यर्थः, उक्तंच-सुयनागो अ निउतं केवलेतयागांतरं । अप्पणो य
परेसि च, जम्हा तं परिभावगं ॥ छाया ॥ श्रुतज्ञाने च नियुक्तं
(नियोक्तुं योग्यं) केवलेतदनन्तरम् । आत्मनश्च परेषाञ्च यस्मात्तत्
परिभावकम् ॥ १॥" त्ति, अयञ्च नयो वर्तमानमपीच्छन् स्वकीयमेवेच्छति.
परकीयस्य स्वाभिमत कार्यसाधकत्वेन वस्तुतोऽसत्त्वादिति, अपरञ्च-भिन्न
लिंगैर्भिन्नवचनेश्च शब्दैरेकमपि वस्त्वभिधीयते इति प्रतिजानीते--
यथा तट तटी तटमित्यादि, तथा गुरुगुर्वः इत्यादि, तथा इंद्रा-
देर्नामस्थापनादिभेदान् प्रतिपद्यते, वक्ष्यमाणनयस्त्वतिविशुद्धत्वात्
लिंगवचनभेदात् वस्तुभेदं प्रतिपत्स्यते, नामस्थापनाद्रव्याणि च नाभ्युप-
गमिष्यतीति भावः, इत्युक्त ऋजुसूत्र. ॥ अथ शब्द उच्यते-तत्र "शप
आक्रोगे" शप्यते अभिधीयते वस्त्वनेनेति शब्दः, तमेव गुणीभूतार्थं
मुच्यतया यो मन्यते स नयोऽभ्युपचाराच्छब्दः, अयञ्च प्रत्युत्पन्नं
वर्तमान तदपि ऋजुसूत्राभ्युपगमापेक्षया विशेषिततरमिच्छति, तथाहि तट-
स्तटी तटमित्यादि शब्दानां भिन्नान्येवाभिधेयानि, भिन्नलिंगवृत्तित्वात्.,

स्त्रीपुरुषनपुंस्क शब्दवदित्यसौप्रतिपद्यते, तथा गुरुर्गुरुः
 इत्यत्राप्याभिधेयभेद एव, भिन्नवचनवृत्तित्वात्पुरुषः
 पुरुषा इत्यादिवदिति, नामस्थापनाद्रव्यरूपाश्च नेन्द्राः, तत्
 कार्याकरणात् खपुष्पवदिति प्राक्तनाद्विशुद्धत्वाद्विशेषिततरोऽस्याभ्यु-
 पगमः, समानलिंगवचनानां तु बहूनामपि शब्दानामेकमभिधेयमसौ मन्यते,
 यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादि इति गाथार्थं ॥ “वत्थूञ्चो” इत्यादि,
 वस्तुनः— इन्द्रादेः सङ्क्रमणमन्यत्र शक्रादाविति दृश्यं, भवति अस्तु
 अभवतीत्यर्थः, केत्याह नये—समभिरूढे, समभिरूढनयमतेनेत्यर्थः, तत्र
 वाचकभेदेनापरापरान् वाच्यविशेषान् समभिरोहति समभिगच्छति प्रति-
 पद्यत इति समभिरूढः, अयमत्रभावर्थः—इंद्रशक्रपुरन्दरादिशब्दान् अनन्तरं
 शब्दनयेन एकाभिधेयत्वेनेष्टानसौ विशुद्धतरत्वात्, प्रत्येकं भिन्नाभि-
 धेयान् प्रतिपद्यते, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्त्वात् सुरमनुजादि शब्दधन्,
 तथाहि—इन्दतीति इन्द्र शक्नोतीति शक्रः पुरं दारयतीति पुरन्दर, इह
 परमैश्वर्यादीनि भिन्नान्येवात्र प्रवृत्तिनिमित्तानि, एवमप्येकार्थत्वे अति-
 प्रसङ्गो, घटपटादिशब्दानामप्येकार्थताऽऽपत्तेः, एवं च सति यदा इन्द्रशब्दः
 शक्रशब्देन सहैकार्थ उच्यते तदा वस्तुन परमैश्वर्यस्य शकनलक्षणो
 वस्त्वन्तरे संक्रमण कृतं भवति, तयोरेकत्वमापादितं भवतीत्यर्थः, तच्चा-
 सम्भवित्वाद्भवस्तु, नहि य एव परमैश्वर्यपर्याय स एव शकनपर्यायो
 भवितुमर्हति, सर्वपयोयसाङ्कर्यापत्तिताऽतिप्रसंगादित्यलं विस्तरेण,
 उक्तः समभिरूढः । ‘वंजण अत्थे’ त्यादि, यत् क्रियाविशिष्टं शब्देनो-
 च्यते तामेवक्रिया कुर्वद् वस्त्वेवभूतमुच्यते, एवं यः शब्देनोच्यते
 चेष्टाक्रियादिकः—प्रकारस्तमेवभूत प्राप्तमितिकृत्वा, ततश्चैवंभूतवस्तुप्रति

पादको नयोऽप्युपचारादेवंभूत , अथवा एवं—यः शब्देनोच्यते चेष्टाक्रियादिकः प्रकारस्तद्विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽभ्युपगमात्तमेवंभूत—प्राप्त एवंभूत इत्युपचारमन्तरेणापि व्याख्यायते, स एवं भूतो नयः किमित्याह व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं शब्द अर्थस्तु तदभिधेयवस्तुरूप व्यञ्जनञ्चार्थश्च व्यञ्जनार्थौ तौ च तौ तदुभय चेति समासः व्यञ्जनार्थशब्दयोर्व्यस्तनिर्देशः प्राकृतत्वात्, तद्व्यञ्जनार्थतदुभयं विषयति-नैयत्येन स्थापयति, इदमत्र हृदयम्—शब्दमर्थेनार्थं च शब्देन विशेषयति, यथा “घट चेष्टायां” घटते योपिन्मस्तकाद्यारूढश्चेष्टते इति घट इति, अत्र तदेवात्मौ घटो यत्र योपिन्मस्तकाद्यारूढतया जलाहरणचेष्टावान् नान्यदा, घटध्वनिरपि चेष्टां कुर्वत एव तस्य वाचको नान्यादेत्येव चेष्टावस्थातोऽन्यत्र घटस्य घटत्वं घट शब्देन निवर्त्यते, घटध्वनेरपि तदवस्थातोऽन्यत्र घटेन म्वाचकत्वं निवर्त्यते इति भावः इति गाथार्थः ॥ उक्ता मूलं नया एपाञ्चोत्तरोत्तरभेदप्रभेदा आवश्यकानिभ्योऽवसेयाः एते च सावधारणा मन्तो दुर्नया, अवधारणाविरहितास्तु सुनया, सर्वैश्च सुनयैर्मिलिते म्याद्वाद इत्यलं बहुभाषितया ॥ अत्राह कश्चित्—ननुक्ता एते नया, केवलं प्रस्तुते किमेतैः प्रयोजनमिति नावगच्छाम, उच्यते, उपक्रमेणोपक्रान्तस्य निक्षेपेण च यथासम्भव निक्षिप्तस्यानुगमेनानुगतस्य च प्रक्रान्तस्मात्प्रयोजनस्य विचारणाऽमीषां प्रयोजनम् । पुनरध्याह नन्वेपा नयैर्विचारणं किं प्रतिसूत्रमभिप्रता सर्वध्वयनस्य वा ? यद्यात्र पक्षः न न युक्त, प्रतिसूत्रं नयविचारस्य “ न नया समोयरति इह ” मित्यनेन निषिद्धत्वात्, अथोपरः पक्षः सोऽपि न युक्त, समस्ताध्ययन विषयस्य नयविचारस्य प्रागुपोद्घातनिर्युक्तौ

“ नए समोयारणागुमए ” इत्यत्रोपन्यस्तत्वात्, न च सूत्रव्यतिरिक्त मध्ययनमस्ति यन्नयैर्विचार्यते, अत्रोच्यते, यस्तावतप्रतिसूत्रं नय-विचारनिषेध प्रेयेते तत्राविप्रतिपत्तिरेव, किं च—आसज्ज उ सोयार नए विसारओ वया ॥ छाया—आसाद्य तु श्रोतारं नयान् नय विशारदो ब्रूयात् इति, इत्यनेनापवादक सोऽनुज्ञात एव, यदप्युच्यते-समस्ता-ध्ययनविपस्य नयविचारस्य प्रागुपोद्घाते ” त्यादि, तन् समयानभि-ज्ञस्यैव वचनं, यस्माद्दिद्रमेव चतुर्थानुयोगद्वारं नयवक्तव्यताया मूल-स्थानम्, अत्र सिद्धानामेव तेषां तत्रोपन्यासः; यदप्युक्तं “ नच सूत्र व्यतिरिक्तमध्ययन’ मित्यादि, तदप्यसारंसमुदाय समुदायिनो कार्यादिभेदत कथञ्चिद्भेदसिद्धे, तथाहि—प्रत्येकावस्थायामनु-पलब्धमप्युद्बहन सामर्थ्यलक्षणं कार्य्य शिविकावाहकपुरुषसमुदाये उपलभ्यते, एवञ्च प्रत्येकमुद्रितावस्थयो कार्य्यभेद शिविकावाह नादिपु सामर्थ्यासामर्थ्य लक्षणो विरुद्धधर्माध्यासश्च दृश्यते, यदि चाय मपि न भेदकस्तर्हि सर्व विश्वमेक स्यात् ततश्च सहोत्पत्त्यादि प्रसङ्ग, तस्मात् कार्य्यभेदाद् विरुद्धधर्माध्यासाच्च समुदाय समुदायिनोभेदं प्रत्तिपत्तव्यः, एवं सख्या सजादिभ्योऽपि तद्भेदो भावनोय, तस्मात् कश्चित् क्वचित् सूत्र विषय समस्ताध्ययन विपश्च नय विचारो न दुष्यति, भवत्वेव तथा ऽप्यध्ययनं नयैर्विचार्यमाण किं सर्वैरेव विचार्यते ? आहोस्विद् कियद्भिरेव ? यदि सर्वैरिति पक्ष. स न युक्तः, तेषाम् संख्येयत्वेन तैर्विचारस्य कर्तुंमशक्यत्वात्, तथाहि-यावन्तो वचन मागा स्तावन्त एव नया, यथोक्तम्—जावइया वयणप्पहा तावइया चेव होंति नयवाया ॥ जावइया नयवाया तावइया चेव परम्मया ॥ १ ॥ छाया-

यावन्तो वचनपथास्तावन्तश्चैव भवन्ति नयवादाः । यावन्तो नय
वादा स्तावन्तश्चैव पर समयाः ॥ १ ॥ नच निजनिजाभिप्राय
विरचितानां वचनमार्गाणां संख्या समस्ति, प्रतिप्राणि
प्रायोः भिन्नत्वादभिप्रायाणां, नापि कियद्भिरिति वक्तुं शक्यम्,
अनवस्था प्रसङ्गात्, संख्यातोतेषु हि तेषु यावदेभिर्विचारणा क्रियते
तावदेभिरपि किं नेत्यनवस्थाप्रेरणायां न नैयत्यावस्थापकं हेतुमुत्प
श्यामः, अथापि स्यादसंख्येयत्वेऽप्येषां सकलनयसंग्राहिभिनयैर्विचारो
विधीयते, ननु तेषामपि संग्राहिनयानामनेकविधत्वात् पुनरनवस्थैव,
तथाहि-पुर्वविद्भिः सकलनयसंग्राहीणि सप्तनयशतान्युक्तानि, यत्
प्रतिपादकं सप्तशतारं नयचक्राध्ययनमासीद्, उक्तञ्च, एकैको य
सयविहो सत्त नय सया ह्वन्ति एवमेवेत्यादि, छाया—एकैकश्च शतविध.
सप्तशतानि नया भवन्ति, एवमेव, सप्तानां च नयशतानां संग्राहकाः
पुनरपि विध्यादयो द्वादशनयाः यत् प्ररूपकमिदानीमपि द्वादशारं
नयचक्रमस्ति, एतत् संग्राहिणोऽपि सप्तनैगमादि नयाः, तत् संग्राहिणौ
पुनरपिद्रव्यपर्यायास्तिकौ नयौ ज्ञानक्रियानयौ वा निश्चय व्यवहारौ वा
शब्दार्थनयौवेत्यादि, इति संग्राहक नयानामप्यनेकविधत्वाद् सैवा-
नवस्था, अहो अति निपुणमुक्तं, किन्तु प्रकान्ताध्ययने सामायिकं
विचार्यते, तच्चमुक्तिफलं ततो यदेवास्य मुक्तिप्राप्तिनिबंधनंरूपं तदेव
विचारणीयं, तच्चज्ञानक्रियात्मकमेव, ततो ज्ञानक्रियानयाभ्यामे
वास्य विचारो युक्ततरो नान्यै ॥ तत्र ज्ञाननयो ज्ञानमेव मुक्तिप्रापक
तथा प्रतिजानीते, ततस्तन्मताविष्करणार्थमाह—

मूलः—णायमि गिरिह्रद्वे आगिरिह्रद्वमि चैव

अथमि । जइअव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नाम
 ॥१४०॥ सव्वेसिंपि नयाणं वहुविहवत्तव्वयं निसामित्ता । तं
 सव्व नयविसुद्धं जं चरण गुणद्धिओ साहु ॥१४१॥ से तं
 नए । अणुओगदारा सम्पत्ता (सू० १५२)

टीकाः—“ज्ञाते” सम्यग्-अवगते । गिरिहयव्वे” प्रहीतव्ये
 उपादेय इत्यर्थः “अप्रहीतव्ये” अनुपादेये, सच हेय उपेक्षणीयश्च
 द्वयोरप्यग्रहणाविशेषात्, च शब्द उक्त समुच्चये, अथवा अप्रहीतव्य
 शब्देन हेय एवैको गृह्यते उपेक्षणीयं त्वनुक्तमप्ययमेव चकार
 ममुष्मिनोति, एवो गाथालकारमात्रे, “अथमित्ति “अर्थे” ऐहि-
 कामुष्मिके, तत्र ऐहिको प्रहीतव्य सक्- चन्दिनाङ्गनादि अप्रहो-
 तव्योऽहिविपकण्टकादिरुपेक्षणीयस्तृणादि, आमुष्मिको प्रहीतव्य-
 सम्यग्दर्शनचारित्रादिः अप्रहीतव्यो मिथ्यात्वादिरुपेक्षणीयस्तुस्व-
 र्गविभूत्यादि, एवंभूतेऽर्थे यतितव्यमेवेति, अत्रैव कारोऽवधारणे, तस्य
 च व्यवहित प्रयोगः तद् यथा ज्ञात एवेति, तदयमर्थो- प्राह्याप्राह्योपेक्ष-
 णीयेऽर्थे ज्ञात एव तत् प्राप्तपरिहारोपेक्षार्थिना यतितव्यं, प्रवृत्त्यादि
 लक्षण. प्रयत्न. कार्य्य इति, “इति” एवभूत सवेव्यवहाराणां
 ज्ञान निबन्धनत्व प्रतिपादनपरो य उपदेशः स किमित्याह-“ नय ” इति
 प्रस्तावाज् ज्ञाननयो “नामेति । शिष्यामंत्रणे इत्यक्षरघटना ॥ भावार्थ-
 स्त्रयम्—इह ज्ञाननयोज्ञानप्राधान्यख्यापनार्थं प्रतिपादयति-नन्वैहिका
 मुष्मिकफलार्थिना तावत्सम्यग्विज्ञात एवार्थे प्रवर्तितव्यम्, अन्यथा
 प्रवृत्तौ फलविसंवाददर्शनाद् आगमेऽपि च प्रोक्तं-पढम नाणं तओदए”

त्यादि, जञ्जन्नाणी कम्म खवेई, त्यादि, तथा अपरमप्युक्तम् । पावाञ्चो
विणियत्ती पवत्तणा तह य कुसल पक्खंमि । विणयस्स य पडिवत्ती
तिन्निवि नाणेसमप्पति ॥ १ ॥ छाया ॥ पापाद्विनिवृत्ति प्रवर्तना तथा
च कुशलपक्षे । विनयस्य च प्रत्तिपत्तिस्त्रीण्यपि ज्ञानात् समाप्यन्ते ॥१॥
तथान्यैरप्युक्तं-“विज्जामि फलदा पुंसा न क्रिया फलदा मता । मिथ्या
ज्ञानात्प्रवृत्तस्य फलासवाददर्शनात् ॥ १ ॥ इति, इतश्च ज्ञानस्यैव प्राधा-
न्य यतस्तीर्थकरणधरैर्गीतार्थानां केवलानां विहारोऽपि निषिद्ध, तथा च
तद् वचनम् — ‘गीयत्थो य विहारो वोञ्चो गीयत्थमीसिञ्चो भणिञ्चो ।
इत्तो तडयविहारो नाणुञ्जाञ्चो जिणवरहि ॥ छाया—गीतार्थश्च विहारो
द्वितीयो गीतार्थमिश्रितो भणित । एताभ्यां तृतीयो विहारो नानुज्ञातो
जिनवरै ॥१॥ न यस्मादन्वेनान्ध समाकृष्यमाण सम्यक् पंथानं प्रति
पद्यत इतिभाव, एव तावत् चायोपशमिकं ज्ञानमधिकृत्योक्तं, चायिक
मायङ्गी कृत्य विशिष्टफलसाधकत्वं तस्यैव विज्ञेयं, यस्मादर्हतोऽपि भवा-
म्भोधितटस्थस्य दीक्षा प्रतिपन्नस्योत्कृष्टतपश्चरणवतोऽपि न तावदपवर्ग
प्राप्ति संजायते यावदखिल जीवादि वस्तुस्तोमसात्तत्करणदत्तं केवलज्ञानं
नोत्पन्न, तस्माज्ज्ञानमेव पुरुषार्थमिद्वेनिवन्धन, प्रयोगश्चात्र यद् येन विना
न भवति तत्तन्निवन्धनमेव, यथा बीजाद्यविनाभावी तीन्नवन्धन एवाङ्कुरो,
ज्ञानाविनाभाविनी च सकलपुरुषार्थमिद्वे रिति, ततश्चायं नयश्चतुर्विधे
सामायिके - सम्यक्त्वसामायिकश्रुतसामायिके एवाभ्युपगच्छति, ज्ञाना-
न्मन्वेन प्रधानमुक्तिकरणत्वान्, देशविरतिसर्वविरति सामायिके
तु नेच्छति, ज्ञान कार्यत्वेन गौणत्वात् तयोरिति गाथार्थ ॥ विचारितं

ज्ञाननयमतेन सामाधिकम्, अथ क्रियानयमतेन तद् विचार्यते-तत्रामौ
 क्रियैव सकलपुरुषार्थसिद्धेः प्रधानं कारणमिति मन्यमानो ज्ञाननय
 मतव्याख्यातामेवमेवगाथामाह—“नायम्मी” त्यादि, इय च क्रियानय
 मतेनेत्यव्याख्यायते—इह ज्ञाते ग्रहीतव्ये अग्रहीतव्ये चैवार्थे सर्वामपि
 पुरुषार्थसिद्धिमभिलषता यतितव्यमेवप्रवृत्त्यादिलक्षणा क्रियैव कर्तव्येति,
 एवमत्र व्याख्याने एवकारः स्वस्थान एव योज्यते, एवचमति ज्ञातेऽप्यर्थे
 क्रियैव माध्या, ततो ज्ञान क्रियोपकरणत्वाद्गौणमित्यत सक्तलस्यापि
 पुरुषार्थस्य क्रियैव प्रधान कारणमित्येव य उपदेश स नय प्रस्तावात्
 क्रियानयः, शेषपूर्ववत् । अयमपि स्वपक्षसिद्धये युक्तीरुद्भावयति—
 ननु क्रियैव प्रधान पुरुषार्थसिद्धिकारण, यत आगमेऽपि तीर्थकरणधरै
 क्रिया विकलाना ज्ञान निष्फलमेव उक्तं, सुबहुपि सुयमहीयं कि काही
 चरण विमुक्कस्स । अन्धस्स जह पलित्ता दीवसयमहस्म कोडीवि ॥ १ ॥
 छाया—सुबहुपि श्रुतमधीतं किं करिष्यति चरण विप्रमुक्तस्य । अन्धस्य यथा
 प्रदीप्ता दीपशान् सहस्रकोट्यपि ॥ नाण सविमयनियय न नाण मित्तेण
 कज निष्कत्ती, मगण्णु दिट्ठतो होइ सचिट्ठो अचिट्ठो य ॥ २ ॥
 छाया—ज्ञान स्वविषय नियत न ज्ञानमात्रेण कार्यनिष्पत्ति । माग्जो
 हप्रान्तोभवति सचेष्टोऽचेष्टश्च ॥ २ ॥ जाणतोऽविय तरिड कायजोगं न
 जुंजई जो । सो वुञ्जइ मोण्ण एव नाणी चरणहीणो । ३ ॥
 छाया--ज्ञानत्रपि तरीतु कायिकयोग न युनक्ति यन्तु । स उच्यते स्रोतमा
 एव ज्ञानी चरणहीन ॥ ३ ॥ जहा खरो चडण भारवाही ” इत्यादि,
 छाया--यथा खरश्चन्दन भारवाही” इत्यादि, तथा अन्यैरप्युक्तम्—‘ क्रियैव
 फलदाप् सा न ज्ञान फलद मतम् । यत स्त्रीभक्ष्य भोगजो न ज्ञानाल्पु
 गितोभवेद् ॥१॥ इति एव तावत् जायोपशमिकीं चरणक्रियामङ्गीकृत्य

प्राधान्यमुक्तम् । अथ चायिकीमप्याश्रित्य तस्या एव प्राधान्यमवसेयम् । यस्मादर्हतोऽपि भगवतः समुत्पन्न केवलज्ञानस्यापि न तावत् मुक्त्यावाप्तिः संपद्यते यावदखिलकर्मेन्धानानल ज्वाला कलापरूपायां शैलेश्यवस्थायां सर्वसंवररूपां चारित्र क्रियां न प्राप्नोति तस्मात् क्रियैव प्राधाना सर्व पुरुषार्थ सिद्धि कारणं, प्रयोगश्चात्र यद्यत्समनान्तरभावि तत्तत् कारणं यथा अन्यावस्था प्राप्त पृथिव्यादिसामग्रयनन्तरभावी तत् कारणोऽङ्कुर क्रियानन्तरभाविनी च सकलपुरुषार्थसिद्धिरिति, ततश्चैप चतुर्विधेसामायिके देशविरति सर्व विरतिमामायिके एव मन्यते, क्रियारूपत्वेन प्रधानमुक्तिकारणत्वात् सम्यक्त्व श्रुतसामायिके तु तदुपकारित्वमात्रतो गौणत्वान्नेच्छति इति गाथार्थ ॥ ननु पक्षद्वयेऽपि युक्तिदर्शनात् किमिह तत्त्वमिति न जानीम इति शिष्यजनसम्मोहमाशक्यज्ञानक्रियानयमतप्रदर्शानानन्तरं स्थित पक्षं दर्शयन्नाह—

“सर्वेऽपि गीगाहा, न केवलमनन्तरोक्त नयद्वयस्य किं तर्हि ? सर्वेषामपि” स्वतंत्रसामान्यविशेषवादीनां नामस्थापनादिव्यादीना वा नयानां “वक्तव्यतां” परस्परविरोधिनी प्रोक्ति “निशम्य” श्रुत्वा तदिह “सर्वनयविशुद्ध” सर्वनयसम्मत तत्त्वरूपतया ग्राह्यं, यत् किमत्याह— यच्चरण गुणश्रितः माधु’ चरण चारित्रक्रिया गुणोऽत्रज्ञानं तयोस्तिष्ठतीति चरणगुणस्य, ज्ञानक्रियाभ्यां द्वाभ्यामपि युक्त एव माधुः मुक्तिसाधको न पुनरेकेन केनचिदितिभावः, तथाहि-यत्तावज्ज्ञानवादिनाप्रोक्तं-यद्येन विना न भवति तत्तन्नियन्धमेवेत्यादि, तत्र तदविनाभावित्त्वलक्षणो हेतुरस्मिद्ध एव, ज्ञानमात्राविनाभावित्वाः पुरुषार्थसिद्धेः क्वाप्यदर्शनात् न हि

दाह पाकाद्यर्थिना दहन परिज्ञानमात्रादेव तत् सिद्धिर्भवति, किन्तु तदा-
नयनसंधुक्षणज्वालादिक्रियानुष्ठानादपि, न च तीर्थकरोऽपि केवलज्ञान
मात्रान्मुक्तिं साधयति, किन्तु यथाख्यात चारित्रक्रियातोऽपि, तस्मात्
सर्वत्र ज्ञानक्रियाविनाभाविन्येव पुरुषार्थसिद्धिः, ततस्तदाविनाभावित्वलक्ष-
णो हेतुर्यथा पुरुषार्थसिद्धेर्ज्ञाननिवन्धनत्व साधयति तथा क्रियानिवन्धन-
त्वमपि, तामप्यन्तरेण तदसिद्धेरित्यनेकान्तिकोऽप्यसाविति, एवं क्रिया वा-
दिनापि यद्यत्समनन्तरभावि तत्तत् कारणमित्यादि प्रयोगे यस्तदन-
न्तरभावित्वलक्षणो हेतुरुक्तः सोऽप्यसिद्धो नैकान्तिकश्च तथाहि-स्त्री भक्ष्य
भोगादिक्रिया कालेऽपि ज्ञानमस्ति तदन्तरेणतत्र प्रवृत्तरेवायोगात्, एव
शैलेश्यवस्थाया सर्व स्रवर रूप क्रिया कालेऽपि केवलज्ञानमस्ति, तदन्तरेण
तस्या ण्वाप्राप्तेः, तस्मात् केवल क्रियानन्तर भावित्वेन पुरुषार्थस्य काप्यसिद्धेर
सिद्धो हेतु, यथा च तदनन्तरभावित्वलक्षणो हेतुः क्रियाकारणत्वं
मुक्त्यादि पुरुषार्थस्य साधयति तथा ज्ञानकारणत्वमपि, तदप्यन्तरेण तस्य
कदाचिदप्यभावात्दित्यनेकान्तिकताऽप्यस्येति, तस्मात् ज्ञान क्रियोभय-
नाद्यैव मुक्त्यादि सिद्धिः, उक्तञ्च-ह्य नाणं क्रियाहीण ह्या अन्नाणञ्चो
क्रिया । पासतो पंगुलोदद्वो धावमाणो य अधञ्चो ॥ १ ॥ छाया—हतं
ज्ञान क्रिया हीन हता अज्ञानत. क्रियापश्यन् पंगुर्दग्धो धावश्चान्ध ॥
सयोग सिद्धौ अ फलं वयति नहु एग चक्केण रहो पयाइ । अंधो य
पंगु य वणे ममेञ्चा, ते सपडत्ता नयर पविट्ठा ॥ २ ॥ छाया—संयोग
सिद्ध्याफल फलं वदति नैवैक चक्केण रथः प्रयाति, अन्धश्च पंगुश्च
यने ममेत्य तौ सम्प्रमुक्तौ नगर प्रविष्टौ ॥ २ ॥ इत्यादि, अत्राह नन्वेवं
ज्ञान क्रिययोर्मुक्त्यवापिका शक्तिः प्रत्येकमसती समुदायेऽपि कथं स्यात् ।

नहि यद्येषु प्रत्येकं नास्ति तत्तेषुसमुदितेष्वपि भवति, यथा प्रत्येक
 मसत् समुदितेष्वपि सिकताकणेषु तैलं, प्रत्येकमसती च ज्ञानक्रिययोर्मु-
 क्त्यवापिका शक्तिः, उक्तञ्च — पत्तेयमभावात्प्रो । निव्वारणं समुदियासुवि न
 जुत्तं । नाण किरियासु वोत्तुं सिकता समुदाय तेल्लं व ॥१॥ छाया—
 प्रत्येकमभावान्निर्वाणं समुदितयोरपि न युक्तम् । ज्ञान क्रिययोर्वक्तुं
 सिकता समुदाय तैलमिव ॥ १ ॥ उच्यते, स्यादेतत्, यदि सवेथा
 प्रत्येकं तयोर्मुक्त्यनुपकारिताऽभिधीयेत यदा तु तयो प्रत्येकं
 देशोपकारिता समुदाये तु सपूर्णं हेतुता तदा न कश्चिद्दोषः, आह च
 वीमुं न सब्वहच्चिय सिकता तेल्लं व साहृणाभावो । देसोवगारिया जा सा
 समवायं मि सपुण्णा ॥ छाया — विष्वक् न सर्वथैव सिकता तैलवत् साध-
 नाभावः । देशोपकारिता या सा समवाये सम्पूर्णा ॥१॥ अतः स्थित-
 मिदं-ज्ञान क्रिये समुदिते एव मुक्ति कारणं न प्रत्येकमिति तत्त्वम् । तथा
 च पूज्या — नाणादीणं सब्व नाण नत्थो भणइ किं च किरियाए ? ।
 किरियाण चरण नत्थो तदुभयगाहो य सम्मत्त ॥१॥ ज्ञानाधीनं सर्वं ज्ञाननय
 भणति किं च क्रियया । क्रियया (अधीनं) चरण न यस्तदुभय ग्राहश्च
 सम्यक्त्वम् ॥ १ ॥ तस्माद् भाव साधु सर्वैरपि नयैरिष्यत एव, स च
 ज्ञान क्रिया युक्त ण्वेत्यता व्यवस्थितमिदं — तत्सर्वनयविशुद्धं यच्चरण
 गुण व्यवस्थित साधुरिति ॥ तदेव समर्थित नय द्वारं तत्समर्थं ने च
 समर्थितानि चत्त्रायप्युपक्रमादीनि द्वाराणि, तत् समर्थने च चानुयोग
 द्वारशास्त्रं समाप्तम् ।

अथश्रुतनिश्चितम्

मूलः— से कि त सुअनिस्सिअं ? २ चउव्विहं
पणत्तं, तंजहा उग्गह १ ईहा २ अवाओ ३ धारणा ४ (सू०
२७)

टीका :—“से कि त” मित्यादि, अथ कि तच्छ्रुतनिश्चितं
मतिज्ञानम् ? गुरुराह—श्रुतनिश्चितं मतिज्ञानं चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा
अवग्रह ईहा अपायो धारणा च, तत्र अवग्रहणमवग्रह अनिर्देश्यसामान्य
मात्ररूपार्थग्रहणमित्यर्थः, यदाह चूर्णिकृत् “ सामन्नस्सरुवादि विसेसण
रहियस्स अनिद्देसस्स अवग्रहणमवग्रह” इति । तथा ईहनमीहा,
सद्भूतार्थ पर्यालोचनरूपा चेष्टा इत्यर्थः, किमुक्त भवति—अवग्रहादुत्तर
कालमवायात्पूर्वं सद्भूतार्थ विशेषोपादानाभिमुखोऽसद्भूतार्थ विशेष
परित्यागाभिमुखः प्रायोऽत्र मधुरत्वादय शंखादि शब्दधर्मा दृश्यन्ते न
स्वरककेश निष्पुत्रतादय शाङ्गादि शब्दधर्मा इत्येव रूपो मतिविशेष ईहा,-
आह च भाष्यकृत्- “ भूयाभूय विसेग्गादाणच्चायाभिमुहमीहा” तथा
तस्यैवा व प्रहीतस्वेहितस्यार्थस्य निर्णयरूपोऽध्यवसायोऽवाय शाख एवाचं
शाङ्ग एवा (व वा) यमित्यादि रूपोऽवधारणात्मक प्रत्ययोऽवाय इत्यर्थः
तस्यैवार्थस्य निर्णीतस्य धरण धारणा. साच त्रिधा—अविच्युतिर्वानना
स्मृतिश्च, तत्र तदुपयोगादत्रिचयवनमविच्युति साचान्तमुहूर्त्तप्रमाणा,

ततस्तयाऽऽहितो यः संस्कारः स वासना, सा च संख्येयमसंख्येयं वा कालं यावद् भवति, ततः कालान्तरे कुनश्चित्तादृशार्थदर्शनादि कारणात् संस्कारस्य प्रबोधे यज् ज्ञानमुदयते-तदेवेदं यत् मया प्राग् उपलब्धमित्यादि रूपं सा स्मृतिः, उक्तञ्च तदनन्तरं तद्व्याविच्चक्षणं जो उ वासणा जोगो । कालान्तरेण जं पुण अनुसरण धारणा सा उ ॥ १ ॥ छाया—तदनन्तरं तदर्थं विच्यवन यस्तु वासना योगः । कालान्तरे यत् पुनरनुस्मरणं धारणा सा तु ॥ १ ॥ एताश्चाविच्युतिवासनास्मृतयो धारणालक्षण सामान्यान्यर्थयोगाद् धारणा शब्द वाच्याः ॥

मूलः—से किं तं उग्गहे ? उग्गहे दुविहे पएणत्ते, तंजहा-
अत्थुग्गहे अ वंजणुग्गहे अ (सू० २८)

टीका :—“से किं त ” मित्यादि; अथ कोऽयमवग्रहः ? सूरि राह अवग्रहो द्विविधा प्रज्ञप्त तद्यथा—अर्थावग्रहश्च व्यञ्जनवग्रहश्च, तत्र अर्थ्यते इत्यर्थे. अर्थस्यावग्रहणं अर्थावग्रहः—सकल रूपादिविशेष निरपेक्षा निर्देश्यसामान्यमात्र रूपाथ ग्रहणमंकसामायेकमित्यर्थः, तथा व्यच्यते अनेनार्थोऽप्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जन, तच्चोपकरणोन्द्रियस्य श्रोत्रादेः शब्दादिपरिणत द्रव्याणां च परस्परं सम्बन्धः, सम्बन्धे हि सति मोऽर्थ शब्दादि रूप श्रोत्रादीन्द्रियेण व्यञ्जयितुं शक्यते, नान्यथा, तत सम्बन्धो व्यञ्जनं, तथाचाह भाष्यकत्—“वंजिज्ज जेणऽथो घडोव विणेण वंजणं तं च । उवगरणिदि य सहाइ परिणयदव्व संवधो ॥ १ ॥ छाया—व्यच्यते येनार्थो घट इव दीपेन व्यञ्जनं तच्च । उपकरणोन्द्रिय शब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्ध ॥ १ ॥ व्यञ्जनेन—सम्बन्धेनावग्रहण—

सम्बन्धमानस्य शब्दादि रूपस्यार्थस्याव्यक्तरूप परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः,
 अथवा व्यज्यते इति व्यञ्जनानि, 'कृद्बहुल' मिति वचनात् 'कर्मण्यनट्'
 व्यञ्जनानां शब्दादिरूपतयापरिणताना द्रव्याणामुपकरणेन्द्रियसम्प्रा-
 प्तानामवग्रह - अव्यक्तरूप. परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रह, व्यज्यतेऽनेनार्थ
 प्रदीपेनेव घटः इति व्यञ्जनं-उपकरणेन्द्रियं तेन स्वसम्बन्धस्यार्थस्य—शब्दादे
 रवग्रहणम्—अव्यक्तरूप. परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः, इयमत्र भावना—उप-
 करणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धे प्रथम समयादारभ्यार्थावग्रहात्
 प्राक् या सुप्तमत्तमूर्च्छितादिपुरुषाणामिव शब्दादिद्रव्यसम्बन्धमात्र
 विषया काचिद्व्यक्ता ज्ञानमात्रा सा व्यञ्जनावग्रहः, स चान्तमुहूत्तप्रमाण ।
 अत्राह—ननु व्यञ्जनावग्रहवेलायां न किमपि सवेदन सवेद्यते, तत् कथमसौ
 ज्ञानरूपो गीयते ? उच्यते, अव्यक्तत्वान्न संवेद्यते, ततो न कश्चिद्दोष,
 तथाहि—यदि प्रथमसमयेऽपि शब्दादिपरिणतद्रव्यैरुपकरणेन्द्रियस्य
 सम्पत्तौ काचिदपि न ज्ञानमात्रा भवेत्. ततो द्वितीयेऽपि समये न भवेत्,
 विशेषाभावान्, एवं यावच्चरमसमयेऽपि, अथ च चरमसमये ज्ञानम-
 र्थावग्रहं जायमानमुपलभ्यते, तत प्रागपि कापि कियती ज्ञान मात्रा
 द्रष्टव्या, अथ मन्वेथा—माभूत् प्रथमसमयादिपु शब्दादिपरिणतद्रव्य
 सम्बन्धेऽपि काचिदपि ज्ञानमात्रा, शब्दादिपरिणतद्रव्याणां तपु
 समयेपु स्तोक्त्यात्, चरमसमये तु भविष्यति, शब्दादिरूपपरिणतद्रव्य
 समूहस्य तदानीं भूयसो भावात्, तदयुक्तं, यतो यदि प्रथमसमयादिपु
 शब्दादिद्रव्याणा स्तोक्त्यात् सन्पृक्तानव्यक्ताऽपि काचिदपि ज्ञानमात्रा
 न समुल्लसेत्, तर्हि प्रभूतसमुदायनम्पर्केऽपि न भवेत्, न खलु सिक्त्वा

कणेषु प्रत्येकमसति तैललेशे समुदायेऽपितैलं समुद्भवदुपलभ्यते, अस्ति च चरमसमये प्रभूतशब्दादिद्रव्यसम्पृक्तौ ज्ञानं तत प्राक्तने ष्वपि समयेषु स्तोकस्तोकतरैरपि शब्दादिपरिणतद्रव्यै सम्बन्धे का चिद्रव्यक्ता ज्ञानमात्राऽभ्युपगंतव्या, अन्यथा चरमसमयेऽपि ज्ञानानुपपत्तेः तथा चोक्तं—“जं सव्वहा न वीसुं सव्वेसुवि तं न रेणुतेलं व । पत्ते-यमण्णित्तो कहमिच्छसि समुदये नाणं ॥१॥ छाया— यत् सर्वथा न विष्वक् सर्वेष्वपि नत् न रेणुतैलवत् । प्रत्येकमनिच्छन् कथमिच्छसि समुदाये ज्ञानम् ॥ १ ॥ ततः स्थितमेतत्-व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानरूपः केवल तेषु ज्ञानमव्यक्तमेव बोद्धव्य । च शब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ । ते च स्वागता अनेक भेदो अग्र स्वयमेव सूत्रकृता वण्येयिष्यन्ते, आह—प्रथमं व्यञ्जनावग्रहो भवति ततोऽर्थावग्रह, तत कस्मादिह प्रथममर्थावग्रह उपन्यस्तः ? उच्यते, स्पष्टतयोपलभ्य मानत्वात्, तथाहि—अर्थावग्रहः स्पष्टरूपतयासर्वैरपि जन्तुभि संवेद्यते, शीघ्रतरगमनादौ सकृत् सत्वरमुपलम्भे मया किञ्चिद् दृष्टं परं न परि भावितं सम्यगिति, व्यवहारदर्शनात्, अपि च-अर्थावग्रहः सर्वेन्द्रियमनो-भावी व्यञ्जनावग्रहस्तु नेति प्रथममर्थावग्रहः उक्त ॥ सम्प्रतितु व्यञ्जनावग्रहाद् ऊर्ध्वमर्थावग्रह इति क्रममाश्रित्य प्रथमं व्यञ्जनावग्रह स्वरूपं प्रतिपिपादयिषु शिष्य प्रश्नं कारयति—

मूल :—“से किं तं वंजणुग्गहे ? वंजणुग्गहे चउविहे

पण्णत्ते, तंजहा सोऽदिअ वंजणुग्गहे घाण्णदिय वंजणुग्गहे जिच्चिंदिअ वंजणुग्गहे फासिदिअ वंजणुग्गहे । से तं वंजणु-

गहं (सु २६)

टीका :—‘से किं त’ मित्यादि, अथ कोऽयं व्यञ्जनावग्रह ?

प्राचार्य आह- व्यनञ्जावग्रहश्चतुर्विध प्रवृत्त, तद्यथा- “श्रोत्रेन्द्रिय-
व्यञ्जनावग्रह” इत्यादि अत्राह-सत्सु पञ्चस्विन्द्रियेषु पण्डे च मनसि
कस्मादयं चतुर्विधो व्यावर्ण्यते ?, उच्यते, इह व्यञ्जनमुष्करणेन्द्रियस्य
शब्दादिद्रव्याणाञ्च परस्पर सम्बन्ध उच्यते सम्बन्धश्चतुर्णामिव श्रोत्रेन्द्रि-
यादीना, न नयनमनसो तयोरप्राप्यकारित्वात्, आह-कथमप्राप्यका-
रित्व तयोरवसीयते ? उच्यते विषयकृतानुग्रहोपघाताभावान्, तथाहि-
यदि प्राप्तमर्थं चक्षुर्मनो वा गृह्णीयात् तर्हि यथा स्पर्शनेन्द्रिय स्रक्-
चन्दनादिक अङ्गारादिक च प्राप्तमर्थं परिच्छिन्दत्तत्कृतानुग्रहोपघातभा-
गु भवति तथा चक्षुर्मनसी अपि भवेता विशेषाभावात् न च भवत
तस्मादप्राप्यकारिणी ते, ननु दृश्यते एव चक्षुषोऽपि विषयकृतानुग्रहोप-
घातौ. तथाहि-घनपटलविनिर्मुक्तं नभसि सद्यतो निविहजरटिमोपेत-जर
प्रसरमभिगर्पयन्तमशुमालिनमनवरतमवलोकमानस्य भवति चक्षुसो वि-
घात, शशाङ्ककदम्बक यद्विना तरङ्गमालोपशोभित जल तरुमण्डलश्च
शाहल निरतर निरीक्षमाणस्य चानुग्रह, तदेतदपरिभाविन्भाषित, यथा
न ज्ञम सर्वथा विषयकृतानुग्रहोपघातौ न भवत, किन्वेतावदेव व-
दामो—यदा विषयं विषयया चक्षुरवलम्बते तदा तत्कृतानुग्रहोपघातो
तस्य न भवत इति तदप्राप्यकारि, जेवमाल तु प्राप्तेनापवानकेनोपघातो
भविष्यति अतुप्राप्यकारेण चानुग्रह. तत्राशुमालिनो रश्मय सर्वत्रापि प्र-
सरमुपघाताना यदाऽशुमालिन सन्मुखमीक्षते तदा ते चक्षुर्देहापि प्रा-

प्नुवन्ति ततश्चक्षु सम्प्राप्तास्ते स्पर्शनेन्द्रियमिव चक्षुरुपघ्नन्ति,
 शीताशुरश्मयश्च स्वभावत एव शीतलत्वादनुग्राहकाः,
 ततस्ते चक्षुःसम्प्राप्ताः सन्तस्ते स्पर्शनेन्द्रियमिव चक्षुरनुगृह्णन्ति, तरंग
 मालासंकुलजलावलोकने च जलकणसंपृक्तसमीरावयवसंस्पर्शतोऽनुग्रहो
 भवति, शाड्वलतरुमण्डलावलोकनेऽपि शाड्वलतरुच्छाया सम्पर्कशीती
 भूतसमीरणसंस्पर्शात्, शेषकालं तु जलवालोकेऽनुग्रहाभिमान
 उपघाताभावादवसेयः, भवति चोपघाताभावेऽनुग्रहाभिमानो यथाऽति
 सूक्ष्माक्षरनिरीक्षणद्विनिवृत्य यथासुखं नीलीरक्तवस्त्राद्यावलोकने,
 इत्थ चैतद्भीकर्तव्य अन्यथा समाने सपर्के यथा सूर्यमीक्षमाणस्य
 सूर्येणोपघातो भवति तथा हुतवहजलशूलाद्यालोके दाहक्लेदपाट-
 नादयोऽपि कस्मान्न भवन्ताति ? । अपि च यदि चक्षु प्राप्यकारि तर्हि
 स्वदेशगतरजोमलाञ्जनशिलाकादिकं किं न पश्यति ?,
 तस्मान्प्राप्यकार्येवचक्षु । ननुयदि चक्षुरप्राप्यकारितर्हि
 मनोवत् कस्मादधिगेषेण सर्वानपि दूर व्यवहितादीनर्थान् न गृह्णाति ?
 यदि हि प्राप्तेपरिच्छिन्नात्तर्हि यदेवानावृत्तमदूरदेशं वा तदेव गृह्णीयात्
 नावृत्तं दूरदेशं वा, तत्र चक्षुरश्मीना गमनासंभवः सम्पर्कभावात्,
 ततो युज्यते चक्षुषो प्रदग्णाप्रदग्णे, नान्यथा, तथाचाप्तं—प्राप्याकारिचक्षुः
 उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरनावरणोत्तरानपेक्षणात् अदूरेतरापेक्षणाच्च” यदि हि
 चक्षुरप्राप्यकारिभवेत्तदाऽऽवरणभावाद्नुपलब्धिव अन्यथोपलब्धिरिति
 न स्यात्, नहि तदावरणमुरवातरुणममर्थं, प्राप्यकारित्वे तु सूक्ष्मद्रव्य
 प्रतिघाताद् उपपत्तिमान व्याघातोऽनिदूरे च गमनाभावादिति, प्रयोगश्चा
 ग्र—न चक्षुषोविययगरिमाण, अप्राप्यकारित्वात् मनोवत् तदेतद्रयुक्ततरंग

दृष्टान्तस्य माध्यधिकृतत्वात्, न खलु मनोऽप्यशेषान् विषयान् गृह्णाति, तथापि सूक्ष्मेष्व्यागमगम्यादिव्यर्थेषु मोहदर्शनात्, तस्माद् यथा मनोऽप्राप्यकार्येषु स्यावरणचयोपशमसापेक्षत्वात् नियतविषय तथा चक्षुरपि स्वाव-
 ग्गुचयोपशमसापेक्षत्वद्विप्राप्यकार्येषु योग्यदेशावस्थितनियतविषयमिति न
 व्यग्रहितानामुपलम्भप्रसङ्गो नापि दूरदेशस्थितानामिति । अपिच दृष्टम-
 प्राप्यकारित्वेऽपि तथास्वभावरविशेषाद्योग्यदेशापेक्षणा, यथाऽयस्कान्त-
 स्य न खल्वयस्कान्तोऽयसोऽप्राप्यकरणे प्रवर्तमान सर्वस्याप्ययसो जगद्
 वतित आकर्षणो भवति, किन्तु प्रतिनियतस्यैव, (यत्तु) शकरस्यासौ प्राह-
 “अयस्कान्तोऽपि प्राप्यकारी, अयस्कान्तच्छायागुभिः सह समाकृत्यमाण
 वस्तुन सम्बन्धभावात्, केवल ते छायाणव सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते” इति
 तदेतदुन्मत्तप्रलपितु, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, नहि तत्र छायागुसम्भवग्रा-
 हकं प्रमाणमस्ति, न चाप्रमाणकं प्रतिपत्तुं शक्नुमः, अथास्ति ग्राहक प्रमा
 णमनुमान, उह यदाकर्षणं तत् समर्गपूर्वकं यथाऽया गोलकस्य सन्दर्श-
 न आकर्षणं चायसोऽयस्कान्तेन. तत्र साक्षादयस्कान्ते समर्गः प्रत्यक्ष
 वायित्त इत्यर्थात् छायागुभि सह द्रष्टव्य इति, तदपि वालिशजल्पित, हे-
 तोरनेवान्तिकत्वात् मन्त्रेण व्यभिचारात् तथाहि—मत्र समर्थमाणाऽपि
 विरचित वस्तुकार्पति न च तत्र कोऽपि समर्गो इति अपिच—यथा छा-
 याणव प्राप्नोम्य समाकपन्ति तथा काष्ठादिकमपि प्राप्नोम्यन्तार्कपन्ति,
 शक्तिप्रतिनियमादिति चेत् ननु स शक्तिप्रति नियमोऽप्राप्यपि तुल्य
 एवेति व्यर्थं छायागुपरिवर्त्तन । अन्यन्त्राह—अग्नि चक्षुष प्राप्यका-
 रित्वे व्यग्रहितार्थानुपलब्धिप्रनुमान प्रमाणं. तदयत्नं, अत्रापि हेतोरनै
 वान्तिगम्यात्. साक्षाद्व्यटलम्कटिर्कैरन्तरित्वाप्युपलब्धे, अथेदमा

चक्षीथा — नायना रश्मयो निर्गत्य तमर्थं गृह्णन्ति, नायनाश्च रश्मयस्तैज-
सत्वान्न तेजोद्रव्यैः प्रतिस्खल्यन्ते, ततो न काश्चदोष, तदपि न मनोरमं
महाज्वालादौ स्खलनोपलब्धेः, तस्मादप्राप्यकारि चक्षुरिति स्थितं ॥ एवं
मनसोऽप्राप्यकारित्वं भावनीय, तत्रापि विषय कृतानुग्रहोपघाताभावाद्,
अन्यथा तोयादिचिन्तायामनुग्रहोऽग्निशस्त्रादिचिन्तायांचोपघातो भवेत्,
ननु दृश्यते मनसोऽपि हर्षादिभिरनुग्रह, शरीरोपचयदर्शनात्, तथाहि—
हर्षप्रकर्षवशान्मनसोऽपि पुष्टता भवति, तद्वशाच्च स्वशरीरस्योपचयः,
तथोपघातोऽपि शोकादिभिर्दृश्यते, शरीरदौर्बल्योरक्षतादिदर्शनात्,
अतिशोककरणतोहि मनसो विघात सम्भवति ततस्तद् वशाच्छरीरदौर्बल्य-
मतिचिन्तावशाच्च हृद्रोग इति, तदेतदतीवासम्बद्धं यत इह मनसोऽप्राप्यका-
रित्वं माध्यमानं वर्तते, विषयकृतानुग्रहोपघाताभावान्, न चेह विषयकृता-
नुग्रहोपघातौ त्वयामनसोदर्थ्येते तत कथं व्यभिचार ? , मनस्तु स्वयं पुद्गल
मयत्वाच्छरीरस्यानुग्रहोपघातौ करिष्यति, यथेष्टानिष्टरूप आहार, तथाहि-
इष्टरूप आहार परिभुज्यमानः शरीरस्यपापमाधत्ते, अनिष्टरूपस्तूपसंघातं
(स्तपघातं), तथा मनोऽयनिष्टपुद्गलोपचितमति शोकादिचिन्तानि
न्धन शरीरस्य हानिमादधाति, इष्टपुद्गलोपचितं च हर्षादिकारण
पुष्टि, उक्तञ्च— “ इष्टानिष्टाहारोऽभवदारे णीति पुष्टिहाणिश्रो । जहत्तह-
मणमो ताश्रो पुगलगुणउत्ति का दासो ? ॥ १ ॥ द्याया—इष्टानिष्टाहारा-
भ्यवहारे भवत् पुष्टिहानी । यथा तथा मनसस्तं पुद्गलगुणत्वादिति को
दोषः ? ॥ १ ॥ तस्मान्मनोऽपि विषयकृतानुग्रहोपघाताभावाद्प्राप्यकारीति
स्थितं, “ इह सुगतमतानुसारिणः श्रात्रमप्यप्राप्यकारि प्रपद्यन्ते, तथा
च तदप्रथ — “चक्षुःश्रात्रमनाऽप्राप्यकारी ” ति तदयुक्तं, इहा प्राप्यकारि

तन्प्रतिपत्तौ शक्यते यत्र विषयकृतानुप्रदोषघाताभावो, यथा चतुर्भक्तयोः,
 श्रावण्य च शब्दद्वय उपघातां दृश्यते, मञ्जाजात बालकस्य समीपे महा-
 प्रयन्तताटितकन्लरीकन्कारश्रवणतो यद्वा विद्युन् प्रपाते तन् पत्यान्-
 न्देशप्रतिना निर्वोपश्रवणतो वधिरीभाप्रदर्शनात्, शब्दपरमाणुषो हि
 उत्पत्तिदेशादारभ्य सर्वतो जलतरङ्गन्यायेन प्रसरमभिगृह्यात्. श्रोत्रेन्द्रिय-
 देशमागच्छन्ति, तत मन्भवत्युपघात, ननु यदि श्रोत्रेन्द्रिय देश प्राप्त-
 मेव शब्द गृह्णाति नाप्राप्तं तर्हि यथा गन्धादौ गृह्यमाणे न तत्र दूरासन्नादि
 तथा भेदप्रतीतिरेव शब्देऽपि न स्यात्. प्राप्तो हि विषय परिच्छिद्यमा-
 नः सर्वोऽपि मन्निहित एव, तत इत्थं तत्र दूरासन्नादिभेदप्रतीतिर्भवितु-
 मर्हेति १, अथ च प्रतीयते शब्दो दूरासन्नादितया, तथा च लोके वक्ता-
 र श्रवन्ते,—कस्यापि दूरे शब्द इति, अन्यच्च-यदि प्राप्तः शब्दो गृह्यते
 श्रोत्रेन्द्रियेण तर्हि चाण्डालोक्तोऽपि शब्द श्रोत्रियेण श्रोत्रेन्द्रियमस्पृष्टो
 गृह्यते इति श्रोत्रेन्द्रियस्य चाण्डालरपर्णदोषप्रसंग, तन्न अथ श्रोत्रेन्द्रियस्य
 प्राप्यकारित्वं, तदेतन्निमित्तमामोहन्य मलीमत्सभापित त (च) तो यद्यपि शब्द
 प्राप्यो गृह्यते श्रोत्रेन्द्रियेण तथापि यत उत्थित शब्दस्य दूरासन्त्वे
 शब्देऽपि स्वभावैश्चिद्यस्य भवाद् दूरासन्नादिभेदप्रतीतिर्भवति. तथाहि—दूरा-
 दानत शब्द शीणशक्तिरुपगतगिन्न उपलक्ष्यते अस्पृष्टस्य वा, ततो
 लोको यदति-दूरे शब्द श्रवन्ते अस्य च वाक्यस्याय भावार्थो—दूरादान-
 त शब्दः श्रवन्ते इति, स्यादेतत्-प्रसंगे प्रसंग प्राप्नोति. तथाहि—एतदप
 यत्तुं शक्यते—दूरे स्वमुपलभ्यते, किमुक्तं भवति ?—दूरादान-
 तस्वमुपलभ्यते इति, ततश्चक्षुरपि प्राप्यरि प्राप्नोति, नचेत्यते. तन्मा-
 नैस्त समीचीनमिति, तदुच्यते यत इह चक्षुषो न्यगृह्यन्ते प्रतीयन्ते

नोपलभ्येते, श्रोत्रेन्द्रियस्य तु शब्दकृत उपघातोऽस्ति, एतच्चप्रागेवोक्तं, ततो नातिप्रसंगापानमुपपत्तिम्, अन्यञ्च—प्रत्यासन्नोऽपि जन पवनस्य प्रातिकूलमवतिष्ठमानः शब्दं न शृणोति, पवनवर्त्मनि तु वर्तमानो दूरदेशस्थितोऽपि शृणोति, तथाचलोके वक्तारो-न वयं प्रत्यासन्ना अपि त्वदीयं वच शृणुमः, पवनस्य प्रतिकूलमवस्थानात्, यदि पुनरप्राप्तमेव शब्दं रूपमिव जनाः प्रमिणुयुः, तर्हि वातस्य प्रतिकूलमप्यवतिष्ठमाना रूपमिवशब्दं प्रमिणुयुः, न च प्रमिण्वन्ति, तस्मात् प्राप्ता एव शब्दपरमाणवः श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यन्ते इति अवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, तथा च सति पवनस्य प्रतिकूलमवतिष्ठमानानां श्रोत्रेन्द्रियं न शब्दप्रमाणवो वैपुल्येन प्राप्नुवन्ति, तेषामन्यथा वातेन नीयमानत्वात्, ततो न ते शृण्वन्तीति न काचित् ज्ञाति, यदपि चोक्तं चाण्डालस्पर्शदोष प्राप्नोती 'तिः' तदपि चेतनाविकलपुरुषभाषितमिवासमीचीन, स्पर्शास्पर्शव्यवस्थाया लोके काल्पनित्वात्, तथाहि—न स्पर्शव्यवस्था लोके पारमार्थिकी, तथाहि—यामेव भुवमग्रे चाण्डालः स्पृशन् प्रयाति तामेव पृष्टत श्रोत्रियोऽपि, तथा यामेव नावमारोहति स्म चाण्डालस्तामेवारोहति श्रोत्रियोऽपि, तथा स प्व मारुतश्चाण्डालमपि स्पृष्ट्वा श्रोत्रियमपि स्पृशति, न च तत्र लोके स्पर्शदोषव्यवस्था, तथा शब्दपुद्गलस्पर्शोऽपि न भवतीतिनकश्चिद्दोषः, अपि च—यथा केतकीदलनिचयं शतपत्रादिपुष्पनिचयं वा शिरसि निवस्य वपुषि वा मृगमदचन्दनाद्यवलेपनमारचय्यविपणिवीथ्यमागत्य चाण्डालोऽवतिष्ठते तत्र तद्गतकेतकीदलादिगन्धपुद्गलाः श्रोत्रियादिनामिहामर्वापि प्रविशन्ति, ततस्तत्रापि चाण्डालस्पर्शदोषः प्राप्नोतीति तद्दोषभयान्नासिकेन्द्रियमप्राप्यकारि प्रतिपत्तव्यं, न चैतद् भवतोऽप्यागमे

प्रतिपाद्यते. ततो ब्राह्मिणजल्पितमेतदिति कृतं प्रसंगेन ॥ केचित्पुनः
 श्रोत्रेन्द्रिय प्राप्यकारित्वमभ्युपगच्छन्तः शब्दस्याम्बरगुणत्व प्रतिपद्यन्ते,
 तदयुक्तं, अकाशगुणताया शब्दस्यामृत्तत्त्वप्रसङ्गे, योहि यद्गुण
 स तत्प्रमाणधर्मा, यथा ज्ञानमात्मन, तथाहि—अमूर्त्त आत्मा, तन्तद्-
 गुणो ध्यानमप्यमूर्त्तमेव, एव शब्दोऽपि यद्याकाशगुणस्तर्थाकाशस्यामूर्त्तत्वा-
 च्छब्दस्यापि तद्गुणत्वेनामूर्त्तता भवेत्, न चानौ युक्तिमगता, तल्ल-
 ज्जायोगात्, मूर्तिविरहो ह्यमूर्त्तताया लक्षण, न च शब्दाना मूर्तिविरह,
 स्पश्यत्यात्, तथाहि—स्पश्यन्त शब्दा, तत्संपर्कादुपघातदर्शनाल्लोप-
 यत्, न चायमस्मिद्धो हेतु, यतो दृश्यते सद्योजातपालकाना कर्णदे-
 शाभ्यर्णोकृतगाढास्फालितभक्तरीभात्कारश्रवणात् श्रवणस्फोटो, न चे-
 त्यमुपघातकृत्यमस्पश्यत्वे सम्भवति, यथा विहायस, ततो विपत्ते गम-
 नागमभयान्नानैकान्तिकोऽपि. अतश्च स्पश्यन्त शब्दा, तैराभघाते गिरि-
 गारभित्यादिषु शब्दोत्थानाल्लोप्यन्त, अयमपि हेतुमयोरपि निर्दिष्ट, तथाहि—
 श्रवन्ते तोमप्रयत्नोच्चारितशब्दाभिघातेगिरिगारादिषु प्रतिशब्दा प्रति
 दिक्, तत स्पर्शवत्यान्मूर्त्ता एव शब्दा, “रूपवर्शादिसन्निवेशो मूर्त्ति”
 रिति यत्न प्रामाण्यात्, तत कथमिवाकाशगुणत्व शब्दानामुपरत्तिमन्,
 ।। अपि च—तदाकाशमेवमनेकं वा । यद्येकं तर्हि योजनलजादपि श्रवन्ते,
 आकाशस्यैकत्वेन शब्दस्य तद्गुणतया दूरान्नादिभेदाभावात्. अथानेकमे-
 ष सति पटनदेश एव न विद्यते इति कथं भिन्नदेशवर्तिनि श्रोत्रमि-
 श्रयते?, पटनदेशात्प्रगुणतया तस्य श्रोत्रगतश्रोत्रेन्द्रियागमनन्वधाभावात्
 एव च श्रोत्रेन्द्रियागमनन्वधतया तच्छ्रवणमभ्युपगन्त्यते, तदाकाश-
 गुणताभ्युपगमः शब्दस्य प्रेषान, नन्याकाशगुणत्वात्तन्तरेण शब्दस्याद-

स्थानमेव नोपपद्यते, अवश्यं हि पदार्थेन स्थितिमता भवितव्यं, तत्र रूपरस-
स्पर्शगंधानां पृथिव्यादिमह भूतचतुष्टयमाश्रयः, शब्दस्य त्वाकाश-
मिति, तदयुक्तं, एवं सति पृथिव्यादीनामप्याकाशगुणत्वप्रसक्ते,
तेषामप्याकाशाश्रितत्वात्, न खल्वाकाशमन्तरेण पृथिव्यादीनामप्य-
न्यदाश्रयः, अगुणत्वात् पृथिव्यादीनामाकाशगुणत्वमनुपपन्नमिति चेत्,
न, आकाशाश्रितत्वेन भवन्तीत्यावलादपि तद् गुणत्वप्रसक्ते, अथ ना-
श्रयण मात्रं तद् गुणत्व निबन्धन किन्तु समवायः, सचास्ति शब्दस्याकाशे
न तु पृथिव्यादीनामिति, ननु कोऽयं समवायो नाम ? एकत्र लोलीभावे
नावस्थानं यथा पृथिव्यादिरूपाद्योरिति चेत्, न तर्हि शब्दस्य काशगुत्व
माकाशेन सहैकत्र लोलीभावेन तस्याप्रतिपत्ते, अथाऽऽकाशे उपलभ्यमानत्वा
त्तद्गुणताशब्दस्य, तूलकादेरपि तर्ह्यकाशे उपलभ्यमानत्वात्तद्गुणत्व
प्राप्नोति, अथ तूलकादेः परमार्थतः पृथिव्यादिस्थानमाकाशे तूपलम्भो
वायुना सञ्चार्यमाणत्वात्, यद्यपि तर्हि शब्दस्यापि न परमार्थतः. स्थान-
माकाश किन्तु श्रोत्रादि, यत पुनराकाशेऽवस्थानमुपलभ्यते तद् वायुना
सञ्चार्यमाणत्वात् तदवसेय, तथाहि—यतो यतो वायु सञ्चरति ततस्तत
शब्दोऽपि गच्छति, यातप्रतिकूलशब्दस्याश्रवणात्, उक्तं च—“यथा च
प्रयते तूलमाग्रे मातरि श्वना । तथा शब्दोऽपि किं वायोः, प्रतीपं कोऽपि
शब्दमिव” तत्राकाशगुणः शब्द. किन्तु पुद्गलमय इति स्थितम् ॥

मूलः—से किं तं अत्युगहे ? अत्युगहे छविहेपणत्ते,
तं जहा मोटदिअअत्युगहे चकिखंदिअ अत्युगहे, वाणिदिअ
अत्युगहे । जिदिमदिअ अत्युगहे फासिदिअ अत्युगहे नोई

द्विय अन्युगहे ॥ (सू० ३०)

टीका :—अथ कतिविधोऽयमर्थविग्रहः ।, नूरिराह—अर्थविग्रहः
 पदविध प्रत्यय, तस्यथा यथा—‘श्रोत्रेन्द्रियार्थविग्रहः’ इत्यादि. श्रोत्रेन्द्रि-
 यार्थविग्रहः, (श्रोत्रेन्द्रियेण) व्यञ्जनावप्रदोत्तरकालमेकमायिकमनि-
 र्देश्यमानमान्यरूपार्थविग्रहः श्रोत्रेन्द्रियार्थविग्रहः, एव प्राणजिह्वान्तनेन्द्र-
 योर्थाग्रहेष्वपि वच्यं, चलुर्मनसोस्तु व्यञ्जनावप्रदो न भवति. तन्तयो
 प्रथममेव स्वरूपद्रव्यगुणक्रियाधिकल्पनातीतमनिर्देश्य सामान्यमात्रारूपा-
 र्थविग्रहणमर्थविग्रहोऽयमेव । तत्र “नोऽद्वियं अन्वयाप्रमदो” त्ति नो इन्द्रिय—
 मनः, तत्त्वद्विधा—द्रव्यरूप भावरूप च, तत्र मन पर्याप्तितामकर्मोदयता यत्
 मनः प्रायोग्यवर्गणादलिरमादाय मनस्त्वेन परिणमित तद्द्रव्यरूपमन , तथा
 चाह चृषिणकृत “मणपञ्चत्ति नाम क्मोदयप्रो तज्जोसो मणाद्वये
 पेलु’ भणसोण परिणामया द्रव्याद्वयमणो भाण्ड” तथा द्रव्यमनोऽ-
 वष्टम्भेन जीवस्य यो मननपरिणाम स भावमन तथा चाह चृषिण-
 कार एव—“जीवो पुण मणणपारणामदिरियदन्तो भावमणो, किं भ-
 णिय होः ?—मणद्वयबालवणो जीवमन मणणया दास भावमणो, भाण्ड”
 तत्र भावमनना प्रसातन, तदप्रसो एवमद्रव्यमननाऽपि प्रम भव-
 ति, द्रव्यमनाऽन्तरेण भावमनसोऽन्तरेण, भावमनो त्रिणापि च द्रव्य-
 मना भवति, यथा भवधरेयन्ति तत् उच्यते—भावमनमेव प्रयाजन.
 तत्र नोन्द्रियेण—भावमननाऽर्थाग्रहो द्रव्येन्द्रियव्यापारमपेक्षं पद, तद-
 यस्वपरिभाषनाभिमुप प्रश्नमेकत्वामारिगेकस्य प्रसारादिभिरेवित्ता
 विकलोऽनिर्देश्यमानान्यभाषयिन्नामसोसोयो न इन्द्रियार्थविग्रहः ॥

भूल —तस्स णं इमे एगद्धिआ नाणाघोसा नानावंजणा पंच
नामधिज्जा भवन्ति, तंजहा-ओगिण्हणया उवधारणया सव-
णया अवलंबणया मेहा । सेत्त उग्गहे (सू० ३१)

टीका :—‘तस्य’ सामान्येनावग्रहस्य “ण” मिति वाक्यालंकारे
‘अमूनि’ वक्ष्यमाणानि एकार्थिकानि ‘नाना घोसाणि’ त्ति घोषाः—उदात्तादयः
स्वरविशेषाः, आह च चूर्णिकृत—“घोसा उदात्तादश्चो सरविसेसा” नाना
घोषा येषा तानि नानाघोषाणि, तथा नानाव्यञ्जनानि—कादीनि येषां तानि
नाना व्यञ्जनानि, पञ्चनामान्येव नामधेयानि भवन्ति, ‘तद्यथे’ ति तेषामेवो-
पदर्शने, ‘ओगिण्हणया’ इत्यादि, यदा पुनरवग्रहविशेषानपेक्ष्यामूनि
पञ्चापिनामधेयानि चिन्त्यन्ते तदा परस्परभिन्नार्थानि वेदितव्यानि,
तथाहि—इहावग्रहस्त्रिधा, तद्यथा—व्यञ्जनावग्रह सामान्यार्थावग्रहो वि-
शेषसामान्यार्थावग्रहश्च, तत्र विशेषसामान्यार्थावग्रह औपचारिकः, सचा-
नन्तरमेवाप्रदर्शयिष्यते, तत्र ‘ओगिण्हणय’ त्ति अवगृह्यतेऽनेनेति अ-
वग्रहण, करणेऽनट्. व्यञ्जनावग्रहप्रथमसमयप्रविष्टशब्दादिपुद्गलादान-
परिणाम, तद् भावोऽवग्रहणता । तथा ‘उवधारणय’ त्ति धार्यतेऽने-
नेतिधारण, उप-सामीप्येनवारण उपधारणं—व्यञ्जनावग्रहेऽपि द्वितीयादि
समयेपुत्रतिन्मयमप्रवापवेशब्दादि पुद्गलादानपुरस्सरं प्राक्तनप्राक्तन-
समयगृहीतशब्दादिपुद्गलधारणपरिणाम तद् भाव उपधारणता, तथा “स
वणय” त्ति श्रयतेऽनेनेति श्रवणम्—एकस्मात्प्रकृत सामान्यार्थावग्रहस्तपो,
बोधपरिणामः तद् भाव. श्रवणता, तथा अवलंबणय’ त्ति अवलम्ब्यते इति
अवलम्बने, ‘कृदवहल’ मिति वचनात्कर्मण्यनट्, विशेषसामान्यार्थावग्रहः

भूल —तस्स णं इमे एगद्धिआ नाणाघोसा नानावंजणा पंच
नामधिज्जा भवन्ति, तंजहा-ओगेएहणया उवधारणया सव-
णया अत्रलंबणया मेहा । सेत्त उग्गहे (सू० ३१)

टीका :—‘तस्य’ सामान्येनावग्रहस्य “ण” मिति वाक्यालंकारे
‘अमूनि’ वक्ष्यमाणानि एकार्थिकानि ‘नाना घोसाणि’ त्ति घोपाः— उदात्तादयः
स्वरविशेषाः, आह च चूर्णिकृत—“घोसा उदात्ताद्ओ सरविसेसा” नाना
घोपा येषा तानि नानाघोपाणि, तथा नानाव्यञ्जनानि—कादीनि येषां तानि
नाना व्यञ्जनानि, पञ्चनामान्येव नामधेयानि भवन्ति, ‘तद्यथे’ ति तेषामेवो-
पदर्शने, ‘ओगिएहणया’ इत्यादि, यदा पुनरवग्रहविशेषानपेक्ष्यामूनि
पञ्चापिनामधेयानि चिन्त्यन्ते तदा परस्परंभिन्नार्थानि वेदितव्यानि,
तथाहि—इहावग्रहस्त्रिधा, तद्यथा—व्यञ्जनावग्रह सामान्यार्थावग्रहो वि-
शेषसामान्यार्थावग्रहश्च, तत्र विशेषसामान्यार्थावग्रह औपचारिकः, सचा-
नन्तरमेवाप्रेर्णयिष्यते, तत्र ‘ओगिएहणय’ त्ति अवगृह्यतेऽनेनेति अ-
वग्रहणं, करणेऽनट्, व्यञ्जनावग्रहप्रथमसमयप्रविष्टराब्दादिपुद्गलादान-
परिणामः, तद् भावोऽवग्रहणता । तथा ‘उवधारणय’ त्ति धायतेऽने-
नेतिधारणं, उप-मामीयेनधारणं उपधारण—व्यञ्जनावग्रहेऽपि द्वितीयादि
समयेपुत्रतिमयमप्राप्रक्षेजब्दादि पुद्गलादानपुरस्सरं प्राक्तनप्राक्तन-
समयगृहीतशब्दादिपुद्गलधारणपरिणाम तद् भाव उपधारणता, तथा “स
वणय” त्ति श्रयतेऽनेनेति श्रवणम्—एकसामायिक सामान्यार्थावग्रहरूपो,
घोपपरिणामः तद् भाव श्रवणता, तथा ‘अत्रलंबणय’ त्ति अत्रलम्ब्यते इति
अत्रलम्बन, ‘ट्टदवटुल’ मिति वचनात्कर्मण्यनट्, विशेषसामान्यार्थावग्रहः

कथं विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनमिति ? , चेत् , उच्यते,— इह शब्दोऽयमित्यपि ज्ञान विशेषावगमनरूपत्वाद् अवायज्ञानं, तथाहि— शब्दोऽयं नाशब्दो—रूपादि . इति शब्दस्वरूपावधारणं विशेषावगमः, ततोऽस्मात् यत्पूर्वेमनिर्देश्यसामान्यमात्रग्रहणमेकसामर्थिकं स पारमार्थिकार्थावग्रहः, तत ऊर्ध्वं तु यत्किमिदमिति विमर्शनं सा ईहा, तदनन्तरं तु यच्छब्दस्वरूपावधारणं शब्दोऽयमिति तदवायज्ञानं, तत्रापि यद् उत्तरधर्मजिज्ञासा भवति—किमयं शब्दः शाब्दः किं वा शाङ्गः ? इति तदा पाश्चात्यशब्द इति ज्ञानं विशेषावगमापेक्षया सामान्यमवलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते, स च परमार्थतः सामान्यविशेषरूपार्थालम्बन इति विशेषसामान्यार्थावग्रह इत्युच्यते, इदमेव च शब्द इति ज्ञानमवलम्ब्य किमयं शाब्दः ? किं वा शाङ्गः ? इति ज्ञानमुदयते, ततो विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बन इत्युक्तं, ततोऽवलम्बनस्य भावोऽवलम्बनता, ततोऽप्यूर्ध्वं किमयं शाब्दः ? किं वा शाङ्गः इतीहित्वा यच्छाब्द एव शाङ्गः एव वेति ज्ञानं तदवायज्ञानं, तदपि च किमयं शाङ्गोऽपि शब्दः मद्र किं वा तारः ? इत्युत्तरविशेष जिज्ञासायां पाश्चात्य पाश्चात्यमवायज्ञानमुत्तरोत्तरविशेषावगमापेक्षया सामान्यार्थावलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते, किं मन्द्रः ? किं वा तारः ? इतीह मन्द्र एवायं तार एवायमित्यवायः, एवमुत्तरोत्तरविशेषजिज्ञासायां पाश्चात्य पाश्चात्यमवाय ज्ञानमुत्तरोत्तरविशेषावगमापेक्षया सामान्यार्थावलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते, यदा उत्तरधर्मजिज्ञासा न भवति तदा तदस्य विशेषज्ञानमवायज्ञानमेव, नावग्रह इत्युपचर्यते, उपचारनिवधनाभावात्, उत्तरविशेषावगमापेक्षया अवग्रहात्, ततस्तदनन्तरमविच्युतिरूपाधारणा प्रवर्तते, वास-

नास्मृती तु सर्वेष्वपि विशेषावगमेषु द्रष्टव्ये, तथा चाह प्रवचनोपनिषदवेदी
 भगवान् जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणः— “सामन्नमेत्तागहणं निच्छेद्यञ्चो
 समयमोग्गहो पढमो । तत्तोऽणंतरमीहिय वत्थु विसेसस्स जोऽवाञ्चो ॥१॥
 छाया—सामान्यमात्रग्रहणं निश्चयतः समयमवग्रहः प्रथमः । ततोऽनन्त
 मीहितवस्तुविशेषस्य योऽपायः ॥ १ ॥ सो पुणरीहावायाविक्खाञ्चो
 उग्गहत्ति उवयरिञ्चो । एस विसेसावेक्खा सामन्नं गेण्हए जेण ॥ २ ॥
 छाया—स पुनरीहापायापेक्षयाऽवग्रह इति उपचरित । एष विशेषापेक्षया
 सामान्यं गृह्णाति येन ॥ २ ॥ तत्तोऽणंतरमीहा तञ्चो अवाञ्चो य तव्विसे
 सस्स । इह सामन्न विसेसाऽवेक्खा जावंतिमो भेञ्चो ॥ ३ ॥ छाया—
 ततोऽनन्तरमीहा ततोऽपायश्च तद्विशेषस्य । इह सामान्यविशेषापेक्षा
 यावदन्तिमो भेदः ॥ ३ ॥ सव्वत्थेहावाया निच्छेद्यञ्चो मोत्तुमाइसामन्नं ।
 संववहारत्थं पुण सव्वत्थावगगहोऽवाञ्चो ॥ ४ ॥ छाया सर्वत्रेहापायौ
 निश्चयतो मूक्त्वाऽऽदि सामान्यम् । सव्वग्रहारार्थं पुनः सर्वत्रावग्रहोऽ
 पायः ॥ ४ ॥ तरतमजोगाभावेऽवाञ्चो क्षियधारणा तदंतमि । सव्वत्थ
 धोमणा पुण भणिया कालंतरमई य ॥ ५ ॥” छाया—तरतम्ययोगाभावेऽ-
 पाय एव धारणा तदन्तं । सर्वत्र वाग्ना पुनर्भणिता कालान्तरस्मृतिश्च ॥५॥
 त्ति, तथा ‘मेह’ त्ति मेधा प्रथमं विशेषसामान्यार्थावग्रहमितिरिच्योत्तरः
 सर्वोऽपि विशेषसामान्यार्थावग्रहः ॥ तदेवमुक्तानि पञ्चापि नामधेयानि
 भिन्नार्थानि, यत्र तु व्यञ्जनावग्रहो न घटते तत्राद्य भेदद्वयं न द्रष्टव्यं,
 ‘मेत्तं उग्गहा’ त्ति निगमन्म ।

मूल—‘से कि तं ईहा ?, २ अन्विहा पणत्ता,
 तंजहा-मोऽदिग्रईहा चक्खिदिग्रईहा घाणिदिग्रईहा जिम्भदिग्रईहा

फासिदिअईहा नोइंदिअ ईहा, तीसे णं इमे एगट्टिआ नाणाघोसा
नाणावंजणा पंच नाम धिज्जा भवंति, तं जहा—आभोगणया
मगणया गवेसणया चिता विमंसा, से तं ईहा ॥ (सू० ३२)

टीका :—अथ केयमीहा ? , ईहा षड्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—
श्रोत्रेन्द्रियेहा इत्यादि, तत्रश्रोत्रेन्द्रियेरोहा श्रोत्रेन्द्रियेहा, श्रोत्रेन्द्रियाथोवग्रह
मधिकृत्य या प्रवृत्ता ईहा सा श्रोत्रेन्द्रियेहा इत्यर्थः, एवं शेषा अपि साधनी-
याः । ‘तीसे ण’ मित्यादि सुगमं । नवर सामान्यत एकार्थिकानि, विशेष
चिन्तायां पुनर्भिन्नार्थानि, तत्र ‘ आभोगणय’ ति आभोग्यतेऽनेनेति
आभोगनं—अर्थावग्रहसमनन्तरमेव सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमालोचन
तस्यभाव आभोगनता, तथा मार्ग्यतेऽनेनेति मार्गणं—सद्भूतार्थ विशेषाभि-
मुखमेव तदूर्ध्वमन्वयव्यतिरेकधर्मान्वेषणं तद्भावो मार्गणता तथा—गवेश्यते-
ऽनेनेति गवेषणं-तत् ऊर्ध्वं सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमेव व्यतिरेकधर्मत्या—
गतोऽन्वय वर्धाध्यासालोचनं तद् भावोगवेषणता, ततो मुहुर्मुहुं क्षयोप-
शमाविशेषतः स्वधर्मानुगतसद्भूतार्थविशेषचिन्तन चिन्ता, तत्
ऊर्ध्वक्षयोपशमविशेषात् स्पष्टतरं सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमेव व्यतिरेक
धर्मपरित्यागतोऽन्वयधर्मापरित्यागतोऽन्वयधर्मे विमर्शनं विमर्शः । ‘से
तं ईहे’ त्तिनिगमनम् ॥

मूलः—“ से किं तं अवाए ? २ अवाए छन्विहे परणत्ते,
तंजहा सोइंदिअअवाए चक्खिंदिअअवाए घाणिदिअअवा
ए जिब्भिदिअअवाए फासिदिअअवाए नोइंदिअअवाए

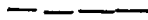
तस्स णं इमे एगद्धिआ नाणाघोसा नाणावजणा पंचनामधिज्जा
भवन्ति, तं जहा—आउट्टणया पच्चाउट्टणया अवाए बुद्धि विएण-
णो, से तं अवाए ॥ (सू० ३३)

टीकाः—अत्र श्रोत्रेन्द्रियेणावाय श्रोत्रेन्द्रियावाय, श्रोत्रेन्द्रियनि-
मित्तमर्थावग्रहमधिकृत्य य प्रवृत्तोऽपाय स श्रोत्रेन्द्रियापाय इत्यर्थः,
एवं शेषो अपि भावनीया । ' तस्स ण ' मित्यादि प्रागवत् अत्रापि
सामान्यत एकार्थिकानि, विशेषचिन्तायां पुनर्नानार्थानि, तत्र आवर्त्तते— ईहातो
निवृत्त्यापायभावं प्रत्यभिमुखो वर्त्तते येन बोधपरिणामेन स आवर्त्तनस्तद्-
भाव आवर्त्तनता, तथा आवर्त्तनं प्रति येगता अर्थ विशेषपूत्तरोत्तरेषु
विवक्षिता अपायप्रत्यासन्नतरा बोधविशेषास्ते प्रत्यावर्त्तेना तद्भावः प्रत्या-
वर्त्तनता, तथा अपायो-निश्चयः सर्वथा ईहाभावाद् विनिवृत्तस्यावधारणा-
अवधारितमर्थमवगच्छतो यो बोधाविशेषः सोऽपाय इत्यर्थः, ततस्तमेवाव-
धारितमर्थं क्षयोपशमविशेषात् स्थिरतया पुन, पुन स्पष्टतरमवबुध्यमानस्य
या बोधपरिणति सा बुद्धि, तथा विशिष्टं ज्ञानं विज्ञान— क्षयोपशमविशेषा-
देवावधारितार्थविषय एव तीव्रतरधारणा हेतुबोधविशेष, ' से तं अवाए'
इति निगमनम् ॥

मूलः—से किं तं धारणा ? धारणा छच्चिहा पएणत्ता,
तंजहा सोऽंदिअधारणा चक्खिंदिअधारणा वाणिंदिअ-
धारणा जिट्ठिंदिअधारणा फामिदिअधारणा नोऽंदिअ-
धारणा । तीसे णं इमे एगद्धिआ नाणाघोसा नाणावजणा पंच ना-

मधिज्जा भवंति, तंजहा धारणा साधारणा ठवणा पडट्टा कोट्टे,
से तं धारणा ॥ (सू० ३४)

टीका - 'से किं त' मित्यादि सुगम यावद्धारणा इत्यादि, अत्रापि सामान्यत एकार्थानिविशेषार्थचिन्ताया पुनर्भिन्नार्थानि, तत्रापायानन्तर-मवगतस्यार्थस्याविच्युत्याऽन्तमुहूर्त्तकालं यावद्धरण धारणा, ततस्तमेवार्थमुपयोगात् च्युतं जघन्यतोऽन्तमुहूर्त्तादुत्कर्षतोऽसंख्येयकालात् परतो यत्स्मरणं सा धारणा, तथा स्थापन स्थापना, अपायावधारितस्यार्थस्य हृदि-स्थापनं, वासेनेत्यर्थः, अन्ये तु धारणास्थापनयोर्व्यत्यासेनस्वरूपमाचक्षते, तथा प्रतिष्ठापन प्रतिष्ठा—अपायावधारितस्यैवावर्थस्य हृदिप्रभेदेन प्रातिष्ठापनमित्यर्थः, कोष्ठ इव कोष्ठ अविनष्टसूत्रार्थधारणमित्यर्थः । 'से तं धारण सेयंधारणा' ।

दर्शनविषयः

मूलः—दुविहे दंसणे पन्नत्ते तं०—सम्मद्दंसणे चेव
मिच्छादंसणे चेव १ सम्मद्दंसणे दुविहे पं तं०—णिसग्गसम्मद्दंसणे
चेव अभिगमसम्मद्दंसणे चेव २ णिसग्गसम्मद्दंसणे दुविहे
पं, तं०—पडिवाई चेव अपडिवाई चेव ३ अभिगमसम्मद्दंसणे
दुविहे पं, तं०— पडिवाई चेव अप्पडिवाई चेव ४ मिच्छादंसणे
दुविहे प, तं०— अभिग्गहियमिच्छदंसणे चेव ५ अणभिग्गहिय
मिच्छादंसणे चेव अभिग्गाहियमिच्छादंसणे दुविहे पं, तं०—
सपज्जवमिते चेव अपज्जवसिते चेव ६ एवं अणभिगहितमिच्छा-
दंसणेऽवि७ (सू० ७०)

टीका :— 'दुविहे दंसणे' इत्यादि सूत्राणि सप्त सुगमान्येव,
नपर, दृष्टिदर्शनम्—तच्चेपु रुचि तच्च सभ्यग्—
अविपरीत जिनोक्तानुसारि, तथा मिथ्या—विपरीतमिति । 'सम्मद्दंसणे'
इत्यादि, निमर्गः स्वभावोऽनुपदेश इत्यनर्थान्तरं, अभिगमोऽधिगमो
गुरुपदेशादिति, ताभ्यायत्त तथा, क्रमेण मरुदेवीभरतवदिति,
'निमर्गं' त्यादि, प्रतिपन्नशीलं प्रतिपाति मम्यग् दर्शनमौपशमिकं चायोप-
शमि च, अप्रतिपाति धारिक, तत्रैवा क्रमेण लक्षणं—इहौपशमिकीं श्रे-

शीमनुप्रविष्टस्यानन्तानुबन्धिनां दर्शनमोहनीयत्रयस्य चोपशमादौपशमिकं भवति, यो वाऽनादिमिथ्यादृष्टिरकृतसम्यक्त्वमिथ्यात्वमिश्राभिधान शुद्धाशुद्धोभयरूपमिथ्यात्वपुद्गलत्रिपुञ्जीक एव अक्षीणमिथ्यादर्शनोऽक्षपक इत्यर्थः, सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते तस्यौपशमिकं भवतीति, कथं ?—इह यदस्य मिथ्यादर्शनमोहनीयमुदीर्णं तदनुभवेनैवोपक्षीणमन्यत्तु मन्दपरिणामतया नोदितमतस्तदन्तमुहूर्त्तमात्रमुपशान्तमास्ते, विष्कम्भितोदयमित्यर्थः, तावत् कालमस्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभ इति, आह च—‘उवसामगसेद्विगयस्स’ होइ उवसामिअं तु सम्मत्तं । जो वा अकयतिपुञ्जो अखावियमिच्छो लहइ सम्मं ॥ छाया— उपशमश्रेणिगतस्य भवति औपशमिकं तु सम्यक्त्वम् । यो वाऽकृतत्रिपुञ्जोऽक्षपित मिथ्यात्वो लभते-सम्यक्त्वम् ॥ १ ॥ खीणस्मि उदिन्नमि अणुदिज्ज ते य सेसमिच्छत्ते । अन्तोमुहूर्त्त कालं उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥ २ ॥’ छाया—क्षीणे उदीर्णं अनुदीर्णे च शेषमिथ्यात्वे । अन्तमुहूर्त्तकालमौपशमिकसम्यक्त्व लभते जीवः ॥ २ ॥’ इति । अन्तमुहूर्त्तमात्रकालत्वादेवास्य प्रतिपातित्वं, यच्चानन्तानुबन्ध्युदये औपशमिकसम्यक्त्वान् प्रतिपतत सास्वादनमुच्यते तदौपशमिकमेव तदपि च प्रतिपात्येव, जघन्यत समयमात्रत्वादुत्कृष्टतस्तु षडावलिकामानत्वादस्येति, तथेह यदस्य मिथ्यादर्शनं दलिकमुदीर्णं तदुपक्षीणं यच्चानुदीर्णं तदुपशान्तम्, उपशान्तं नाम विष्कम्भितोदयमपनीतमिथ्यास्वभाव च, तदिहक्षयोपशमस्वभावमनुभूयमानं क्षायोपशमिकमित्युच्यते, नन्वौपशमिकेऽपि क्षयश्चोपशमश्चतथेहापीतिकोऽनयोर्विशेषः ?, उच्यते, अयमेवहि विशेष—यादह वेद्यते दालिक न तत्र, इह हि क्षायोपशमिके पूर्वशमितमनुसमयमुदेति वेद्यते जीयते च,

औपशमिके तूदर्यावृष्कम्भणमात्रमेव, आहच—मिच्छत्तं जमुइन्नं तं खीण
 अणुइयं च उवसंत । मीसीभाव परिणयं वेइञ्जंतं खओवसमं ॥ १ ॥
 छाया—मिश्र्यात्वं यदुदीर्णं तत्र क्षीण अनुदीर्णं चोपशान्तम् । मिश्रीभाव
 पररणतं वेद्यमानं ज्ञायोपशमिकम् ॥ १ ॥ त्ति, एतदपि जघन्यतोऽन्त-
 मुर्द्धत्तं स्थितिकृत्वादुत्कर्षतः पट्पट्टि सागरोपमस्थितिकृत्वाच्च प्रति
 पातीति, यदपि च क्षयकस्य सम्यग्दर्शनदलिकचरमपुद्गलानुभवनरूपं
 वेदकमित्तुच्यते तदपि ज्ञायोपशमिकभेदत्वात् प्रतिपात्येवेति, तथा
 मिश्र्यात्वं नस्यग्मिश्र्यात्वं नस्यग् कृत्वमोहनीयज्ञयात्, ज्ञायिकमिति,
 आहच—“खीणे दमणमाहे तिविहंमिधिभवनियाणभूयंसि । निपच्च
 वायमउल समत्तं वाइय होइ । ॥ १ ॥ छाया—क्षीणे दर्शनमोहे त्रि-
 विधेऽपि भवनिदानभूते । निप्रत्यपायमतुल सम्यक्त्वं ज्ञायिकं
 भवति ॥ १ ॥ त्ति, उदन्तु ज्ञायिकत्वादेवाप्रतिपाति, अत एव सिद्धत्वेऽ
 एयनुवर्ति इति । ‘सिद्धादमणे इत्यादि, आभिप्राहः—कुमतपरिग्रह ए
 यत्रास्ति तदाभिप्राहिक तद विरतोत्तम—अनाभिप्राहिकमिति । ‘आभगादिण
 इत्यादि आभिप्राहिक मिश्र्यादर्शनेन सपर्यवसित—सपर्यवमान सम्यक्त्व
 प्राप्तौ, अपर्यवसितमभव्यस्य सम्यक्त्वाप्राप्ते, तत्र मिश्र्यात्वं मात्रमायतीत
 तत्र नवानुपस्थिताऽऽभ्यादिक्कामिति व्यावदिश्यते, अतीभ्याहिक
 मन्मस्य सपर्यवसितमितरस्यापर्यवसितामिति, अत एवाह—एवं
 अणुता इत्यादि । दर्शनमभिहितमथ ज्ञानमभिधीयते, तत्र दुविहे नागे
 उपाशीन आरम्यग यदस्ति दुविहे’ इत्यादि मन्वावमानानां त्रयो विधि-
 ति मन्वाग् ॥

मूल—दुविहे नाणे पं० तं०—पञ्चमखे चैव परोमखे चैव १,
 पञ्चमखे नाणे दुविहे पन्नत्ते तं०—केवलनाणे चैव शोकेवलनाणे-
 चैव २, केवलनाणे दुविहे पं० तं०—भवत्थकेवलनाणे चैव सिद्धके-
 वलनाणे चैव ३ भवत्थकेवलनाणे दुविहे पं० तं०—सजोगिभवत्थ
 केवलनाणे चैव, असजोगिभवत्थकेवलनाणे चैव ४, सजोगि भव-
 त्थकेवलनाणे दुविहे पं० तं०—पढमसमयसजोगिभवत्थकेवलना-
 णे चैव अपढमसमयसजोगिभवत्थकेवलनाणे चैव ५, अहवा
 चरिमसमयसजोगिभवत्थकेवलनाणे चैव अचरिमसमयसजोगि
 भवत्थकेवलनाणे चैव ६, एवं असजोगिभवत्थकेवलनाणेऽपि ७,
 ८, सिद्धकेवलनाणे दुविहे पं० तं०—अणतरसिद्धकेवलनाणे चैव
 परंपरसिद्धकेवलनाणे चैव ९, अणतरसिद्धकेवलनाणे दुविहे
 पं० तं०—एककाणंतरसिद्धकेवलनाणे चैव अणोक्काणंतरसिद्धकेवल-
 नाणे १०, परंपरसिद्ध केवलनाणे दुविहे पं० तं०—एकपरंपरसिद्ध
 केवलनाणे चैव अणोक्कपरंपरसिद्धकेवलनाणे चैव ११, शोके-
 वलनाणेदुविहे पं० तं०—ओहिणाणे चैव मणपज्जवणाणे चैव
 १२, ओहिणाणे दुविहे पं० तं०—भवपच्चइए चैव खओवसमिए
 चैव १३, दोएहं भवपच्चइए पन्नत्ते, तं०—देवाणं चैव नेग्इयाणं
 चैव १४, दोएह खओवसमिए पं० तं०—मणुस्साणं चैव पंचिदिय

तिरिक्खजोणीयाणं चैव १५, मणपज्जवणाणे दुविहे पं० तं०—उ-
 ज्जुमति चैव विउल्लमति चैव १६० परोक्खेणाणे दुविहे पन्नत्ते, तं-
 आभिण्णिवोहियणाणे चैव सुयनाणे चैव, १७ आभिण्णिवोहियणाणे
 दुविहे पं० तं०—सुयनिस्सिए चैव असुयनिस्सिए चैव १८,
 सुयनिस्सिए दुविहे पं० तं०—अत्थोग्गहे चैव वंजणोग्गहे चैव
 १९, असुयनिस्सितेऽवि एमेव २०, सुयनाणे दुविहे पं० तं०—
 अंगपविट्ठे चैव अंगवाहिरे चैव २१, अंगवाहिरे दुविहे पं० तं०—
 आवस्सए चैव आवस्सयवइरित्ते चैव २२, आवस्सयवतिरित्ते दुविहे
 पं० तं०—कालिए चैव उक्कालिए चैव ॥२३॥, (सू० ७१)

टीकाः—सुगमानि, नवर 'ज्ञान' विशेषावबोध अश्राति-भुंक्ते
 अभुते वा—ज्याप्नोति ज्ञानेनार्थानित्यज्ञ—अत्मा तं प्रति यद्वर्तते इन्द्रिय-
 मनोनिरपेक्षत्वेन तन् प्रत्यक्षम्—अव्ययमित्त्वेनाथेमाक्षातकरणदक्षमिति,
 आह च—“अकस्यो जीवो अत्थव्वावगभायण गुणणिणश्चो, जेण । तं पइ
 वट्ठं नाणं जं पच्चस्स तमिह निविह ॥१॥” छाया—अक्षो जीवोऽर्थव्यापन
 भोजनगुणान्वितो येन । तं प्रति वर्तते ज्ञान यत्प्रत्यक्षं तदिहत्रिविधम्
 ॥ १ ॥ 'ति' परेभ्य—अचापेक्षया पुद्गलमयत्वेन द्रव्येन्द्रियमनोभ्योऽ-
 क्षय—जीवस्य यत्नपरोक्ष निष्कवशादिति, आह च—अकवस्सपोगा
 लक्या जं इत्थिद्वियमणा पगं तंण । तं हितो जं नाणं परोक्खमिह तमणुमा-
 णव ॥ १ ॥” छाया—अज्ञान पुद्गलमयानि यद्द्रव्येन्द्रियमनांसि

पराणि तेन । तेभ्यो यद् ज्ञान परोक्षमिह तदनुमानमिव, ॥ १ ॥ ” त्ति,
 अथवा परैरुक्षा-सम्बन्धन जन्यजनकभावलक्षणमस्येति परोक्षं—इन्द्रिय मनो-
 व्यवधानेनात्मनोऽथेप्रत्यायकमसाक्षात्कारीत्यर्थः॥ ‘पञ्चकखे’ त्यादि केवल—
 एकं ज्ञानं केवलज्ञानं तदन्यत्रोकेवलज्ञानम्—अवधिमन पर्यायलक्षण
 मिति । ‘केवले’ त्यादि, “ भवत्यकेवलनाणे चेव” त्ति भवस्थस्य केवल-
 ज्ञानं यत्तत्तथा, एवमितरदपि, ‘भवत्ये’ त्यादि, सहयोगैः—कायव्यापारादि
 भिर्यःस सयोगी, इन्समासान्तत्वात् स चासौ भवस्थश्च तस्य केवल-
 ज्ञानमिति विग्रहः, न सन्ति योगा यम्य स न योगीति वा योऽसावयोगी-
 शैलेशीकरणव्यवस्थितः, शेषं तथैव, ‘सयोगी’ त्यादि, प्रथम समयः
 सयोगित्वे यस्य स तथा, एवमप्रथमो—द्वयादिसमयो यस्य स तथा, शेषं तथैव,
 “ अथवे” त्यादि, चरम — अन्त्य समयो यस्य सयोग्यवस्थाया स तथा,
 शेषं तथैव, ‘एव’ मिति सयोगि सूत्रवत्प्रथमाप्रथमचरमाचरमविशेषण-
 युक्तमयोगिसूत्रमपिवाच्यमिति, ‘सिद्धे’ त्यादि, अनन्तर सिद्धो य सम्प्रति
 समयेसिद्ध, सचैकोऽनेको वा, तथा परम्परसिद्धो यस्य द्वयादय समया
 सिद्धस्य सोऽप्येकोऽनेकोवेति, तेषा यत् केवलज्ञानं तत्तथाव्यपदिश्यत
 इति । ‘ओहिनाणे’ इत्यादि, ‘ भवपञ्चइए’ ति क्षयोपशमनिमित्तत्वेऽ-
 प्यस्य क्षयोपशमस्यापि भव प्रत्यक्त्वेन तत्प्राधान्येन भव एव प्रत्ययो यस्य
 तद् भव प्रत्ययमिति व्यपदिश्यत इति, इदमेवभाष्यकारेण साक्षेपपरिहार
 मुक्तं, तत्राक्षेपः—“ ओहीखओवसमिए भावे भणितो भवो तहोवइए ।
 तो किह भवपञ्चइओ वोत्तुं जुत्तोऽवही दोण्ह” १॥ छाया—अवधि. जायोप-
 शमिके भावे भाणितो भवस्तथौदयिके । तत कथं भव प्रत्ययिको वक्तु
 युक्तोऽवधिर्द्वयोः ? ॥१॥ (दोण्ह) ति देवनारकयो, अत्रपरिहार.—सोऽवि

तिग्गिखजोणीयाणं चैव १५, मणपज्जवणाणे दुविहे पंतं ०—उ-
 ज्जुमति चैव विउलमति चैव १६० परोक्खेणाणे दुविहे पन्नत्ते, तं-
 आभिणिवोहियणाणे चैव सुयनाणे चैव, १७ आभिणिवोहियणाणे
 दुविहे पंतं०—सुयनिस्मिण्ण चैव असुयनिस्सिण्ण चैव १८,
 सुयनिस्मिण्ण दुविहे पंतं०—अत्थोग्गहे चैव वंजणोग्गहे चैव
 १९, असुयनिस्मितेऽविण्णमेव २०, सुयनाणे दुविहे पंतं०—
 अंगपविट्ठे चैव अंगवाहिरे चैव २१, अंगवाहिरे दुविहे पंतं०—
 आवस्मण्ण चैव आवस्मयवड्ढित्ते चैव २२, आवस्सयवतिरित्ते दुविहे
 पंतं०—कालिण्ण चैव उक्कालिण्ण चैव ॥२३॥, (सू० ७१)

टीकाः—सुगमानि, नवरं 'ज्ञान' विशेषावबोध. अश्राति-भुक्ते
 अश्रुते वा—व्याप्नोति ज्ञानेनार्थानित्यज्ज —अत्मा तं प्रति यद्वर्तते इन्द्रिय-
 मनोनिरपेक्षत्वेन तत् प्रत्यक्षम् —अव्ययवहितत्वेनाथेमाज्ञातकरणद्रक्षमिति,
 आह च —“ अस्सो जीवो अत्थव्वावराभायण गुणणिणश्चो, जेण । तं पड
 वट्ठ नाणं जं पच्चक्खं तमिह तिविह ॥१॥” छाया—अज्ञो जीवोऽर्थव्यापन
 भावनगुणान्वितो येन । तं प्रति वर्तते ज्ञान यत्प्रत्यक्षं तदिहत्रिविधम्
 ॥ १ ॥ ' ति परेभ्यः—अज्ञापेक्षया पुद्गलमयत्वेन द्रव्येन्द्रियमनोभ्योऽ-
 न्य—जीवस्य यत्तत्परोक्षं निरुक्तवशादिति, आह च—अक्खस्सपोगा
 लक्या जं इत्थिन्द्रियमणा परा तेण । तेहितो जं नाणं परोक्खमिह तमणुमा-
 णव ॥ १ ॥” छाया—अज्ञान पुद्गलमयानि यद्द्रव्येन्द्रियमनोसि

पराणि तेन । तेभ्यो यद् ज्ञान परोक्षमिह तदनुमानमिव, ॥ १ ॥ ” त्ति,
 अथवा परैरुक्ता-सग्वन्धनं जन्यजनकभावलक्षणमस्येति परोक्षं—इन्द्रिय मनो-
 व्यवधानेनात्मनोऽथेप्रत्यायकमसाक्षात्कारीत्यर्थ ॥ ‘पञ्चक्खे’ त्यादि केवलं—
 एकं ज्ञानं केवलज्ञानं तदन्यत्रोकेवलज्ञानम्—अवधिमनःपर्यायलक्षण
 मिति । ‘केवले’ त्यादि, “ भवत्येकेवलनाणे चैव” त्ति भवस्थस्य केवल-
 ज्ञान यत्तत्तथा, एवमितरदपि, ‘भवत्ये’ त्यादि, सहयोगैः—कायव्यापारादि
 भिर्यःस मयोगी, इन्ममासान्तत्वात् स चासौ भवस्थश्च तस्य केवल-
 ज्ञानमिति विग्रहः, न मन्ति योगा यम्य स न योगीति वा योऽसावयोगी-
 शैलेशीकरणव्यवस्थित’, शेषं तथैव, ‘सयोगी’ त्यादि, प्रथम समयः
 सयोगित्वे यस्य स तथा, एवमप्रथमो—द्वयादिसमयो यस्य स तथा, शेषं तथैव,
 “ अथवे” त्यादि, चरम — अन्त्य समयो यस्य सयोग्यवस्थाया स तथा,
 शेषं तथैव, ‘एव’ मिति सयोगि सूत्रवत्प्रथमाप्रथमचरमाचरमविशेषण-
 युक्तमयोगिमूत्रमपिवाच्यमिति, ‘सिद्धे’ त्यादि, अनन्तर सिद्धो य सम्प्रति
 ममयेसिद्ध, सचैकोऽनेको वा, तथा परम्परसिद्धो यस्य द्वयादय समया
 सिद्धस्य सोऽप्येकोऽनेकोवति, तेषां यत् केवलज्ञानं तत्तथाव्यपदिश्यत
 इति । ‘ओहिनाणे’ इत्यादि, ‘भवपञ्चइए’ ति क्षयोपशमनिमित्तत्वेऽ-
 प्यस्य क्षयोपशमस्यापि भव प्रत्यक्त्वेन तत्प्राधान्येन भव एव प्रत्ययो यस्य
 तद् भव प्रत्ययमिति व्यपदिश्यत इति, इदमेवभाष्यकारेण साक्षेपपरिहार
 मुक्तं, तत्राक्षेप — “ ओहीखओचममिए भावे भणितो भवो तहोदइए ।
 तो किह भवपञ्चइओ वोत्तु जुत्तोऽवही दोएह” ॥ १ ॥ द्याया—अवधि चायोप-
 शमिके भावे भाणितो भवस्तथौदयिके । तत कथं भव प्रत्ययिको वक्तुं
 युक्तोऽवधिर्द्वयो ? ॥ १ ॥ (दोएहं) ति देवनारक्यो, अत्रपरिहार —सोऽवि

द्वा श्रोत्रादिप्रभव तदश्रुतनिश्चितमिति, आह च—“पुत्र्य सुयपरिकम्भिय मतिस्स ज सपय सुयाइय । (त्तं) सुयारिस्सयमियर पुण आणस्मियमइ च उक्कक (त) ” ॥ १ ॥ छाया—पूव श्रुतपरिकम्भितमतेयत् साम्प्रत श्रुतातीतम् । तन्निश्चितमितरत पुनरनिश्चित मतिचतुष्क तत् ॥१॥” ति ‘सुए’ त्यादि, अत्योगाहे’ ति अर्थते-अधिगम्यतेऽर्ह्यते वा अन्विव्यत इत्यर्थः, तस्य सामान्यरूपस्य अशेषविशेषनिरपेक्षानिर्देश्यस्य रूपादेरेवग्रहणं—प्रथम परिच्छेदनमर्थावग्रह इति निर्विकल्पक ज्ञान दर्शनमिति यदुच्यते इत्याद्ये, स च नैश्चचिको य स सामयिको यस्तु व्यवहारिक शब्दोऽयमित्याद्युल्लेखवान स आन्तमौहत्तिक इति, अयं चेन्द्रियमनसम्वन्धात् षोडा इति, तथा व्यज्यतेऽनेनाथे प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जन, तच्चोपकरणेन्द्रियं शब्दादित्यपरिणतद्रव्यसघातो वा, ततश्च व्यञ्जनेन—उपकरणेन्द्रियेण शब्दादित्यपरिणतद्रव्याणा व्यञ्जनानामवग्रहो व्यजनावग्रह इति, अथवा व्यजन-इन्द्रियशब्दादिद्रव्यसम्वन्ध इति, आह च—“वज्जिज्जड जेणऽत्थो घटोव्व दीवेण वज्जण तांत । उवगरिणादय सदादिपरिणयद्दम्प सवन्धो ॥१॥” छाया— व्यज्यते येनार्यो घट इव दीपेन व्यञ्जन ततस्तत् उपकरणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसम्वन्धः ॥१॥ ‘त्ति’ अयं च मनो नयनवर्जन्द्रियाणा भवतीति चतुद्वा, नयनमनमोरप्राप्ताथपरिच्छेदरूपात् इतरेषा पुनरन्ययेति, ननु व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानमेव न भवति, इन्द्रियशब्दादिद्रव्यसम्वन्धकाले तदनुभवाभावात्, वधिरादीनामिवेति, नैव, व्यजनावग्रहान्ते तद्वस्तु ग्रहणादेवोपलब्धिसद्भावात्, इह यस्य ज्ञेयवस्तु ग्रहणस्यान्ते तत एव ज्ञेयवस्तुप्राप्तानात् उपलब्धिर्भवति तत् ज्ञान दृष्ट, यथाऽर्थावग्रहपर्यन्ते तत एवाभावग्रहाद्यस्तु ग्रहणाद् ईहासद्भावात् अर्थावग्र-

आहच—“ममरोण मावएण य अवस्म कायव्ययं ह्वड जम्हा । अतो अहो-
 रिमस्स य तम्हा आवस्मयंताम ॥१॥छाया—अमरोण श्रावकेण चावश्यं
 कर्त्तव्यं भवति यम्मात् । अतेऽन्होनिशश्च तस्मादावश्यक नामा॥१॥
 आपश्यकाद् व्यतिरिक्तं ततो यदन्यदिति । “आवस्मगवतिरिक्त” इत्यादि
 यदिह द्विवसनिशाप्रथमपश्चिमपौरुपीद्वय एव पठ्यते तन् कालेन
 निवृत्तं कालिकम्—उत्तराध्ययनादि, यत् पुन. कालवेलावर्जपठ्यतेतदूर्ध्वं
 फालिकादित्युत्तरकालिक—दशकालिकातीति ॥ उक्तं ज्ञान, चारित्र प्रस्ता-
 वयति—

मूलः—दुविहे धम्मे पं० तं०—सुयधम्मे चेव चरित्तधम्मे

चेव, सुयधम्मे दुविहे पं० तं०—सुत्तसुयधम्मे चेव अत्यसुयधम्मे

चेव, चरित्तधम्मे दुविहे पं, तं०—अगारचरित्तधम्मे चेव

अणगारचरित्तधम्मे चेव, दुविहे संजमे पं० तं०—सगगसजमे

चेव वीतगगसंजमे चेव, सगगसंजमे दुविहे पं० तं०—सुहुमसंपगय

सगगसंजमे चेव, वाटरसंपरायसगगसंजमे चेव. सुहुमसंपगय

सगगसंजमे दुविहे पत्तत्ते तं०—पटमसमयसुहुमसंपरायसगग-

सजमे चेव अपटमसमयसु०, अथवा चरमसमय सु० अचरम

समय सु०. अहवा सुहुमसंपगयसगगसंजमे दुविहे पं, तं०—

संकिलेसमाणे चेव विसुज्झमाणे चेव. वाटरसंपगयसगग-

संजमे दुविहे पं० तं०—पटमसमयवाटरसं० अपटमसमय वाटर

ज्ञानमिति, आह च 'अन्नाण सो वहिराङ्ग व तकालमणुवलंभाओ ।
 [आचार्यः] न तदन्ते तत्तोच्छ्वय उवलंभाओतयं नाणं ॥१॥ छाया—
 अज्ञानं न बंधिराडीनामिव तत कालमणुपलम्भात् । न तदन्ते तदेवोपलम्भात्
 नत ज्ञानम् ॥१॥ ति, किंच - व्यजनावप्रहकालेऽपि ज्ञानमस्त्येव, सूक्ष्मा-
 व्यस्त्यान् नोपलभ्यते, मुक्त व क्तविज्ञानवदिति ईहादयोऽपि श्रुतनिश्रिता
 एव, ननुक्ता, स्थितानतानुरोधविति । 'अस्मयनिस्मिणऽपि एमेव' ति अ-
 र्थावप्रव्यजनावप्रहभेदेनाश्रुतनिश्रितमपि द्विधैवेति, इदं च श्रोत्रादिप्र-
 भयमेव, नन् प्रौत्वात्तन्त्याद्यश्रुतनिश्रितं त्वार्थावप्रहःसम्भवति, यदाह—
 'किंपदि वुद्धीगो जुष्के विवेण उगतो ईहा । किं मुमिलिद्धमवाओ द-
 पण रुक्त विवति ॥१॥' छाया—कथं प्रतिकुक्कटीनो युध्यति विम्बेनाव-
 प्रः ईहा । किं मुमिलिष्टमवाया दर्पणसंक्रान्तंविम्बमिति ॥ १ ॥ न तु
 व्यजनावप्रहः तस्येन्द्रियाश्रितत्वात्, बुद्धीनान्तु गानसत्वात्, ततो
 वृद्धिभ्योऽन्यत्र व्यजनावप्रहोमन्तव्य उति । 'मुयणाणे' इत्यादि
 प्रवचनपुष्पस्याद्धानीवाद्धानि तेषु प्रावष्टं—तदभ्यन्तरं तत् स्वरूपमित्यथः,
 त्वगतणवरकृतं "उपल्ले उवे" त्यादि मातृका पदत्रयप्रभवं वा ध्रुव श्रुतं
 वा आचारादि, यनपुने.—स्थविरकृतं मातृकापदत्रयव्यतिरिक्तव्याकरण
 निवृत्तमध्रुवश्रुतं योत्तराभ्ययनादि तदंगवाग्यमिति ॥ आहच—"गणहर ?
 धेराउक्त आणमा मुक्त्वागरणयो वा २ ध्रुव १ चल विसेमणाओ २
 'प्रगागमेगुनाणत्' ॥१॥ छाया—गणधर स्थविरादिकृतं आदेशात् मुक्त
 व्यकरणो वा । ध्रुवचल विशेषणाद्वा अज्ञानद्वयो. नानान्वम् ॥१॥
 'प्रगागमे' न्यादि अवश्यं क्तव्यामित्यावश्यकं—सामायिकादि पद्विधम

आप्तच—“नमरोण नायण्ण य अयस्स कायव्ययं त्वइ जम्हा । अंतो अतो-
 गिणमस्य य तप्हा आयस्सयत्ताम ॥१॥छाया—अमरोण धावकेण् चायत्र
 षत्तैव्यं भयति यग्मान । अंतंउन्होनिशश्च तस्मान्नाययक नाम॥१॥
 आयश्चक्रद् व्यतिरिक्तं ततो यदन्यदिति । “आयस्सगयतिरिक्तं • इत्यादि
 यदित् द्विगमनिशाप्रथमपश्चिमपौष्पीद्वय एव पठ्यते तत्र कालेन
 निवृत्त कालिकम्—उत्तराध्ययनादि, यत्र पुन. कान्तेलावर्जपठ्यतेतदूत्र
 पालिकादित्युत्तरकालिक—दशकालिकादीति ॥ उक्तं ज्ञानं, चारित्र्य प्रस्ता-
 यति—

मूलः—दुविहे धम्मे पं० तं०—सुयधम्मे चैव चरित्तधम्मे

चैव. सुयधम्मे दुविहे पं० तं०—सुत्तसुयधम्मे चैव अन्थसुयधम्मे

चैव, चरित्तधम्मे दुविहे पं, तं०—अगाचरित्तधम्मे चैव

अगागाचरित्तधम्मे चैव, दुविहे संजमे पं० तं०—सगागसजमे

चैव वीतगागसंजमे चैव, सगागसंजमे दुविहे पं० तं०—सुहमसंपगाय

सगागसंजमे चैव. वाटग्गसंपगायसगागसजमे चैव. सुहमसंपगाय

सगागसजमे दुविहे पत्तत्ते तं०—पटमसमयसुहमसंपगायसगाग-

सजमे चैव अपटमसमयसु०, अथवा चग्मनमय सु० अचग्म

समय सु०. अथवा सुहमसंपगायसगागसजमे दुविहे पं, तं०—

संशिलेसमाणा चैव विमुज्झमाणा चैव. वाटग्गसंपगायसगाग-

संजमे दुविहे पं० तं०—पटमसमयवाटग्गं० अपटमसमय वाटग्

हजानमिति, आठ च 'अन्नाणं सो वहिराङ्गण व तकालमणुवलंभाओ ।
 [प्राचार्य.] न तदन्ते ततोच्चय उवलभाओतयं नारणं ॥१॥ छाया—
 'अज्ञान न तभिराटीनामिव तत्र कालमणुपलम्भात् । न तदन्ते तदेवोपलम्भात्
 तत्र ज्ञानम् ॥१॥ ति, किंच - व्यंजनावसाकालेऽपि ज्ञानमस्त्येव, सूक्ष्मा-
 न्यस्तन्वात् नोपलभ्यते, मुक्तं च स्तत्रज्ञानवदिति उहादयोऽपि श्रुतनिश्चिता
 पय, नवत्ता , दिव्यानकानुरोधाविति । 'अम्मुयनिस्मिण्ऽपि एमेव' ति अ-
 र्थावप्रत्ययजनावप्रहभेदेनाश्रुतनिश्चितमपि द्विधेवेति, उद् च श्रोत्रादिप्र-
 भामेव, यत् 'प्रौन्नित्यापश्रुतनिश्चितं तत्रार्थावप्रह.सम्भवति, यदाह—
 'प्राचरिषु कुरुतेषु लुब्धे विवेक उगते उहा । किं मुसिलिष्टमवाओ द-
 प्पण संस्त विवति ॥१॥' छाया—'यथं प्रतिकुषट्हीनो युष्यति विम्बेनाव-
 पः उहा । किं मुसिलिष्टमवाया दर्पणसंक्रान्तंविम्बमिति ॥ १ ॥ न तु
 'अज्ञानप्रह. तन्मेन्द्रियाश्रितत्वोत्, बुद्धीनान्तु मानसत्वात्, ततो
 मुक्तिव्योऽन्यत्र व्यंजनावप्रहोमन्तव्य उति । 'मुयणाणे' इत्यादि'
 प्रवचनपुष्पभ्यादानोवादानि तेषु प्राचष्ट—तदभ्यन्तरं तत्र स्वरूपमित्यश्रः,
 नवतणनरुत् । "उपन्ने उवे" त्यादि मातृका पञ्चत्रयप्रभवं वा ध्रुव श्रुतं
 वा 'प्राचार्यादि, यनपुनेः—स्वविरकृतं मातृकापञ्चत्रयव्यतिरिक्तव्याकरण
 नित्यसम्भ्रुतं योनागभ्ययनादि तःग वाग्यमिति ॥ आहच—“गणहर १
 नेराऽहन आप्मो मुक्तवाग्यगणथो वा न ध्रुव १ चल विसेमगणाथो २
 'अज्ञानमेमुनाग्य' ॥१॥ छाया—गणहर स्वविरादिकृतं प्रादेशान् मुक्त
 'अज्ञानमेमुनाग्य' वा । धरतत्र विणेपणाद्वा अज्ञानद्वयो. नानान्वयम् ॥१॥
 'अज्ञानमेमुनाग्य' त्याद अथय्यं कलव्यामन्यावश्यं—मामायिकादि पट्टविधम

आत्त-“नमस्तेन नायण्य व प्रवम्स कायव्यव इवह जन्ता । अंशो प्रो-
 गिनमम व तन्हा आयम्मथनास ॥१॥छाया-ध्रमणेन श्रावकेण चायय
 कर्त्तव्यं भवति यस्मान् । अन्तेऽन्तेनिशश्च तन्मादायव्यक नाम॥१॥
 प्रायश्चिदाद् व्यतिरिक्तं ततो यदन्यदिति । “आयम्मगवतिरिक्तः । अन्तदि
 यतिह द्विप्रमनिशाप्रथमपश्चिमपौर्णमीद्वय एव पठ्यते तत्र कालेन
 निर्गुण कालिकम्-उत्तराध्ययनादि, यत्र पुन कालवेलायर्जपठ्यतेतद्गु
 कालिकादित्युत्तरकालिक-इत्यकालिकादीति ॥ उक्तं ज्ञान, चारित्र्य प्रस्ता-
 धयति—

मूलः—दुविहे धम्मे पं० तं०—सुयधम्मे चैव चरित्तधम्मे
 चैव, सुयधम्मे दुविहे पं० तं०—सुत्तसुयधम्मे चैव अत्यसुयधम्मे
 चैव, चरित्तधम्मे दुविहे पं, तं०—अगाग्चरित्तधम्मे चैव
 अणगाग्चरित्तधम्मे चैव, दुविहे संजमे पं० तं०—सरागसजमे
 चैव वीतरागसंजमे चैव, सरागसंजमे दुविहे पं० तं०—सुद्धमसंपराय
 सरागसंजमे चैव, वादग्संपरायसरागसंजमे चैव, सुद्धमसंपराय
 सरागसजमे दुविहे पन्नत्ते तं०—पटमनमयसुद्धमसंपरायसराग-
 सजमे चैव अपटमनमयसु०, अथवा चरमनमय सु० अचरम
 नमय सु०, अथवा सुद्धमसंपरायसरागसंजमे दुविहे पं, तं०—
 संशिल्लेसमाण्ण चैव विसुद्धममाण्ण चैव, वादग्संपरायसराग-
 संजमे दुविहे पं० तं०—पटमनमयवादग्सं० अपटमनमय वादग्

सं०—अहवा चरिमसमय० अचरिम समय०, अहवा वायरसंपराय
 सरागसंजमे दुविहे पं० तं०—पडिवाति चेव अपडिवाति चेव,
 वीयरागसजमे दुविहे पं० तं०—उवसंतकसायवीयरागसंजमे
 चेव खीणकसायवीयरागसंजमे चेव, उवसंतकसायवीयराग
 सजमे दुविहे पं० तं०—पढमसमयउवसंतकसायवीतरागसंजमे
 चेव, अपढमसमयउव०, अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय०,
 खीण कसायवीतरागसंजमे दुविहे पं० तं०—छउमत्थखीणकसाय
 वीयरागसंजमे चेव केवलिखीणकसायवीयरागसंजमे चेव,
 छउमत्थखीणकसायवीयरागसंजमे दुविहे पं० तं०—सयबुद्ध
 छउमत्थखीणकसाय० बुद्धवोहियछउमत्थ०, सयंबुद्धछउमत्थ०
 दुविहे पं० तं०—पढमसमय० अपढमसमय०, अहवा चरिमसमय०
 अचरिमसमय०, बुद्धवोहियछउमत्थखीण० दुविहे पं० तं०—
 पढमसमय० अपढमसमय०, अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय०,
 केवलिखीणकसायवीतरागसंजमे दुविहे पं० तं०—सजोगि
 केवलिखीणकसाय० अजोगिकेवलिखीणकसायवीयराग०,
 सजागिकेवलिखीणकसायसंजमे दुविहे पं० तं०—पढमसमय०
 अपढमसमय०, अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय०, अजोगि
 केवलिखीणकसाय० संजमे दुविहे पं० तं०—पढमसमय०

छाया — क्रोधाद्या संपरायास्तैर्युत संपरैति संसारम् । स च लोभकषायरूपः
 उपशमकस्य क्षपकस्य वा यस्य स सूक्ष्म संपराय साधुस्तस्य सरागसंयमः,
 विशेषणसमासो वा भणनीय इति, वादगः — स्थूराः सम्परायाः कषाया यस्य
 साधो यस्मिन् वा संयमेः स तथा — सूक्ष्मसम्परायप्राचीनगुणस्थानकेषु,
 शेषं प्रागवदिति । 'सुहुमे' त्यादि, सूत्रद्वये प्रथमाप्रथमसमयादिविभागः
 केवलज्ञानवदिति । 'अहवे' त्यादि, संक्लिश्यमान संयम उपशमश्रेण्या
 प्रतिपतत, विशुद्धयमानस्तासुपशमश्रेणी वा समारोहत इति । 'वादरे'
 त्यादि सूत्रद्वयं, वादर सम्पराय सरागसंयमस्य प्रथमाप्रथमसमयता संयम
 प्रतिपत्तिकालापेक्षया चरमाचरमसमयतातु यदनन्तरं सूक्ष्मसम्परायता
 असंयतत्वं वा भविष्यति तदपेक्षयेति, 'अइवे' त्यादि, प्रतिपाती
 उपशमकस्यान्यस्य वा अप्रतिपातीक्षपकस्येति । सरागसयम उक्तोऽतो
 वीतरागसंयममाह — 'वीतरागे' त्यादि, उपशान्ता प्रदेशतोऽप्यवेद्यमाना
 कषाया यस्य यस्मिन् वा स तथा साधु. सयमोवेति — एकादश
 गुणस्थानवर्त्तति, क्षीणकषायो द्वादशगुणस्थानवर्त्तति, 'उवसंते' त्यादि
 सूत्रद्वयं प्रागिव 'खीणे' त्यादि, छादयत्यात्मस्वरूपं यत्तत् छद्मज्ञानावर-
 णादिघातिकर्म तत्र तिष्ठतीति छद्मस्थ — अकेवली, शेषं तथैव, केवलम्
 उक्तस्वरूपं ज्ञानं च दर्शनं चास्यास्तीति केवलोति । 'छउमत्ये' त्यादि, स्वय
 बुद्धादिस्वरूप प्रागिवेति, 'सयबुद्ध' त्यादि नत्र सूत्राणि गतार्थान्येवेति ॥
 (स्थानाङ्ग सूत्र ७२ उद्देश १)

मूलः—“अथवा तिविधे ववसाते पं० तं०-- पञ्चवस्त्रे पञ्च-

वृत्तिते आणुगामिए ॥ ५,

टीका :—व्यवसायो-निश्चयः, स च प्रत्यक्षोऽर्वाधमन'पर्यायके-
वलाख्य, प्रत्ययात्—इन्द्रियानिन्द्रियलक्षणान्निमित्ताज्जात प्रात्ययिकः
साध्यम्—अग्न्यादिकमनुगच्छति साध्याभावे न भवति यो धूमादिहेतु
सोऽनुगामी ततो जातमानुगामिकम्-अनुमान तद्वरूपो व्यवसाय आनुगा-
मिक एवेति, अथवा प्रत्यक्ष स्वयदशनलक्षण प्रात्ययिक'-आप्तवचन-
प्रभव, तृतीयस्तथैववेति ५ । (स्थानांग सू० स्थान ३ उ ३ सू १८५)

मूलः—चउविहेणाते पं० तं०—आहरणे आहणतद्दोसे
आहरणतद्दोसे उवन्नासोवण १ आहरणे चउव्विहे पं० तं०—
अवाते उवाते ठवणाक्रमे पडुप्पन्नविणासी २, आहरणतद्दोसे च
उव्विहे पं० तं०—अणुसिद्धी उवालंभे पुच्छा निस्सावयणे ३, आ-
हरणतद्दोसे चउव्विहे पं० तं०—अधम्मजुत्ते पडिलोमे अंतोवणी
ते दुरुवणीते ४ उवन्नासोवण चउव्विहे पं० तं०—तव्वत्थुते तद-
न्नवत्थुत्ते पडिनिभे हेतु ५ हेऊचउव्विहे-पं० तं०—जावते थावते
वसते लूसते, अहवा हेऊचउव्विहे पं० तं०—पच्चक्खे अणुमाणे
ओवम्मे आगमे, अहवा हेऊचउव्विहे पं० तं०—अत्थित्तंअत्थि-
सो हेऊ १ अत्थित्तंणत्थि सो हेऊ २ णत्थित्तं अत्थि सो हेऊ ३
णत्थित्तं णत्थित्त सो हेऊ ४ (सू० ३३८)

टीका .—तत्र ज्ञायते अस्मिन् सति दार्ष्टान्तिकोऽर्थ इति अधिक-
रणे क्तप्रत्ययोपादानात् ज्ञातं—दृष्टान्तः, साधनसद्भावे साध्यस्यावश्यभावः

साध्याभावे वा साधनस्यावश्यमभावात् इत्युपदर्शनलक्षणो, यदाह—“साध्येनादु-
 गमो हेतोः, साध्याभावे च नास्तिना । ख्याप्यते यत्र दृष्टान्तः, स साधर्म्येत्तरो
 द्विधा ॥१॥” इति, तत्र साधर्म्यदृष्टान्तोऽग्नित्र धूमाद् यथा महानस इति,
 वैधर्म्यं दृष्टान्तस्तु अग्न्यभावे धूमो न भवति, यथा जलाशये इति, अथवा
 अख्यानकरूपं ज्ञातं तच्च चरितकल्पितभेदात् द्विधा, तत्र चरितं यथा नि-
 दानं दुःखाय ब्रह्मदत्तस्येव, कल्पितं यथा प्रमादवतामनित्यं यौवनादीतिदेश-
 नीयं, यथा पाण्डुपत्रेण किशलयानां देशितं, तथा हि—‘जह तुब्भे तह अम्हे
 तुब्भेऽविय होहिहा जहा अम्हो अप्पाहेइ पढंतं पंडुयपत्तं किसलयाणं
 ॥१॥ छाया—यथा यूयं तथा वयं यूयमपि भविष्यथ यथा वयम् शिक्षयति
 पतत्पांडुपत्रं किशलयान् । इति, अथवोपमानमात्रं ज्ञातं सुकुमारः करः
 किशलयमिवेत्यादिवत् अथवा ज्ञातं-उपपत्तिमात्रं ज्ञातहेतुत्वात्, कस्माद्-
 यवाः क्रीयन्ते ? यस्मान्मुधा न लभ्यन्ते इत्यादिवदिति, एवमनेकधा साध्य-
 प्रत्यायनस्वरूपं ज्ञातमुपाधिभेदात् चतुर्विधं दर्शयति—तत्र आ-अभिविधिना
 हियते प्रतीतौ नीयते अप्रतीतोऽर्थोऽनेनेत्याहरणं, यत्र समुदित एव
 दार्ष्टान्तिकोऽर्थः उपनीयते यथापापं दुःखाय ब्रह्मदत्तस्येवेति, तथा तस्य-
 आहरणार्थस्यदेशस्तद्देशः स चासावुपचारादाहरणं चेति प्राकृतत्वात्
 आहरणशब्दस्य पूर्वनिपाते आहरणतद्देश इति, भावार्थश्चात्र—यत्र-
 दृष्टान्तार्थदेशेनैव दार्ष्टान्तिकार्थस्योपनयनं क्रियते तत्तद्देशोदाहरणमिति,
 यथा चन्द्र इव मुखमस्या इति, इह हि चन्द्रे सौम्यत्वलक्षणो नैव देशेन
 मुखस्योपनयनं नानिष्टेन नयननासावर्जितत्वकलंकादिनेति, तथा तस्यैव-
 आहरणस्य सम्बन्धीसाक्षात् प्रसंग सम्पन्नो वा दोषस्तदोषः स चासौ
 धर्मो धर्मिणः उपचारादाहरणं चेति प्राकृतत्वेन पूर्वनिपातोदाहरण तदोष

इति, अथवा तस्य—आहरणस्यदोषो यस्मिंस्तत्तथा, शेषं तथैव, अयमत्र भावार्थः—यत् साध्य विकलत्वादिदोषदुष्टं तद्दोषहरणं, यथा नित्यं शब्दोऽमूर्त्तत्वात् घटवत् इहसाध्यसाधनवैकल्यं नामदृष्टान्तदोषो, यच्चासभ्यादिवचनरूपं तदपि तद्दोषाहरणं, यथा सर्वथाऽहमसत्यं—परिहरामि गुरुमस्तकर्तृनादिति, यद्वा साध्यासिद्धिं कुर्वदपि दोषान्तरमुपनयति तदपि तदेव, यथा सत्यंधर्ममिच्छन्ति लौकिकं मुनयोऽपि—
 “वरंकूपशताद् वापी वरं वापीशतात् क्रतुः । वरं क्रतुशतात् पुत्रः सत्यं पुत्रशताद् वरम् ॥ १ ॥ इतिवचनं वक्तृनारदवदिति, अनेन च श्रोतुं पुत्रं क्रतुप्रभृतिषु प्रायः संसारकारणेषु धर्मप्रतीतिराहितेति आहरणतदोषतेति, यथा वा—बुद्धिमता केनापि कृतमिदं जगत् सन्निवेशविशेषवत्त्वात् घटवत् सचेत्स्वर इति, अनेन हि स बुद्धिमान् कुम्भकारतुल्योऽनीश्वरः सिद्धयतीति, ईश्वरश्च स विवक्षित इति, तथा वादिना अभिमतार्थसाधनायकृते वस्तूपन्यासे तद् विघटनाय य प्रतिवादिनाविरुद्धार्थोपनयं क्रियते पर्यन्तु योगोपन्यासे वा य उत्तरोपनयः स उपन्यासोपनयः, उत्तररूपमुपपत्तिमात्रमपि ज्ञातभेदो ज्ञातहेतुत्वादिति यथा अकर्ता आत्मा अमूर्त्तत्वात् आकाशवदित्युक्ते अन्य आह—आकाशवदेवाभोक्तेत्यपि प्राप्तमनिष्टचैतदिति, यथा वा मांसभक्षणमदुष्टं प्रायश्चित्तत्वादोदनादिवत् अत्राहान्य.—ओदनादिवदेव स्वपुत्रादिमांसभक्षणमप्यदुष्टमिति, यथा वा त्यक्तसङ्गा वस्त्रपात्रादि सग्रहं न कुर्वन्ति ऋषभादिवत्, अत्राह कुण्डिकाद्यपि ते न गृह्णन्ति तद्वदेवेति, तथा कस्मात् कर्मकुरुषे यस्माद् धनार्थीति इह प्रथमं ज्ञातं समग्रसाधर्म्यं द्वितीयं देशसाधर्म्यं तृतीयं सदोषचतुर्थं प्रतिवाद्युत्तररूपमित्ययं मेषां स्वरूपविभाग इति, इह देशतः संवादगाथा—चरियं च कपियं वा

दुविहं तत्तो चउव्विहे क्केकं । आहरणे तद्देसे तद्दोसे चेतुवन्नासा ॥१॥
छाया—चरितं च काल्पिक वा द्विविध ततश्चतुर्विधमेकैकं आहरणं तद्देशः
तद्दोषश्चैव उपन्यासः ॥ १ ॥ इति, “अवाये” अपायः—अनथे स यत्र
द्रव्यादिष्वभिधीयते यथैतेषु द्रव्यादिविशेष्यस्यपायो विवक्षितद्रव्यादि-
विशेषेष्विव, हेयता वाऽस्य यत्राभिधीयते तदाहरणमपाय इति, स च चतु
र्धाद्रव्यादिभिः—तत्र द्रव्यात् द्रव्ये वाऽपायो द्रव्यमेव वा तत्
कारणत्वात्पायोद्रव्यापाय, एतद् हेयतासाधकं एतत्साधकं वाऽऽ-
हरणमपि तथोच्यते, तत् प्रयोगो—द्रव्यापाय परिहार्यस्तत्र वाऽपायो वर्तते-
देशान्तरगमनेनोपार्जितद्रविणयोस्तल्लोभात् परस्परमारणपरिणतयो स्व
ग्रामाद् बहिः प्राप्तावनुतापात् हृदत्यक्तमत्स्यगिलित तद् वित्तयोर्मत्स्यबन्ध-
कपाश्चान् गृहीतस्य तस्यमत्स्यस्य विदारणोऽवाप्त तद्रुव्यलुब्धभगिन्या मत्स्य-
च्छेदकशस्त्राभिघातेन तदुद्दालनप्रवृत्तिमारित मातृकायास्तथाविधव्यतिकर-
दर्शनोत्पन्नसंवेगात् प्रतिपन्नप्रब्रज्ययोर्भ्रातृवृण्णजोरिव, तत् परिहारश्च
प्रब्रज्यया तत्त्यागादिति, आहरणता चास्यदेशेनोपनयस्याविवक्षणादिति,
तथाक्षेत्रात् क्षेत्रे वा क्षेत्रमेव वाऽपाय क्षेत्रापाय, शेषं तथैव, एवमुत्तरंत्रापि
तत् प्रयोगः—अपायवत् क्षेत्रं वर्जयेत् जरासन्धाभिधानप्रतिवासुदेवात्
सम्भावितापायां मथुरानगरी यथा दशार्हचक्रं वर्जयामासेति, अथवा सम्भ-
वत्यपायः स प्रत्यनीक क्षेत्रे ससर्पग्रहवत्, कालापायो यथा—सापायकाल
वर्जने यतेत, द्वैपायनो द्वारकामावर्षद्वादशकाद्दुधयतीति श्रुतनेमिनाथ
वचनोद्वादशवर्षलक्षणसापायकालपरिजिहीर्षयोत्तरापथप्रवृत्तो द्वैपा-
यनोयथेति, अथवा सापायोऽपिभवति कालो रुद्रादिवदिति, तथा भावापा-
यथाभावापायं परिहरेत् महानागवत् नागदत्तल्लकवद् वेति, तथाहि—

किल काञ्चित् क्षपकः प्रस्तुतपारणक सञ्जुल्लकः समारब्धभिन्नार्थभ्रमणक
 कथञ्चिन्मारितमण्डूकिकं लुल्लकप्रैरितोऽप्रतिपन्नतद्वचनः पुनरावश्यक
 काले स्मारिततदर्थं समुत्पन्नकोपः लुल्लकोपघातायाभ्युत्थितो वेगादागच्छन्
 स्तम्भ आपतितोमृतो ज्योतिष्केषूत्पन्नोऽनन्तरच्युतो जातिस्मरणदृष्टिर्विषसर्प-
 तयोत्पन्नः सप्पेडष्टमृतपुत्रेण च सर्पेषुकुपितेन राज्ञाऽऽदिष्टजनमायेमा-
 रोषु नागेषु नागावनाशकनरेण केनाप्योषधिवलादाकृष्यमाणो दृष्टको-
 पविपाकतया च मददृष्टिविषेण मा घातकपुरुषविघातो भवत्विति भाव-
 नया पुच्छतो निर्गच्छन् यथानिगमञ्च खण्ड्यमानः कोपलक्षणभावापाय
 परिहृतवानिति, तथा स एवानन्तर नागदत्तार्भिधानराजसुततयोऽन्नो
 वालत्व एव प्रतिपन्नप्रब्रज्योऽत्यन्तसविग्नस्तिर्यग्भवाभ्यासाच्चात्यन्त
 लुधालुरादित्योदयादस्तमयं यावद् भोजनशीलोऽसाधारणगुणावर्जित
 देवताभिर्वन्दितोऽत एव तद्गच्छगतमास्मादिक्षपकचतुष्टयस्येर्ष्याविषयी
 भूतो विनयार्थं तेषामुपदर्शितस्वार्थानीतभोजनः तैश्च मत्सरादभोजन
 मध्यनिष्ठयूतनिष्ठीवनोऽत्यन्तोपशान्तचित्तवृत्ततया य सञ्जातकेवल.
 पुर्देवतावन्दितस्तेषामपि क्षपकाणासवेगहेतुत्वेन केवलज्ञानदर्शनसमृद्धि
 सपादकः कोपरूप भावापायं परिजहारेति अथवा कोपादिलक्षणो भावोऽपा-
 योभवति क्षपकस्येवेति, गाथे इह - द्रव्यावाए दुन्नि उ वाणियगा भायरो वण-
 निति । वहपरिणयमेकमिक्क दहमि मच्छेणानवेत्थो ॥ १ ॥ खित्तमि
 अवक्कमण दसारवग्गस्स होइ अत्ररेण । दीव यणो य काले भावे मण्डूक-
 याखमत्थो ॥ २ ॥ छाया - द्रव्यापाये द्वौ वणिग्भ्रातरौ धनानमित्तम् । वध-
 पारणतौ एकैकस्मिन् हृदे मत्स्येन निर्वेदः ॥ १ ॥ क्षेत्रेऽवक्रमण दशार्ह
 वगस्य भवत्यपरस्याम् । द्वीपायनश्च काले भावे मण्डूकिका क्षपक ॥२॥ इति,

‘उत्राए’ त्ति उपायः—उपेयं प्रतिपुरुषव्यापारादिकासाधनसामग्री स यत्र द्रव्यादावुपेये अस्तीत्यभिधीयते यथैतेषु द्रव्यादिविशेषेषु साधनीयेष्वस्त्युपायो विवक्षितद्रव्यादिविशेषवत्, उपादेयता वाऽस्य यत्राभिधीयते तदाहरणमुपाय इति, सोऽपिद्रव्यादिभिश्चतुर्द्वैर्व, तत्र द्रव्यस्य सुवर्णादे प्रासुको दकादेर्वा द्रव्यमेव वा उपायो द्रव्योपाय, एतत्साधनमेतदुपादेयता साधनं वाऽऽहरणमपि तथोच्यते, तत् प्रयोगश्चैवम् अस्तिसुवर्णादिषूपायः उपायेनैव वा सुवर्णादौ प्रवर्तितव्यं, तथाविधधातुवादसिद्धादिवदिति, एवं-क्षेत्रोपाय—क्षेत्रपरिकर्मणोपायो यथा अस्त्यस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रीकरणोपायो लाङ्गलादिस्तथाविधसाध्व्यापारो वा तेनैव वा प्रवर्तितव्यमत्र तथा विधान्यक्षेत्रवादिति, एवं कालोपाय—कालज्ञानोपाय, यथा आस्तकालस्य ज्ञाने उपायः धान्यादेरिव, जानीहि वा कालं घटिकाच्छायादि नोपायेन तथा भूतगणित-ब्रवदिति, एवं भावोपायो यथा भावज्ञाने उपायोऽस्ति भावं वोपायत्तो जानीहि, बृहत् कुमारिका कथाकथनेन विज्ञातचौरादिभावाभयकुमारविति, तथाहि—किल राजगृहनगरस्वामिनः श्रेणिकराजस्य पुत्रोऽभयकुमाराभिधानो देवता प्रसादलब्धसर्वत्तु कफलादिम्मृद्धारामस्याम्रफलानां अकालाम्रफलदोहदवद्भार्यादोहद पूरणार्थं चाण्डालचौरेणापहरणे कृते चौरपरिज्ञानार्थं नाय्यदर्शननिमित्तमिलितवहुजनमध्ये बृहत् कुमारिका कथामचकथत्, तथाहि काचिद् बृद्धकुमारिका वाञ्छितवरलाभायकामदेवपूजार्थमारामे पुष्पाणि चोरयन्ती आरामपतिना गृहीता सद्भावकथने विवाहितया पत्या अपारमुक्तया मतपार्श्वे समागन्तव्यमित्यभ्युपगमं कारियित्वा-
ततः कदाचित् विवाहिता सती पतिमापृच्छथ रात्रावारामपतिपार्श्वे

गच्छन्ती चौरराक्षसाभ्यां गृहीता सद्भावकथने प्रतिनिवृत्तया भवत्पार्श्वे
 आगतव्यमिति कृताभ्युपगमामुक्ता आरामेगता आरामिकेण सत्यप्रतिज्ञे
 त्यखण्डितशीलाविसर्जिता इतराभ्यामपि तथैव विसर्जिता पतिसमीपमागतेति,
 ततो भो लोका पत्यादीना मध्ये को दुष्करकारक इति चासौ पप्रच्छ तत
 ईर्ष्यालुप्रभृतयः । पत्यादीन् दुष्करकारित्वेनाभिदधु , चौरचाण्डालस्तु चौरा-
 निति, ततोऽसावनेनोपायेनभावमुपलक्ष्य चौर इति कृत्वा तं बन्धयामासे-
 ति, अत्रापि गाथे 'एमेव चउविगणपो होइ उवात्रोऽवि तत्थ दव्वम्मि ।
 धाव्व्वाओ पढमो शंगलकुलिण्हिं खेतं तु ॥१॥ कालोऽवि नालियाईहिं
 होइ भावम्मि पंडिओ अभओ । चोरस्स कए णट्टि य वड्ढकुमारिं परि-
 कहिसु ॥२॥' छाया—एवमेव चतुर्विकल्पो भवत्युपायोऽपि तत्रद्रव्येधातुवादः
 प्रथमं लांगूलकुलिकै चेत्रन्तु ॥१॥ कालोऽपि नालिकादिभि भवति भावे
 पंडितोऽभय चोरस्य कृते नृत्ये वृद्धकुमारी कथा परिचख्यौ ॥२॥ इति,
 "ठवणा कम्मे" त्ति स्थापनं प्रतिष्ठापनं स्थापना तस्याः कर्म—करण स्थापना
 कर्म्ये येन ज्ञातेन परमत दूषयित्वा स्वमतस्थापना क्रियते तत्स्थापनाक-
 र्मेति भाव तच्च द्वितीयाङ्गे द्वितीयश्रुतस्कन्धे प्रथमाध्ययनं पुण्डरीकाख्यं,
 तत्र ह्युक्तमस्ति—काचित् पुष्करिणी कदमप्रचुरजला तन्मध्यदेशे महत्पुण्ड-
 रीक तदुद्धरणार्थं चतसृभ्यो दिग्भ्यश्चत्वार पुरुषा सकद्ममार्गैः प्रवेष्टु-
 मारब्धा , ते चाकृततदुद्धरणा एवं पङ्के निमग्ना , अन्यस्त तेऽस्थोऽ-
 सस्पृष्टकद्म एवामोघवचनतया तदुद्धृतवानिति ज्ञात, उपनयश्चायम-
 त्र-कद्मस्थानीया विषया पुण्डरीकं राजादिर्भव्यपुरुषः चत्वारः पुरुषा
 परतीर्थिका पंचमः पुरुषः साधुः अमोघवचनं धर्मदेशना पुष्करिणी संसारः
 तदुद्धारोनिर्वाणमिति, अनेन च ज्ञातेन विषयाभिष्वङ्गवता तीर्थिकानां भ-

व्यस्य संसारानुत्तारकत्वं साधोश्च तद्विपयेयं वदता आचार्य्येण परमेत
दूपणेन स्वमतं स्थापितमतो भवतीदं ज्ञातं स्थापना कर्ममिति, अथवाऽऽपन्नं
दूषणमपोह्य स्वभिमतस्थापना कार्य्येत्येवंविधार्थप्रतिपत्तिर्यतो जायते तत्
स्थपनाकर्म, किल मालाकारेण केनापि राजमार्गपुरीपोत्सर्गलक्षणापराधी-
पोहाय तत् स्थाने पुष्पपुञ्जकरणेन किमिदमिति पृच्छतो लोकस्य हिंगु
शिवो देवोऽयमिति वदता व्यन्तरायतन स्थापनाकृतेति, एतस्मात् किला-
ख्यानकादुक्तार्थं प्रतीयते इतीदं स्थापनाकर्ममिति, तथा नित्यानित्यं वस्त्व-
त्य संगतं जिनमतं विरुद्धधर्माध्यासादिति दूषणमापन्नमेतद् व्यपोहायोच्य-
तेविरुद्धधर्माध्यासो न भेदनिबन्धनं विकल्पस्येव, विकल्पोहि क्रमभावि-
वर्णोल्लेखवान् विरुद्धधर्मोपेतो भवति, न च कथञ्चिदेको न भवति, खण्ड-
शो विभक्तस्य तस्य स्वरूपलाभाभावात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरकारणताभ्यादसमंजसं
चैवमिति, एवञ्च विरुद्धधर्माध्यासस्य कथञ्चिदभेदकत्वे सति न केवल नि-
त्यानित्यं न भवतीति दूषणमपोढमपि तु सर्वमनेकान्तात्मकमिति विकल्प-
ज्ञानेन स्वमतं प्रसाधितम्, अतो विकल्पज्ञात स्वमतस्थापनेन स्थापनाकर्ममिति
अत्र निर्युक्तिगाथा — ‘ठवणाकर्मं एकं [अभेदमित्यर्थं] दिद्वंतो तत्थ
पुंढरीयंतु । अहवाऽव सन्नदकण हिंगुसिवकयं उदाहरणं ॥१॥’ छाया —
स्थापनाकर्म अभिन्नं दृष्टान्तस्तत्र पुण्डरीकं तु — अथवापि सज्ञाच्छादकहिंगु
शिवदेवकृतमुदाहरणम् ॥१॥ इति, सव्यभिचारो हेतुये सहसोपन्यस्तस्तस्य
समर्थेनार्थं यो दृष्टान्त पुनरुपन्यस्यते स स्थापनकर्ममिति, उक्तञ्च — सव्यभि-
चारं हेउ सहसा वोत्तुं तमेव अन्नेहि । उववूहइ सपसर सामथ्य चऽपणो
णाडं ॥१॥” छाया — सव्यभिचारं हेतुं सहसोक्त्वा तमेवान्यै, उपबृंहयति
सप्रसंगं सामर्थ्यं चात्मनो ज्ञात्वो ॥१॥ ति, तद् यथा — आनित्यं शब्दः कृत-

कत्वात्, अथ वर्णात्मके शब्दे कृतकत्व न विद्यते वर्णानां नित्यतयाऽभिहितत्वादिति व्यभिचारः, समर्थनापुनर्वर्णात्माशब्दः कृतको निजकारणभेदेन भिद्यमानत्वाद् घटपटादिवत्, घटादिदृष्टान्तेन हि वर्णानां कृतकत्वं स्थापितमिति भवत्ययं स्थापनाकर्मेति, 'पङ्कुप्पन्नविणासि' ति—प्रत्युत्पन्नस्य तत्कालोत्पन्नवस्तुनो विनाशोऽभिधेयतया यत्रास्ति तत् प्रत्युत्पन्नविनाशीति, यथा केनापि वणिजा दुहित्रादस्त्रीपरिवारशीलविनाशरक्षार्थं तदासक्तिनिमित्तस्वगृहासन्नराजगान्धर्विकगुणनिकाया स्वगृहहे कुलदेवतानिवेशनात् गुणनिकाकाले तस्या देवताया अप्रत आतोद्यानादव्याजेन राजापराधपरिहारेण विनाशः कृत, एवं गुरुणा शिष्यान् क्वचिद् वस्तुन्यध्युपपद्यमानानुपलभ्य तस्य तदासक्तिनिमित्तत्वमुपहन्तव्यमित्येव प्रत्युत्पन्नविनाशनीयता ज्ञापकत्वात् प्रत्युत्पन्नविनाशिज्ञातता गन्धर्विकाख्यानकस्यावगन्तव्येति, उक्तञ्च होतिपङ्कुप्पन्नविणासणमि गंधव्विया उदाहरणं सो सोऽवि कथइ जइ अज्मो वज्जेज्ज तो गुरुणा ॥१॥ छाया—भवति प्रत्युत्पन्नविनाशने गांधर्विकोदाहरणम् शिष्योऽपि कुत्रापि यदि अध्युपपद्येत तदा गुरुणोपायेन वारयितव्य ॥१॥ वारेयव्वो उवाएणं इति, अथवा अर्कात् आत्मा अमूर्त्वात् आकाशवत् इत्युत्पन्ने आत्मनोऽकर्तृत्वापत्तिलक्षणे दूषणे तद् विनाशायोच्यते—कर्त्तृवात्मा कथंचिन्मूर्त्वात् देवदत्तवदिति । व्याख्यातमाहरणं, आहरणताचैतद्भेदाना देशेनदोषवत्तया चोपनयाभावादिति, अथाहरणतदेशो व्याख्यायते—स च चतुर्द्धा, तत्र अनुशासनमनुशास्ति—सद्गुणोत्कीर्तनेनोपबृंहण सा विधेयेति यत्रोपदिश्यते साऽनुशास्तिः, यथा गुणवन्तोऽनुशासनीया भवन्ति, यथा साधुलोचनपतितजः कणापनयनेन लोकसम्भावितशीलकलंका तत्क्षालनायराधितदेवताकृतप्राति-

हार्या चालनीव्यवस्थापितोदकच्छोटनोद्घाटितचंपागोपुरत्रया सुभद्रा
 अहो शीलवतीति महाजनेनानुशासितेति, उक्तञ्च—आहरणं तद्देशे चउहा
 अणुसद्वि तह उवालंभो । पुच्छानिस्सा वयणं होइ सुभद्राऽणुसद्वीए ॥१॥
 छाया—आहरणं तद्देशे चतुर्धा अनुशास्तिस्तथोपालंभः । पृच्छा निश्रा-
 वचनं भवति सुभद्रानुशास्तौ ॥ १ ॥ साहुक्कार पुरोयं जह सा अणुसासिया
 पुरजरोणं । वेयावच्चाईसुवि एव जयंतेव वूहेज्जा ॥ २ ॥ छाया—
 साधुकार पूर्वकं यथासाऽनुशिष्टापौरजनेन । वैयावृत्यादिष्वपि एव
 यतमानानप्युपबृंहयेत् ॥ २ ॥ इति, इहच तथाविधवैयावृत्यकरणादिना-
 प्युपनय. सम्भवति तत्त्यागेन च महाजनानुशास्ति मात्रेणोपनयः कृत
 इत्याहरण तद्देशे इति, एवमनभिमतांश त्यागादभिमतांशोपनयनमुत्तरे
 ष्वपि—भावनीयमिति, तथा उपालम्भनं उपालम्भो—भङ्गधन्तरेणानुशास-
 मेवस यत्राभिधीयते स उपालंभो यथाकचिदपराधवृत्तयो विनेयाउपालम्भनीय
 यथा महावीर समवसरणे सविमानागत चन्द्रादित्योद्योतेन काल विभाग-
 जानती मृगावती नाम्नी साध्वी स्थिता ततस्तद्गमनेऽतिकालोऽयमिति
 सम्भ्रान्ता सह साध्वीभिरार्यचन्दना समीपं गता तयाचोपालवधा—अयुक्त-
 मिदं भवादृशीनामुत्तमकुलजातानामिति, तथा पृच्छा—प्रश्न. किं कथं
 केन कृतमित्यादि सा यत्र विधेयतयोपदिश्यते सा पृच्छा यथा प्रच्छनीया
 ज्ञानिनो निर्णयार्थिभिर्यथा भगवान् कोणिकेन पृष्टः, तथाहि किल कोणिक.
 श्रेणिकराजपुत्रः श्रमणंभगवन्तं महावीरं पमप्रच्छ । तद् यथाभदंत ! चक्रवर्ति-
 नोऽपरित्यक्त कामाः मृताः कोत्पद्यंते ? भगवताऽभिहितं सप्तमनरकपृथिव्यां,
 ततोऽसौ वभाण—अहं कोत्पत्स्ये ! स्वामिनोक्तं षष्ठ्यां, स उवाच—अहं
 किं न सप्तम्याम् ? स्वामिनाजगदे—सप्तम्यां चक्रवर्तिनो यान्ति, ततोऽसाव-

भिदधौ, किमहं न चक्रवतां ? यतो ममापि हस्त्यादिकं तत् समानमस्ति, स्वामिना प्रत्यूचे—तव रत्ननिधयो न सन्ति ततऽसौ कृत्रिमाण रत्नानि कृत्वा भरतक्षेत्र साधन प्रवृत्त कृतमालकयक्षेण गुहाद्वारे व्यापादितः षष्ठीं गत इति, तथा ' निस्सावयणे' त्ति निश्रया वचनं निश्रावचनं, अयमर्थः—कमपि सुशिष्यमालम्ब्य यदन्य प्रबोधार्थं वचनं तन्निश्रावचनं तद्व्यत्र-विधेयतयोच्यते तदाहरणं निश्रावचन यथा असहनान् विनेयान् मार्दव सम्पन्नमन्यमालंब्य किञ्चिद् ब्रूयात्, गौतममाश्रित्य भगवानिवेति तथाहि-किल गौतमतापसादि प्रव्रजितानां केवलोत्पत्तावनुत्पन्न केवलत्वेनाधृतिमन्तं चिरसञ्छिष्टोऽसि गौतम । चिर परिचितोऽमि गौतम । मा त्वमधृतिं कार्षी रित्यादिनावचनसंदोहेनानुशासयता अन्येऽप्यनुशासिता तदनुशासनाथे द्रुमपत्रकाध्ययनं च प्रणिन्ये इति, उक्तञ्च—'पुच्छ्याए कोणिए खलु-निस्सावयणमिगोय मस्सामि । छाया—(पृच्छ्यायां कोणिकः खलु निश्रावचने गौतमस्वामी) । इति, ॥ व्याख्यातं तद्देशोदाहरणम् । तदोषोदाहरणमथ व्याख्यायते, तच्चचतुर्द्धा तत्र 'अहम्मज्जुत्ते' ति यदुदाहरणं कस्यचिदर्थस्य साधनायोपादीयते केवलं पापाभिधानस्वरूपं येन चोक्तेन प्रतिपाद्यस्या-धर्मबुद्धिरुपजन्यते तदधर्मयुक्तं तद्यथा उपायेन कार्याणि कुर्यात् कोलि-कनलदामवत्, तथाहि—पुत्रग्वदकमत् कोटकमार्गेणोपलब्धविलवासनामशेषमतकोटकानां तप्तजलस्यविले प्रक्षेपणतो मारणदर्शनेन रञ्जितचित्त चणक्यावस्थापितेन चौरग्राहनलदामाभिधानकुर्विदेन चौर्यसहकारि तालक्षणेपायेन विश्वासिना मिलिताश्चौरा विषमिश्रभोजनदानतः सर्वेव्यापदिता इति, आहरण तदोषता चास्याधर्मयुक्तत्वात् तथाविधश्रोतुरधर्मबुद्ध जनकत्वाच्चेति, अत एवं नैवं विधमुदाहर्त्तव्यं यतितेति 'पडिलो' त्ति

प्रतिकूल यत्र प्रातिकूल्यमुपदिश्यते यथा शठंप्रति शठत्वं कुर्व्यात् यथाचण्ड-
 प्रद्योते तदपहरणाथं तदपहृताभयकुमारश्चकारेति, तदापताचास्य श्रातु
 परापकारकरणेनपुण्यबुद्धिजनकत्वात्, अथवा धृष्ट प्रतिवादिना द्वावेव राशी
 जीवश्चाजीवश्चेत्युक्ते तत्प्रातघाताथ कश्चिदाह - तृतीयोऽप्यस्ति नोजीवाख्यो
 गृहकोलिक्कादिच्छिन्नपुच्छवदिति, अस्यापि तदापताऽपसिद्धांताभिधाना-
 दिति, अतोवणीए' त्ति आत्मैवोपनीत. —तथा निवेदितो नियोजितो यस्मि
 स्तत्तथा येन ज्ञातेन परमतदूषणायोपात्तेनात्ममतमेव दुष्टतयोपनीयते यथा
 पिगलेनात्मा तदात्मोपनीतं, तथाहि — कथमिदं तडागमभेदं भविष्यतीति
 राज्ञा पृष्ठः पिगलाभिधानः स्थपतिरवोचत् भेदस्थाने कपिलादिगुणे पुरुषे
 निखाते—सतीति अमात्येन तु स एव तत्र तद्गुणत्वान्निखात इति तेनात्मैव
 नियुक्तः, स्ववचनदोषात् तदेवंविधमात्मोपनीतमिति, अत्रोदाहरणं यथा
 सर्वेसत्त्वा न हन्तव्या इत्यस्यपक्षस्य दूषणाय कश्चिदाह—अन्यधर्मस्थिता
 हन्तव्या विष्णुनेवदानवा इत्येव वादिना आत्माहन्तव्यतयोपनीतोधर्मान्तर-
 स्थितपुरुषाणामिति, तदोषता तु प्रतीतैवास्येति 'दुरुवणीए' त्तिदुष्टमुपनीतं—
 निगमितं योजितमस्मिन्निति दुरुपनीतं परिव्राजकवाक्यवद्, यथाहि किल
 कश्चित् परिव्राजको जालव्यग्रकरोमत्स्यबन्धाय चलितः केनचित्धूर्त्तेन
 किञ्चिदुक्तस्तेन च तस्योत्तरमसङ्गतं दत्तम्, अत्र च वृत्तं 'कथाऽऽकचार्याऽव
 नतेननु शफरवधे जालमश्रासि मत्स्यांस्तेमेमद्योपदशान् पिवसि ननु ?
 युतोवेश्ययायासि वेश्याम् ? दाच्चाऽरीणां गलेऽह्नि क नु तव रिपवो ? येषु
 सन्धि छिनद्मि, चोरस्त्वंबूतहेतोः कितव इति कथं येन दासी
 सुतोऽस्मि" इत्येवं प्रकृतसाध्यानुपयोगिस्वमत दूपणावहं
 'यद् तद्' दार्ष्टान्तिकेन सह साधर्म्याभावात् दुरुपनीतमिति,

यथा नित्य शब्दो घटवद् इह घटे नित्यत्व नास्त्येवेति
 कृतस्तत् साधर्म्याच्छब्दस्य नित्यत्वमस्तु ? अपित्वानित्यत्वात्घटस्य
 तत्साधर्म्याच्छब्दस्यानित्यत्वमेवानभिमत सिध्यतीति साध्यानु-
 पयोगीदमुदाहरणम् , तथा सन्तानोच्छेदोमोक्षो दीपस्येवेत्य-
 भ्युपगमे दीपदृष्टान्तादनादिमतोऽपिसन्तानस्यावस्तुता प्रतीयते, तथाहि—
 दीपस्यात्मनश्च सन्तानोच्छेद उत्तरक्षणजनकत्वात्, तत्त्वे चार्थक्रियाकारि-
 त्वलक्षणसत्त्वाभावादन्त्यक्षणस्यावस्तुत्वम्, अवस्त्वजनकत्वात् पूर्वक्षणस्या-
 पित्त एव पूर्वतरस्यापोत्येव समस्तस्यापि सन्तानस्यावस्तुत्वम् । अथक्षणा-
 न्तरानारंभेऽपि स्वगोचर ज्ञानजनन लक्षणार्थक्रियाकारित्वादन्त्यक्षणो
 वस्तु भविष्यति, नैवम्. एवं हि भूतभाविपर्याय परम्पराप योगिज्ञानं
 स्वविषयमुत्पादयतीति वस्तुत्वं स्वीकुर्यात्, तत्र क्षणान्तरानारंभे वस्तुत्व
 मित्यतो भर्वात् दीपज्ञातं स्वमतदूषणावहमिति, अथवा अनित्य शब्द
 कृतकत्वाद् घटवदिति वक्तव्ये सम्भ्रमादनित्योघट कृतकत्वाच्छब्दवदिति
 वदतो दुरुपनीतमिति त्रययोपनयनादिति अत्र गाथा — 'पहमं अहम्म-
 जुत्त पडिलोमं अत्तणो उवन्नासो दुरुवणिय च चउत्थ अहम्मजुत्तमि
 नलदामो । १ ॥ छाया—प्रथममधर्मद्युक्त प्रतिलोमआत्मन उपन्यासः,
 दुरुपनीत च चतुर्थमधमेयुक्ते नलदाम. ॥ १ ॥ पडिलोमे जह अभओ
 पज्जोयं हरइ अचहिओ संतो' इति "अत्त उवन्नासंमि य तलायभेयमि पिगलो
 थवई । अणिमिसगेहणभिच्छुण दुरुवणोए उदाहरण ॥ १ ।" छाया—
 प्रतिलाग्नि यथाऽभय. प्रद्योत हरति अपहृत सन् । आत्मोपन्यासे च तडाक
 भेदे पिगल स्थपति । अनिमेषग्राहकभिज्जुदुरुपनीते उदाहरणम् ॥ १ ॥
 इति, उक्त आहरणतद्दोषोऽधनोपन्यासोपनय उच्यते स च 'चतुर्द्धा, तत्र

तच्चत्थुए, त्ति तदेव -- परोपन्यस्तसाधन वस्त्विति - उत्तरभूतं वस्तु यस्मि-
 न्नुपन्यासोपनये स तद्वस्तुकोऽथवा तदेव -- परोपन्यस्तं वस्तु तद्वस्तु तदेव
 तद्वस्तुकं तद्व्युक्त उपन्यासोपनयोऽपि तद्वस्तुक इत्युच्यते एवमुत्तरत्रापि,
 यथा कश्चिदाह -- समुद्रतटे महान् वृक्षोऽस्ति तच्छाखा जलस्थलयोरुपरिस्थि-
 ताः, तत्पत्राणि च यानि जले निपतन्ति तानि जलचरा जीवाभवन्ति यानि
 च स्थले निपतन्ति तानि स्थलचरा इति. अन्धस्तदुपन्यस्तमवे तरुपत्रपतन-
 वस्तु गृहीत्वा तदुक्तं विघटयति, यदुत यानि पुनर्मध्ये तेषां का वार्त्त-
 त्येतदुपपत्तिमात्रमुत्तरभूतं तद्वस्तुक उपन्यासोपनयो, ज्ञातत्त्वं चास्य ज्ञात-
 निमित्तत्वाद्, अथवा यथारूढमेव ज्ञातमेतन्, तथाहि एवं प्रयोगोऽस्य --
 जलस्थलपतितपत्राणि न जलचरादिसत्त्वा सम्भवन्ति,
 जलस्थलमध्यपतितपत्रवत्, नन्मध्यपातितपत्राणां हि जलस्थलपतिप-
 त्रतजलचरत्वादिप्राप्तिवदुभयरूपप्रसंगो, नचोभयरूपा सत्त्वा अभ्युपगता
 इति, अथवा नित्यो जीव अमूर्त्तत्वादाकाशावदित्युक्ते आह -- अनित्य
 एवास्तु अमूर्त्तत्वात् कमेवदिति । तथा ' तयन्नवत्थुए ' ति तस्मात् परो-
 पन्यस्ताद् वस्तुनोऽन्यदुत्तरभूतं वस्तु यस्मिन्नुपन्यासोपनये स तदन्यवस्तुको
 यथा जले पतितानि जलचरा इत्युक्ते एतत् विघटनाय पतनादन्यदुत्तरमाह --
 यानि पुन. पानायत्वाखादति नयति वा तानि किं भवन्ति ? न किञ्चिदित्य
 र्थोऽयमपि ज्ञापकतया ज्ञातमुक्त, अथवा यथारूढमेव ज्ञातमेष, तथाहि -- न
 जलस्थलपतितानि पत्राणि जलचरादिसत्त्वा सम्भवन्ति, मनुष्याद्याश्रितानीव,
 अयमभिप्रायो यथा जलाद्याश्रितत्वात् जलचरादितया तानि सम्पद्यन्ते तथा
 मनुष्याद्याश्रिततया मनुष्यादिभवयूकादितयाऽपि सम्पद्यताम्, आश्रितत्व-
 स्याविशेषात्, न च तानि तथाऽभ्युपगम्यन्ते इति जलादि गतानामपि ज-

लचरत्वाद्यसम्भव इति, तथा 'पडिनिभे' त्ति यत्रोपन्यासोपनये वादिनो-
 पन्यस्तवस्तुन. सदृशं वस्तुत्तरदानायोपनीयते स प्रतिनिभो यथा कोऽपि
 प्रतिजानीते यदुत—यो मामपूर्वं श्रावयति तस्मै लक्ष्यमूल्यमिदं
 कटोरकं ददामीति, स च श्रावितोऽपि तन्नापूर्वमिति प्रतिपद्यते,
 तत् एकेन सिद्धपुत्रेणोक्तं—'तुञ्ज्क िपया मञ्ज्क पिङ्गो धारेइ
 अणूणय सयसहस्र । जइ सुयपुवं दिज्जउ अह न सुय खोरयं देहि
 ॥१॥, छाया—तव पिता मम पितुर्धारयत्यनून शतसहस्रम् । यदि श्रुतपूर्वं
 ददातु अथ न श्रुतं क्षौरकं देहि ॥१॥ इति प्रतिनिभता चास्य सर्वस्मि-
 न्प्रयुक्ते श्रुतपूर्वमेवेदं ममेत्येवमसत्यं वचो ब्रुवाणस्य परस्य निग्रहाय तव
 पिता मम पितुर्धारयति लक्षमित्येवावधस्य द्विपाशरज्जुकल्पस्यास्त्यस्यैव
 वचस उपन्यस्तत्वादिति, अस्य चोपपत्तिमात्ररूपस्याप्यथज्ञापकतया-ज्ञातत्व-
 मुक्तमिति, अथवा यथारूढमेव ज्ञातमेष, तथाह अत्रायं प्रयोगः नास्त्यश्रु-
 तपूर्वं किञ्चित् श्लोकादि ममेत्येवमभिमानधनं ब्रूमो वयम्—अस्ति तवाश्रुत-
 पूर्वं वचनं तव पित मम पितुर्धारयत्यनून शतसहस्रमिति यथेति, । तथा 'हेउ,
 त्ति यत्रोपन्यासोपनये पर्यनुयोगस्य हेतुरुत्तरतयाऽभिधीयते स हेतुरिति, यथा
 केनापि कश्चित् पर्यनुयुक्त —अहो किं यवा. क्रीयन्ते त्वया ?, स त्वाह—येन
 मुधैव न लभ्यन्ते इति तथा कस्मात् ब्रह्मचर्यादिकष्टमनुष्ठीयते ? यस्मादकृततप
 सां नरकादौ गुरुतरावेदना भवतीति, इदमपि उपपत्तिमात्रमेव ज्ञातत्वेनेक्त-
 मर्थज्ञापकत्वादिति, अथवाऽयमपि यथारूढ ज्ञातमेव, तथाह्यस्यैव प्रयोगः
 कस्मात् त्वया प्रब्रज्या क्रियत इति पृष्ठ. सन् केनापि साधुराह —यतस्तां वि-
 ना मोक्षो न भवति एतत्प्रमथनायैव साधुस्तमाह—भो यत्रग्राहिन् । कि-
 मिति त्वया यवाः क्रीयन्ते ? स त्वाह—येन मुधा न लभ्यन्ते, साधोर्श्चायम-

भिप्रायो यथा—मुधालाभाभावात् तान् क्रीणासि त्वमेवमहं तां विना तदभा-
वात्तां करोमीति, इह च मुधा यवालास्य क्रयणे हेतोः सतो दृष्टान्तयोप-
न्यस्तत्वाद्धेतूपन्यासोपनयज्ञाततेति, इह च किञ्चद्विशेषेणैवंविधा
ज्ञातभेदाः सम्भवन्त्यन्येऽपि किन्तु ते न विवक्षिता. अन्तर्भावो वा कथञ्चि-
त् गुरुभिर्विवक्षितो न च तं वयं सम्यग् जानीम इति । अथ ज्ञातानन्तरं
ज्ञातवद्धेतोः साध्यसिद्धयङ्गत्वात् तद्भेदान् हेतु इत्यादिना सूत्रत्रयेणाह—
व्यक्तं चैतत्, नवरं हिनोति गमयति ज्ञेयमिति हेतुः—अन्यथा-
ऽनुपपत्तिलक्षणः, उक्तञ्च—“अन्यथाऽनुपपन्नत्वं, हेतोर्लक्षणमीरितम् । तद-
प्रसिद्धिसन्देहविपर्यासैस्तदाभता ॥१॥” इति, प्रागुक्तश्च हेतु पर्यनुयुक्तस्योत्तर-
रूपमुपपत्तिमात्रमयं तु साध्यं प्रत्यन्वयव्यतिरेकवान् तथाविधदृष्टान्तस्मृत-
तद्भाव इति, स चैकलक्षणोऽपि किञ्चद्विशेषाच्चतुर्धा, तत्र ‘जावए’ त्ति या-
पयति-वादिनः कालयापनां करोति, यथा काचिदसती एकैकरूपकेण एकैकमुष्ट
लिएहं दात्ताव्यमिति दत्ताशिञ्जल्य पत्युस्तद्विक्रयार्थमुज्जयनोप्रेषणोपायेन विटा
सेवायां कालयापनां कृतवतीति यापकः, उक्तञ्च—‘उब्भामिया य महिला जाव-
गहेउस्मि उट्टिलिडाइं ॥, इति, इह वृद्धैर्व्याख्यातम्—प्रतिवादिनं ज्ञात्वा-तथा तथा
विशेषणबहुलो हेतुः कर्त्तव्यो यथा कालयापना भवति, ततोऽसौ नावगच्छ-
ति प्रकृतमिति, स चेदृशः संभाव्यते-सचेतना वायव. अपरप्रेरणे सति ति-
र्यग्निगतत्वाभ्यां गतिमत्त्वात् गोशरीरवदिति, अय हेतुर्विशेषणबहुलतय
परस्य दुरप्रिगमत्वाद् वादिनः कालयापनां करोति, स्वरूपमस्यानवबुद्ध्या-
मानो हि परो न भगित्येवानैकान्तिकत्वादिदूषणोद्भवनाय प्रवर्तितु श-
क्नोति, अतो भवत्यस्माद् वादिनः कालयापनेति, अथवायोऽप्रतीतव्याप्तिक-
व्याप्तिसाधकप्रमाणान्तरसव्यपेक्षत्वान्न, भगित्येवसाध्यप्रतीतिं करोति

अपि तु कालक्षेपेणेत्यसौ साध्यप्रतीति प्रति कालयापनाकारित्वाद् यापकः,
यथा क्षणिकं वस्तिर्वात पक्षं बौद्धस्य मत्त्वादिति हेतुः, नहि सत्त्वंश्रवणादेव
क्षणिकत्वं प्रत्येति पर इत्यतो बौद्धः सत्त्वं क्षणिकत्वेन व्याप्तमिति प्रसा-
धयितुमुपक्रमते, तथाहि—सत्त्वं नामार्थक्रियकारित्वमेव, अन्यथा वन्ध्यासुत-
स्यापि सत्त्वप्रसङ्ग , अर्थक्रिया तु नित्यस्यैकरूपत्वोन्न क्रमेण नापि यौगपद्येन
क्षणान्तरे अकर्तृत्वप्रसङ्गादत्यतोऽर्थक्रियालक्षणं सत्त्वमक्षणिकान्निवर्त्त-
मानं क्षणिक एवावतिष्ठत इत्येव क्षेपेण साध्यसाधने कालयापनाकारित्वाद् या-
पक. सत्त्वलक्षणो हेतुरिति । तथा स्थापयति पक्षमक्षेपेण प्रसिद्धव्याप्तिकत्वात्
समर्थयति; यथा परिव्राजकधूर्त्ते लोकमध्यभागे दत्तं बहुफलं भवति तद्वा-
हमेव जानामीति मायया प्रतिग्राममन्यान्यं लोकमध्यं प्ररूपयति सति तन्नि
प्रहाय कश्चित् श्रावको लोकमध्यस्यैकत्वात् कथं बहुषु ग्रामादिषु तत्सम्भव
इत्येवंविधोपपत्त्या त्वद्दर्शितो भो ! लोकमध्यभागो न भवतीति पक्षं स्थापितवान्
इति स्थापको हेतुः, उक्तञ्च—लोगस्स मःभ जाणण थावगहेऊ उदाहरणं
इति, स चायं—अग्नित्र धूमात् तथा नित्यानित्यं वस्तु द्रव्य पर्यायतस्तथैव
प्रतीयमानत्वादिति, अनयोश्च प्रतीतव्याप्तिकतया अकालक्षेपेण साध्यस्था-
पनात् स्थापकत्वमिति । तथा व्यंसयति—परं व्यामोहयति शकटतित्तिरीग्रा-
हकधूर्त्तवद् यः स व्यंसक इति, तथाहि—कश्चिदन्तराललब्धमृततित्तिरी
युक्तेन शकटेन नगरं प्रविष्टः उक्तो धूर्त्तेन यथा—शकटतित्तिरी कथं लभ्य-
ते ?, स च किलायं शकटस्य सत्कां तित्तिरीं याचत इत्यभिप्रायादवोचत्
तर्पणालोडिकयेति, सक्त्वालोडनेन जलाद्यालोडितसक्तुभिरित्यर्थः, ततो
धूर्त्तः साक्षिण आहृत्य सतित्तिरीकं शकटं जग्राह, उक्तत्रांश्च मदीयमेतद्
अनेनैव शकटतित्तिरीति दत्तत्वादिति, मया त शकटसहिता तित्तिरी शकट

तिरत्तीति गृहीतत्वादिति, ततो विषयः शाकटिक इति, अत्रोक्तम्—‘ सा सगडतित्तिरी वंसगमि हेउंमि होइ णायव्वा ॥ ’ इति, स चैवं—अस्ति जीवोऽस्ति घट इत्यभ्युपगमे जीवघटयोरस्तित्वमाविशेषेण वर्तते ततस्तयोरेकत्वं प्राप्तमभिन्नशब्दविषयत्वोद्दिष्टि व्यंसको हेतुः घटशब्द विषयघटस्वरूपवत्, अथास्तित्वं जोत्रादौ न वर्तते ततो जीवाद्यभावः स्यादस्तित्वाभावादिति व्यंसकः प्रतिवादिनो व्यासोद्भक्त्यादिति, तथा ‘लूषणं च लूषयति—मूषणाति व्यंसकापादितमनिष्टमिति लूषको हेतुः, स एव शाकटिको, यथा—धूर्त्तान्तरशिक्षितेन हि शाकटिकेन तेन याचितोऽसौ धूर्त्ते तर्हि देहिमेतर्पणालोडिकामिति, तत धूर्त्तेनोक्ता स्वभावर्या—देह्यस्मै सत्कूनालोड्येति, ताञ्च तथा कुर्वन्ती तद्भार्या गृहीत्वाऽसौ प्रस्थितोऽवदिञ्च धूर्त्तमभि—मदीयेयं तर्पणमिति सत्कूनालोड्यतीति तर्पणालोडिकेति भवतैव दत्तत्वादिति, स चायं यदि जीवघटयोरस्तित्ववृत्त्या एकत्वं सम्भावयसि तदा सर्वभावानामेकत्वं स्यात् सर्वेष्वयस्तित्ववृत्तेरविशेषात्, न चैवमिति, इहास्तित्ववृत्तेरविशेषादित्ययं लूषको जीवघटयोरेकत्वापादनलक्षणस्याभावापत्तिलक्षणस्य वाऽनिष्टस्य परापादितस्यानेन लूपितत्वादिति, अथवेति हेतोः प्रकारान्तरतादोतको विकल्पार्थो हिनोति—गमयति प्रमेयमर्थं स वा हीयते—अधिगम्यते अनेनेति हेतुः—प्रमेयस्य प्रमितौ कारणं प्रमाणमित्यर्थः, स चतुर्विधः स्वरूपादिभेदात्, तत्र ‘पञ्चकखे’ त्ति अश्नाति अश्रुते—व्याप्तोत्यर्थानित्यक्षः—आत्मा तं प्रति यद्वर्तते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं निश्चयतोऽवधिमनःपर्यायकेवलानि, अक्षाणि वेन्द्रियाणि प्रति यत्तत्प्रत्यक्षं व्यवहारतस्तचक्षुरादिप्रभमिति, लक्षणमिदमस्य—‘अपरोक्षतयाऽर्थस्य, ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् । त्यक्षं . . . त् ज्ञेयं, परोक्षं प्रहणेक्षया ॥ १ ॥’ प्रहणापेक्षयेति भावः

अन्विति — लिङ्गदर्शनेन सबन्धानुस्मरणयोः पश्चान्मान — ज्ञानमनुमानम्, एत-
ल्लक्षणमिदम् — 'साध्याविना भुवो लिङ्गात्, साध्यनिश्चोयकं स्मृतम् । अनु-
मानं तदभ्रान्तं प्रमाणत्वात् समक्षवद् ॥ १ ॥' इति, एतच्च साध्याविनाभू-
तहेतुजन्यत्वेनाप्युपचाराद्धेतुरिति, तथा उमानुपमा सैवोपम्यं अनेन
गवयेन सदृशोऽसौ गौरिति सादृश्यप्रतिपत्तिरूप, उक्तञ्च — 'गा दृष्ट्वाऽयम-
रयेऽन्यं गवय वीक्षते यदा । भूयोऽवयवसामान्यभाजवत्तुलकण्ठकम् ॥१॥
तस्यामेव त्ववस्थाया यद्विज्ञानं प्रवर्तते । पशुनैतेन तुल्योऽसौ गोपिण्ड इति
सोपमा ॥ २ ॥' इति, अथवा श्रुतान्तिदेशवाक्यस्य समानार्थोपलम्भनेसंज्ञा
सङ्घिसंबन्धज्ञानमुपमानमुच्यते इति, आगम्यन्ते — परिच्छिद्यन्ते अर्था अनेने
त्यागमः आप्तवचनसपाद्यो विप्रकृष्टार्थप्रत्ययः, उक्तञ्च — दृष्टेष्टाव्याहताद् वाक्यात्
परमार्थाभिधायिनः । तत्त्वप्राहितयोत्पन्नं मानं शब्द प्रकीर्तितम् ॥१॥ आ-
प्तोपक्षमनुल्लङ्घ्यमदृष्टेष्टविरोधकम् । त्वोपदेशकत्वात् सार्वं शास्त्रेण कापथघट्टनम्-
॥१॥ इति, इहान्यथानुपपन्नत्वलक्षणहेतुजन्यत्वादानुमानमेव कार्ये कारणो-
पचाराद्धेतुः, स च चतुर्विधः चतुर्भंगीरूपत्वात्, तत्र अस्ति-विद्यते तादृति
लिङ्गभूतं धूमादिवस्तु इति कृत्वा अस्ति स. अग्न्यादिकः साध्योऽर्थ इत्येव
हेतुरिति अनुमानम् । तथा अस्ति तदग्न्यादिकं वस्तुतो नास्त्यसौ तद्वि-
रुद्धः शीतादिरर्थ इत्येवमपि हेतुरनुमानमिति, तथा नास्ति तदग्न्यादिकमतः
शीतकालेऽस्ति स शीतादिरर्थ इत्येवमपि हेतुरनुमानमिति, तथा नास्ति
तद्वृत्तत्वादिकमिति नास्ति शिंशपात्वादिप्रकोऽर्थ इत्यपि हेतुरनुमानमिति,
इह च शब्दे कृतकत्वस्यास्तित्वादस्त्यनित्यत्वं, घटवत्तथा धूमस्यास्तित्वदिहा-
स्त्यग्निर्ममहानस इवेत्यादिकं स्वभावानुमानं कार्यानुमानं च प्रथमभंगकेन

सूचितं १, तथा अग्नेरस्तित्वाद्धूमास्तित्वाद् वा नास्ति शीतस्पर्श इत्यादि विरुद्धोपलम्भानुमानं, विरुद्धकार्योपलम्भानुमानञ्च, तथाऽग्नेर्धूमस्य वाऽस्ति त्वान्नास्ति शीतस्पर्शजनितदन्तवीणारोमहर्षादिः पुरुषावकारो महानसवदित्यादि कारणविरुद्धोपलम्भानुमानम् । कारणविरुद्धकार्योपलम्भानुमानं च द्वितीयभगकेनाभिहितं २ तथा छत्रादेरग्नेर्वा नास्तित्वादस्ति क्वचित् कालादिविशेषे आतपः शीतस्पर्शो वा पूर्वोपलब्धप्रदेश इवेत्यादिकं । विरुद्धकारणानुपलम्भानुमानं विरुद्धानुपलम्भानुमानञ्च तृतीयभगकेनोपात्तं ३ तथा दर्शनसामग्र्यां सत्यां घटोपलम्भस्य नास्तित्वान्नास्तीह घटो विवक्षितप्रदेशवदित्यादि स्वभावानुपलब्धनुमानं तथा धूमस्य नास्तित्वान्नास्त्यविलको धूमकारणकलापः प्रदेशान्तरवदित्यादि कार्यानुपलब्धनुमानम्, तथा वृक्षनास्तित्वात् शिशपा नास्तित्यादि व्यापकानुपलम्भानुमानं तथाऽग्नेर्नास्तित्वाद्धूमो नास्तित्यादिकारणानुपलम्भानुमानं च चतुर्थभगकेनावरुद्धमिति न च वाच्यं न जैनप्रक्रियेयं, सर्वत्र जैनाभिमतान्यथानुपपन्नत्वरूपस्य हेतुलक्षणस्य विद्यमानत्वादिति ॥४॥ स्थानांगसूत्र स्थान ४ उद्देश ३

मूल :—कतिविधे णं भंते ! इंदियअवाए पं० ?, गो० !
 पंचविधे इंदियअवाए पं० तं०—सोतिदियअवाए जाव फासि—
 दियअवाए, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं, नवरं जस्स जइ
 इंदिया अत्थि । कतिविहा णं भंते ! ईहा पं० ?, गो० ! पंचविहा
 ईहा पं० तं०—सोतिदियईहा जाव फासिदियईहा, एवं जाव
 वेमाणियाणं, एवरं जस्स जइ इंदिया ८ । कलिविधे णं भंते !

उग्गहे पं० ? , गो० !, दुविहे उग्गहे पं०, तं०—अत्थोग्गहे य
 वंजणोग्गहे य । वंजणोग्गहे णं भंते ! कतिविधे पं० ? गो० !
 चउच्चिहे पं०, तं०—सोतिंदियवंजणोग्गहे घाण्णदियवंजणोग्गहे
 जिब्भंदियवंजणोग्गहे फासिंदियवं० । अत्थोग्गहे ण भते । कति-
 विधे पं० ? , गो० ! छच्चिहे पं०, तं०—सोतिंदियअत्थोवग्गहे
 चक्खिंदियअ० जिब्भदियअ० फासिदियअ० नोइंदिय
 अत्थो० । नेरइयाणं भंते ! कतिविहे उग्गहे पण्णत्ते ? गो० !
 दुविहे पं०, तं०—अत्थोग्गहे य वंजणोग्गहे य, एवं असुरकुमाराण
 जाव थणियकुमाराणं । पुढविकाइयाणं भंते ! कतिविधे उग्गहे,
 पं० ? , गो० दुविधे उग्गहे पं०—अत्थोग्गहे य वंजणोवग्गहे य ।
 पुढविकाइयाणं भते ! वंजणोग्गहे कतिविधे पं० ? , गो० ! एगे
 फासिंदियवंजणोग्गहे पं० । पुढविकाइयाणं भंते ! कतिविधे
 अत्थोग्गहे पण्णत्ते ? , गो० एगे फासिंदिय अत्थोग्गहे पं० एवं जाव
 वणस्सइकाइयाणं, एवं वेइंदियाणवि, नवरं वेइंदियाण वंजणोग्गहे
 दुविहे पं०, अत्थोग्गहे दुविहे पं० एवं ते इंदिय चउरिंदियाणवि,
 एवरं इंदियपरिवुड्ढी कायच्चा, चउरिंदियाणं वंजणोग्गहे ति विधे
 पं०, अत्थोग्गहे चउच्चिधे पं०, सेसाणं जहा नेरइवाणं जाव
 वेमाणियाणं ६, १० (सू० २००)

टीकाः— “कतिविहेरं भंते । इंदियअवाए पं०’ इत्यादि तत्रावग्रह-
 जानेनावगृहीतस्य ईहाज्ञानेन ईहितस्यार्थस्य निर्णयरूपो योऽध्यवसायः सोऽ-
 पायः, शांख एवायं शाङ्ग एव वायं इत्यादिरूपोऽवधारणात्मको निर्णयोऽ-
 वाय इतिभाव । ईहा इति, ‘ईह चेष्टायां’ ईहनमोहा, सद्भूतार्थपर्यालोचन-
 रूपा चेष्टा इत्यर्थे, किमुक्तं भवति ?—अवग्रहादुत्तरकालमवायात् पूर्वं सद्-
 भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखोऽसद्भूतार्थविशेषपरित्यागाभिमुखः प्रायोऽत्र
 मधुरत्वादय शंखादिशब्दधमा दृश्यन्ते न ककेशनिष्ठुरतादयः शाङ्गादिशब्द-
 धर्मा इत्येवंरूपो मतिविशेष ईहा, आह च भाष्यकृत् - “भूयाभूयविसेसादा
 णञ्जायाभिमुहमीहा” । [भूताभूतविशेषादानत्यागाभिमुख्यमीहा] ‘दुविहे
 आग्गहे पं०, तं०—वंजणोग्गहे य अत्थोग्गहे य’ इति, अवग्रहो द्विविधः—
 अर्थावग्रहो व्यञ्जनावग्रहश्च, तत्र अवग्रहणमवग्रहः अर्थस्यावग्रहोऽर्थावग्रह ,
 अनिर्देश्यमामान्यरूपाद्यर्थग्रहणमिति भावः, आह च नन्द्यध्ययनचूणिं कृत्
 —“ सामन्नस्म रूवाइ विसेमणरहियस्स अनिहेस्सस्समवग्गहणं अव
 ग्गह’ इति, तथा व्यज्यतेऽनेनार्थं प्रदापेनेव धट इति व्यञ्जनं, तच्च उपक-
 रणेन्द्रियस्य शब्दादिपरिणतं द्रव्याणां च यः परस्परं सम्बन्ध , सम्बन्धेहि
 सति सोऽर्थे श्रोत्रान्दोन्द्रियेण व्यञ्जितुं शक्यते नान्यथा तत सम्बन्धो
 व्यञ्जन, आह च भाष्यकृत्—“ वंजिञ्जइ जेणत्थो घडोव दीवेण वंजणं
 तं च । उवगरणिंदियसदाइपरिणयइव्वसवंधो ॥ १ ॥ छाया—व्यज्यते
 येनार्थो घट इव दीपेन व्यंजनं, तच्चोपकरणेन्द्रिय शब्दादिपरिणतद्रव्यसंबन्ध
 ॥ १ ॥ व्यञ्जनेन—सम्बन्धेनावग्रहणं—सम्बन्धमानस्य शब्दादिरूपस्यार्थ-
 स्याव्यक्तरूप. परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रह., अथवा व्यज्यन्ते इति व्यञ्जनानि
 ‘कृद्वहुल’ मित वचनात् कमेण्यनट, व्यञ्जनानां—शब्दादिरूपतया परि-
 ताना द्रव्याणामुपकरणेन्द्रियसम्प्राप्तानामर्थावग्रह अव्यक्तरूप. परिच्छेदो

व्यञ्जनावग्रहः', आह—प्रथम अर्थावग्रहो भवति ततोऽर्थावग्रहस्तत कस्मादिह प्रथममर्थावग्रह उपन्यस्त ? उच्यते, स्पष्टतयोपलभ्यमानत्वात्, तथाहि— अर्थावग्रहः स्पष्टरूपतया सर्वैरपि जंतुभिः संवेद्यते शीघ्रतरगमनादौ सकृत्स्त्वरमुपलभ्यते, किञ्चिद् दृष्टं न परिभाषितं सम्यगिति व्यवहारदर्शनात् अपिच अर्थावग्रहः सर्वोन्द्रियमनोभावी व्यञ्जनावग्रहस्तु नेति प्रथममर्थावग्रह उक्त । सम्प्रति व्यञ्जनावग्रहादूर्ध्व अर्थावग्रह इति क्रममाश्रित्य प्रथमं व्यञ्जनावग्रहस्वरूपं प्रतिपादयिषु प्रश्नं कारयति शिष्य—' भंजणोगाहे ण भंते ! कइविहे पं०' इत्यादि, इह व्यञ्जनमुपकरणेन्द्रियस्य शब्दादिपरिणतद्रव्याणां च परस्परं सम्बन्ध इत्युक्तं प्राक्, ततश्चतुणामेव श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहो न नयनमनसोः, तयोरप्राप्यकारित्वात्, सा चाप्राप्यकारिता नन्द्यध्ययनटीकायां प्रदर्शितेति नेह प्रदर्श्यते, अर्थावग्रहः षड्विधः, तद्यथा—'सोइंदियअत्थुगाहे' इत्यादि, श्रोत्रेन्द्रियेणार्थावग्रहो व्यञ्जनावग्रहोत्तरकालमेकसामयिकमनिर्देश्यं सामान्यमात्रार्थग्रहणं श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रह एवं घ्राणजिह्वास्पर्शनेन्द्रियार्थावग्रहेष्वपि वाच्यं, चक्षुर्मनसोस्तु व्यञ्जनावग्रहो न भवति, ततस्तयो प्रथममेव स्वरूपद्रव्यगुणक्रियाकल्पनातोतमनिर्देश्यसामान्यमात्रस्वरूपार्थावग्रहणमर्थावग्रहोऽवसेय', ' नोइंदियअत्थावग्रहो' इति नोइन्द्रिय—मनः तच्च द्विधा—द्रव्यरूपं भावरूपञ्च, तत्र मनः पर्याप्तिनामकर्मोदयतो यत् मनःप्रायोग्यवर्गणादलिकमादाय मनस्त्वेन परिणमनं—तद् द्रव्यरूपं मनः, तथा चाह नन्द्यध्ययनचूर्णिकृत '—मणपज्जित्तिनामकम्मोदयओ जोग्गे मणोदव्वे धित्तु मणत्तेण परिणामिया दव्वा दव्वमणो भन्नइ' इति, तथा द्रव्यमनोऽवष्टम्भेन जीवस्य यो मन परिणाम स भावमन तथा चाह नन्द्यध्ययनचूर्णिकृदेव—“जीवो पुण मणपरिणामकि-

रियावंतो भावमणो, किं भणियं होइ !—मणद्वालंबणो जीवस्समणवा-
 वारो भावमणो भणइ” इति, तत्रेह भावमनसा प्रयोजनं, तद्ग्रहणे ह्यवश्यं
 द्रव्यमनसोऽपि ग्रहणं भवति, द्रव्यमनोऽन्तरेण भावमनसोऽसंभवात्,
 भावमनो वित्तापि च द्रव्यमनो भवति यथा भवस्थकेवल्लिनां, तत उक्तं
 भावमनसा प्रयोजनं, तत्र नोइन्द्रियेण—भावमनसाऽर्थावग्रहो—द्रव्ये-
 ष्विन्द्रियव्यापा निरपेक्षघटाद्यर्थस्वरूपपरिभावनाभिमुखः प्रथममेकसाम्यिको
 रूपाद्युर्ध्वाकारादिविशेषचिन्ताविकलोऽनिर्देश्यसामान्यमात्रचिन्तात्मको बो-
 धो नोइन्द्रियाथावग्रहः, अवग्रहग्रहणं चोपलक्षणं तेन नोइन्द्रियाथावग्रहस्य
 साक्षादितरयोस्तु (ईहापाययोः) उपलक्षणत उपादानं, विचित्रत्वात् सूत्र-
 गतेरित्यदोषः ।

प्रज्ञापना सूत्र पद १५ उद्देश २ सू० २००

मूल :—कइविहाणं भंते ! आया पणत्ता ?, गोयमा !

अइविहा आया पणत्ता, तंजहा—दवियाया कसायाया योगा-
 या उवओगाया णाणाया दंसाणाया चरित्ताया वीरियाया ॥ जस्स
 णं भंते ! दवियाया तस्स कसायाया जस्स कसायाया तस्स दवि-
 याया ?, गोयमा ! जस्स दवियाया तस्स कसायाया सिय अत्थि
 सिय नत्थि जस्स पुण कसायाया तस्स दवियाया नियमं अत्थि ।
 जस्स णं भंते ! दविया तस्स जोगायाया ?, एवं जहा दवियाया
 कसायाया मणिया तथा दवियाया जोगाया भाणियव्वा । जस्स

ण भंते ! दवियाया तस्स उवओगाया एवं सव्वत्थ पुच्छा भाणियव्वा, गोयमा ! जस्स दवियाया तस्स उवओगाया नियमं अत्थि, जस्सवि उवओगाया तस्सवि दवियाया नियमं अत्थि, जस्स दवियाया तस्स णाणाया भयणाए जस्स पुण णाणाया तस्स दवियाया नियमं अत्थि, जस्स दवियाया तस्स दंसणाया नियमं अत्थि जस्सवि दंसणाया तस्स दवियाया नियमं अत्थि, जस्स दवियाया तस्स चरित्ताया भयणाए जस्स पुण चरित्ताया तस्स दवियाया [नियम अत्थि, एवं वीरियायाएवि समं । जस्स णं भंते ! कसायाया तस्स जोगाया पुच्छा, गोयमा ! जस्स कमायाया तस्स जोगाया नियमं अत्थि, जस्स पुण जोगाया तस्स कसायाया सिय अत्थि सिय नत्थि, एवं उवओगायाएवि समं कसायाया नेयव्वा, कसायाया य णाणाया य परोप्परं दोवि भइयव्वाओ, जहा कसाया य उवओगाया य तहा कसायाया य दंसणाया य कसाया य चरित्ता य दोवि परोप्परं भइयव्वाओ, जहा कसायाया य जोगाया य तहा कसायाया य वीरियाया य भाणियव्वाओ, एवं जहा कसायायाए वत्तव्वया भणिया तहा जोगायाएवि उव-रिमाहिं समं भाणियव्वाओ । जहा दवियायाए वत्तव्वया भणिया तहा उवओगायाएवि उवरिल्लाहिं समं भाणियव्वा । जस्य नाणाया

तस्स दंसणाया नियमं अत्थि जस्स पुण्ण दंसणाया तस्स णाणाया
 भयणाए, जस्स नाणाया तस्स चरित्ताया सिय अत्थि सिय
 नत्थि जस्स पुण्ण चरित्ताया तस्स नाणाया नियमं अत्थि, णाणाया
 वीरियाया दोवि परोप्परं भयणाए । जस्स दंसणाया तस्स उव-
 रिमाओ दोवि भयणाए, जस्स पुण्ण ताओ तस्स दंसणाया
 नियमं अत्थि । जस्स चरित्ताया तस्स वीरियाया नियमं
 अत्थि जस्स पुण्ण वीरियाया तस्स चरित्ताया
 सिय अत्थि सिय नत्थि ॥ एयासि—णं भंते ! दवियायाणं
 कसायायाणं जाव वीरियायाणं य कयरे २ जाव विसेसा०
 गोयमा ? सव्वत्थोवाओ चरित्तायाओ नाणायाओ अणंतगुणा-
 ओ कसायाओ अणंत० जोगायाओ वि० विरियायाओवि उव-
 योगदवियदंसणायाओ तिन्निवि तुल्लाओ वि० ॥ (सू० ४६७)

आया भंते ! नाणे अन्नाणे ?, गोयमा ! आया सिय नाणे
 सिय अन्नाणे णाणे पुण्ण नियमं आया ॥ आया भंते ! नेरइ-
 याणं नाणे अन्ने नेरइयाणं नाणे ? गोयमा ! आया नेरइयाणं
 सिय नाणे सिय अन्नाणे नाणे पुण्ण से नियमं आया एवं जाव
 थणियकुमाराणं, आया भंते ! पुढवि० अन्नाणे अन्ने पुढविका-
 इयाणं अन्नाणे ?, गोयमा ! आया पुढविकाइयाणं नियमं

अन्नाणे अन्नाणेवि नियमं आया, एवं जाव वणस्सइका०,
 वेइंदिय तेइंदिय जाव वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं । आया भंते
 दंसणे अन्ने दंसणे ? गोयमा ! आया नियमं दंसणे दंसणेवि नियमं
 आया । आया भंते ! नेर० दंसणे अन्ने नेरइयाणं दंसणे ?,
 गोयमा ! आया नेरइयाणं नियमा दंसणे दंसणेवि से नियमं
 आया एवं जाव वेमा० निरंतरं दंडओ ॥ (सू० ४६८)

टीका :—‘कइविहा ण’ मिति, ‘आय’ त्ति अतति—सततं गच्छति
 अपरापरान् स्वपरपर्यायानित्यात्मा, अथवा अतधतोगमनार्थत्वेन ज्ञानार्थ-
 त्वादतति—सन्ततमवगच्छति उपयोगलक्षणत्वादित्यात्मा, प्राकृतत्वाच्च सूत्रे
 स्त्रीलिङ्गनिर्देश. तस्य चोपयोगलक्षणत्वात् सामान्येनैकविधत्वेऽप्युपाधिभे-
 दादष्टधात्वं, तत्र ‘दवियाय’ त्ति द्रव्य — त्रिकालानुगाम्युपसर्जनीकृतकषायाद
 पर्यायं तद्रूप आत्मा द्रव्यात्मा सर्वेषां जीवानां, ‘कसायाय’ त्ति क्रोधादिकषाय
 विशिष्ट आत्माकषायात्मा अक्षीणानुपशान्तकषायाणाम् ‘जोगाय’ त्ति योगा-
 मन प्रभृतिव्यापारास्तत्प्रधान आत्मा योगात्मा योगवतामेव, ‘उवओगाया’
 त्ति उपयोग.— साकारानाकारभेदस्तत्प्रधान आत्मा उपयोगात्मा सिद्धसंसा-
 रिस्वरूप. सर्वजीवानां, अथवा विवक्षितवस्तूपयोगापेक्षयोपयोगात्मा, ‘ना-
 णाय’ त्ति ज्ञानविशेषित उपसर्जनीकृतदर्शनादिरात्मा ज्ञानात्मा सम्यग्दृष्टेः
 एवं दर्शनात्मादयोऽपि नवरं दर्शनात्मा सर्वजीवानां, चारित्रात्मा विरतानां
 वीर्य—उत्थानादि तदात्मा सर्वसंसारिणामिति, उक्तं च—जीवनां द्रव्यात्मा-
 ज्ञेय. सकषायिणां कषायात्मा । योगः सयोगिनां पुनरुपयोगः सर्वजीवा-

तस्स दंसणाया नियमं अत्थि जस्स पुण दंसणाया तस्स णाणाया
 भयणाए, जस्स नाणाया तस्स चरित्ताया सिय अत्थि सिय
 नत्थि जस्स पुण चरित्ताया तस्स नाणाया नियमं अत्थि, णाणाया
 वीरियाया दोवि परोप्परं भयणाए । जस्स दंसणाया तस्स उव-
 रिमाओ दोवि भयणाए, जस्स पुण ताओ तस्स दंसणाया
 नियमं अत्थि । जस्स चरित्ताया तस्स वीरियाया नियमं
 अत्थि जस्स पुण वीरियाया तस्स चरित्ताया
 सिय अत्थि सिय नत्थि ॥ एयासि—णं भंते ! दवियायाणं
 कसायायाणं जाव वीरियायाणं य कयरे २ जाव विसेसा०
 गोयमा ? सव्वत्थोवाओ चरित्तायाओ नाणायाओ अणंतगुणा-
 ओ कसायाओ अणंत० जोगायाओ वि० विरियायाओवि उव-
 योगदवियदंसणायाओ तिन्निवि तुल्लाओ वि० ॥ (सू० ४६७)

आया भंते ! नाणे अन्नाणे ?, गोयमा ! आया सिय नाणे
 सिय अन्नाणे णाणे पुण नियमं आया ॥ आया भंते ! नेरइ-
 याणं नाणे अन्ने नेरइयाणं नाणे ? गोयमा ! आया नेरइयाणं
 सिय नाणे सिय अन्नाणे नाणे पुण से नियमं आया एवं जाव
 थणियकुमाराणं, आया भंते ! पुढवि० अन्नाणे अन्ने पुढविका-
 इयाणं अन्नाणे ?, गोयमा ! आया पुढविकाइयाणं नियमं

अन्नाणे अन्नाणेवि नियमं आया, एवं जाव वणस्सइका०,
 वेइंदिय तेइंदिय जाव वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं । आया भंते
 दंसणे अन्ने दंसणे ? गोयमा ! आया नियमं दंसणे दंसणेवि नियमं
 आया । आया भंते ! नेर० दंसणे अन्ने नेरइयाणं दंसणे ?,
 गोयमा ! आया नेरइयाणं नियमा दंसणे दंसणेवि से नियमं
 आया एवं जाव वेमा० निरंतरं दंडओ ॥ (सू० ४६८)

टीका :—‘कइविहा ण’ मिति, ‘आय’ त्ति अतति—सततं गच्छति
 अपरापरान् स्वपरपर्यायानित्यात्मा, अथवा अतधतो गमनार्थत्वेन ज्ञानार्थ-
 त्वादतति—सन्ततमवगच्छति उपयोगलक्षणत्वादित्यात्मा, प्राकृतत्वाच्च सूत्रे
 स्त्रीलिङ्गनिर्देशः तस्य चोपयोगलक्षणत्वात् सामान्येनैकविधत्वेऽप्युपाधिभे-
 दादष्टधात्वं, तत्र ‘द्वियाय’ त्ति द्रव्य — त्रिकालानुगाम्युपसर्जनीकृतकषायां द
 पर्यायं तद्रूप आत्मा द्रव्यात्मा सर्वेषां जीवानां, ‘कसायाय’ त्ति क्रोधादिकषाय
 विशिष्ट आत्मा कषायात्मा अक्षीणानुपशान्तकषायाणाम्, ‘जोगाय’ त्ति योगा-
 मनः प्रभृतिव्यापारास्तत्प्रधान आत्मा योगात्मा योगवतामेव, ‘उवओगाया’
 त्ति उपयोग.— साकारानाकारभेदस्तत्प्रधान आत्मा उपयोगात्मा सिद्धसंसा-
 रिस्वरूपः सर्वजीवानां, अथवा विवक्षितवस्तूपयोगापेक्षयोपयोगात्मा, ‘ना-
 णाय’ त्ति ज्ञानविशेषित उपसर्जनीकृतदर्शनादिरात्मा ज्ञानात्मा सम्यग्दृष्टेः
 एवं दर्शनात्मादयोऽपि नवरं दर्शनात्मा सर्वजीवानां, चारित्रात्मा विरतानां
 वीर्य—उत्थानादि तदात्मा सर्वसंसारिणामिति, उक्तं च—जीवानां द्रव्यात्मा-
 श्लेषः सकषायिणां कषायात्मा । योगः सयोगिनां पुनरुपयोगः सर्वजीवा-

नाम् ॥ १ ॥ ज्ञानं सम्यग्दृष्टदर्शनमथ भवति सर्वजीवानाम् । चारित्रं
 विरतानां तु सर्वसंसारिणां वीर्यम् ॥२॥ इति ॥ एवमष्टधाऽऽत्मनं प्ररूप्यथ
 यस्यात्मभेदस्य यदन्यदात्मभेदान्तरं युज्यते च न युज्यते च तस्य
 तद्दर्शयितुमाह—‘जस्स ण’ मित्यादि, इहाष्टौ पदानि स्थाप्यन्ते,
 तत्र प्रथमपदं शेषैः सप्तभिः सह चिन्त्यन्ते तत्र यस्य जीवस्य ‘द्रव्यात्मा’
 द्रव्यात्मत्वं जीवत्त्रमित्यर्थः तस्य कषायात्मा स्यादस्ति, कदाचिद-
 स्ति सकषायावस्थायां ‘स्यान्नास्ति’ कदाचिन्नास्ति क्षीणोपशान्तकषायावस्था-
 यां, यस्य पुनः कषायात्माऽस्ति तस्य द्रव्यात्मा द्रव्योत्तमत्वं—जीवत्वं नियमा-
 दस्ति. जीवत्वं विना कषायाणामभावादिति । तथा यस्य द्रव्यात्मा तस्य यो-
 गात्माऽस्ति, योगवतामिव, नास्ति अयोगिसिद्धानामिव, तथा यस्य योगा-
 त्मा तस्य द्रव्यात्मा नियमादस्ति, जीवत्वं विना योगानामभावात्, एत-
 देव पूर्वसूत्रोपमानेन दर्शयन्नाह—‘एवं जहा दवियाये’ त्यादि । तथा यस्य
 जीवस्य द्रव्यात्मा तस्य नियमादुपयोगात्मा, यस्याप्युपयोगात्मा तस्य
 नियमाद् द्रव्यात्मा, एतयोः परस्परेणाविनाभूतत्वात्
 यथा सिद्धस्य, तदन्यस्य च द्रव्यात्मास्त्युपयोगात्मा
 चोपयोगलक्षत्वाज्जीवानां, एतदेवाह—‘जस्स दवियाये’ त्यादि । तथा
 ‘जस्स दवियाया तस्स नाणाया भयणाए जस्स पुण नाणाया
 तस्स दवियाया नियमं अत्थि’ त्ति यस्य जीवस्य द्रव्यात्मा तस्य ज्ञानात्मा
 स्यादस्ति यथा सम्यग्दृष्टीनां स्यान्नास्ति यथा मिथ्यादृष्टीनामित्येवं
 भजना, यस्य तु ब्रह्मात्मा तस्य द्रव्यात्मा नियमादस्ति, यथा सिद्धस्येति
 ‘जस्स दवियाया तस्स दसणाया नियमं अत्थि’ त्ति यथा सिद्धस्य केवलदर्शनं
 ‘जस्स वि दंसणाया तस्स दवियाया नियमं अत्थि’ त्ति यथा चक्षुर्दर्शनादि

दर्शनवतां जीवत्वमिति, तथा 'जस्स दवियाया तस्स चरित्ताया भयणाए' त्ति यत् सिद्धस्याविरतस्य वा द्रव्यात्मत्वे सत्यपि चारित्रात्मा नास्ति विरताना चास्तीति भजनेति, 'जस्स पुण चरित्ताया तस्य दवियाया नियमं' अत्थि, त्ति चारित्रिणां जोवत्वाव्यभिचारित्वादिति, 'एवं वीरयातेवि सम' ति यथा द्रव्यात्मनश्चारित्रात्मना सह भजनोक्ता नियमश्चैवं वीर्यात्मनाऽपि सहेति, तथाहि— यस्य द्रव्यात्मा तस्य वीर्यात्मा नास्ति, यथा सकरणवीर्यापेक्षया सिद्धस्य तदन्यस्य त्वस्तीति भजना, वीर्यात्मनस्तु द्रव्यात्माऽस्त्येव यथा संसारिणामिति ॥७॥ अथ कषायात्मना सहान्यानि षट्पदानि चिन्त्यन्ते—जस्सण-मित्यादि, यस्य कषायात्मा तस्य योगात्माऽस्त्येव, नहि सकषायोऽयोगी भवति, यस्य तु योगात्मा तस्य कषायात्मा स्याद्वा न वा, सयोगानां सकषायाणामकषयाणां च भावादिति, 'एव उवञ्चोगाया, एवी' त्यादि, अयमर्थ— यस्य कषायात्मा तस्योपयोगात्माऽवश्य भवति, उपयोगरहितस्य कषायाणामभावात्, यस्य पुनरुपयोगात्मा तस्य कषायात्मा भजनया, उपयोगात्मतायाः सत्यामपि कषायिणामेव कषायात्मा भवति निष्कषायाणां तु नासाविति भजनेति, तथा 'कसायाया य नाणाया य परोप्पर दोवि भइयव्वोओ' त्ति कथं यस्य कषायात्मा तस्य ज्ञानात्मा स्यादस्ति स्यान्नास्ति, यत् कषायणं सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानात्माऽस्ति मिथ्यादृष्टेस्तु तस्य नास्त्यसाविति भजना, तथा यस्य ज्ञानात्मास्ति तस्य कषायात्मा स्यादस्ति स्यान्नास्ति, ज्ञानिना कषायभावात् तदभावाच्चेति भजनेति, 'जहा कसायाया उवञ्चोगाया य तहा कसायाया य दसणाया य' त्ति अतिदेश, तस्माच्चेदं लब्ध— 'जस्स कसायाया तस्स दंसणाया नियम अत्थि' दशेनरहितस्य घटादे कषायःत्मनोऽभावात् 'जस्स पुण दसणाया तस्स कसायाया सिय अत्थि सिय नत्थि' ८१।

कपायसद्भावात्तदभावाच्चेति, दृष्टान्तार्थस्तु प्राक् प्रसिद्ध एवेति, 'कसा-
याया य चरित्ताया य दोवि परोप्परं भइयव्वाओ' त्ति भजना चैवं—यस्य
कपायात्मा तस्य चारित्रात्मा स्यादस्ति स्यान्नास्ति, कथं ? कषायिणां चारि-
त्रस्य सद्भावात् प्रमत्तयतीनामिव तदभावाच्चासंयतानामिवेति, तथा यस्य
चारित्रात्मा तस्य कषायात्मा स्यादस्ति स्यान्नास्ति, कथं ? सामायिकादि चा-
रित्रिणां कपायाणां भावाद् यथाख्यातचारित्रिणां च तदभावादिति, 'जहा
कसायाया य जोगाया य तहा कसायाया वीरियाया य भाणियव्वाओ' त्ति
दृष्टांतः प्राक् प्रसिद्धः, दार्ष्टान्तिकस्त्वेवं यस्य कषायात्मा तस्य वीर्यात्मा
नियमादस्ति, नहि कषायवान् वीर्यं विकलोऽस्ति, यस्य पुनर्वीर्यात्मा तस्य
कपायात्मा भजनया, यतो वीर्यवान् स कषायोऽपि स्याद् यथा संयत
अकषायोऽपि स्याद् यथा केवलीति ॥ ६ ॥ अथ योगात्माऽग्रैतनपदैः
पञ्चभिःसह चिन्तनोयस्तत्र च लाघवाथेमनिदिशन्नाह—' एवं जहा कसाया-
याए वत्तव्वया भणिया तहा जोगायाएवि उवरिमाहिं समं भाणियव्व' त्ति,
साचैवं—यस्य योगात्मा तस्योपयोगात्मा नियमाद् यथा सयोगानां, यस्य
पुनरुपयोगात्मा तस्य योगात्मा स्यादस्ति यथा सयोगानां स्यान्नास्ति
यथाऽयोगिनां सिद्धानाञ्चेति, तथा यस्य योगात्मा तस्य ज्ञानात्मा
स्यादस्ति सम्यग्दृष्टीनामिव स्यान्नास्ति मिथ्यदृष्टानामिव यस्य
ज्ञानात्मा तस्यापि योगात्मा स्यादस्ति सयोगिनामिव स्यान्नास्त्यो—
गिनामिवेति, तथा यस्य योगात्मा तस्य दर्दनऽऽत्माऽस्त्येव योगिनामिव यस्य
च दर्शनात्मा तस्य योगात्मा स्यादस्ति योगवतामिव स्यान्नास्त्ययोगिना-
मिव, तथा यस्य योगात्मा तस्य चारित्रात्मा स्यादस्ति विरतानामिव स्यान्ना-
स्त्याविरतानामिव, यस्यापि चारित्रात्मा तस्य योगात्मा स्यादस्ति सयोगचा-

गित्रवतामिव स्यान्नास्त्ययोगिनामिवेति, वाचनान्तरे पुनरिदमेवं दृश्यते—
जस्स चरित्ताया तस्स जोगाया नियम' त्ति तत्र च चारित्रस्य प्रत्युपेक्षणादि
व्यपाररूपस्य विवक्षितत्वात्तस्य च योगाविनाभावित्वात् यस्य चारित्रात्मा
तस्य योगात्मा नियमादित्युच्यत इति, तथा यस्य योगात्मा तस्य वीर्यात्माऽ
स्त्येव योगसद्भावे वीर्यस्यावश्यम्भवात्, यस्य तु वीर्यात्मा तस्य योगात्मा
भजनया यतो वीर्य्यविशेषवान् सयोग्यपि स्याद् यथा सयोगकेवल्यादि .—
अयोग्यपि स्याद् यथाऽयोगिकेवलीति ॥५॥ अथोपयोगात्मना सहान्यानि
चत्वारि चिन्त्यन्ते तत्रातिदेशमाह—‘जहद्विद्याये’ त्यादि एवञ्च
भावना कार्या—यस्योपयोगात्मा तस्य ज्ञानात्मा स्यादस्ति यथा सम्यग् दृशा
स्यान्नास्ति यथा मिथ्यादृषां, यस्य च ज्ञानात्मा तस्यावश्यमुपयोगात्मा सि-
द्धानामिवेति, ॥१॥ तथा यस्योपयोगात्मा तस्य दर्शनात्मऽस्त्येव यस्यापि द-
र्शनतमा तस्योपयोगात्माऽस्त्येव यथा सिद्धादीनामिव ति २ तथा यस्योपयोगा-
त्मातस्य चारित्रात्मा स्यादस्ति यथा संयतानामसंयतानां च यस्य तु चारित्रा-
त्मा तस्योपयोगात्माऽस्त्येवति यथा संयतानां ३ तथा यस्योपयोगात्मा तस्य
वीर्यात्मा स्यादस्ति ससारिणामिव स्यान्नास्ति सिद्धानामिव यस्य पुनर्वीर्यात्मा
तस्योपयोगात्माऽस्त्येव ससारिणामिवेति ४ । अथ ज्ञानात्मना सहान्यानि
त्रीणि चिन्त्यन्ते ‘जस्स नाणे’ त्यादि, तत्र यस्य ज्ञानात्मा तस्य दर्शनात्मा
स्त्येव सम्यग्दृशामिव, यस्य च दर्शनात्मा तस्य ज्ञानात्मा स्यादस्ति यथा
सम्यग्दृशां स्यान्नास्ति यथा मिथ्यादृशामत एवोक्तं ‘भयणाए’ त्ति १
तथा ‘जस्स नाणाया तस्स चरित्ताया सिय अत्थि’ त्ति, संयतानामिव
सिय नत्थि, त्ति, असंयतानामिव ‘जस्स पुण चरित्ताया तस्स नाणाया
नियमं अत्थि, त्ति ज्ञानं विना चारित्रस्याभावादिति २ तथा ‘णाणाये’

त्यादि अस्यार्थः—यस्य ज्ञानात्मा तस्यवीर्यात्मा स्यादस्ति केवल्यादीना-
मिव स्यान्नास्ति सिद्धानामिव, यस्यापि वीर्यात्मा तस्य ज्ञानात्मा स्यादस्ति
सम्यग् दृष्टेरिव स्यान्नास्तिमिथ्यादृश इवेति ३ ॥ अथ दर्शनात्मना सह
द्वे चिन्त्येते 'जस्स दंसणाये' त्यादि, भावना चास्य—यस्य दर्शनात्मा तस्य
चारित्रात्मा स्यादस्ति संयतानामिव स्यान्नस्त्यसंयतानामिव, यस्य च चा-
रित्रात्मा तस्य दर्शनात्मानस्त्येव साधूनामिवेति १ तथा यस्य दर्शनात्मा तस्य
वीर्यात्मा स्यादस्ति संसारिणांमिव स्यान्नास्ति सिद्धानामिव, यस्य च वी-
र्यात्मा तस्य दर्शनात्माऽस्त्येव संसारिणांमिवेति २॥ अथान्तिम पदयोर्यो-
जना 'जस्स चरित्तौ त्यादि, यस्य चारित्रात्मा तस्य वीर्यात्माऽस्त्येव वीर्यं
विना चारित्रस्याभावात्, यस्य पुनर्वीर्यात्मा तस्य चारित्रात्मा स्यादस्ति
साधूनामिव स्यान्नास्त्यसंयतानामिवेति अधुनैषामेवात्मनामल्पबहुत्वमुच्यते
'सव्वत्थोवाओ चित्तत्तायाओ' त्ति चारित्रिणां सख्यात्त्वात् 'णाणाया-
ओ अणत्त गुणाओ' त्ति सिद्धादीनां सम्यग् दृशां चारित्रेभ्योऽनन्तगुणत्वा-
त् 'कसायाओ अणत्तगुणाओ' त्ति सिद्धेभ्य कपायोदयवतामनन्तगुण
त्वात् 'जोगायाओ विसेसाहियाओ' त्ति अपगतरूपोयोदयैर्योगवद्भिरधि-
का इत्यथे 'वीरियाओ विसेसाहियाओ' त्ति अयोगिभिरधिका इत्यर्थः
अयोगिनां वीर्यवत्त्वादिति, 'उवओगद्वियदंसणायाओ तिण्णवि तुल्ला-
ओ विसेसाहियाओ' त्ति परस्परापेक्षया तुल्या, सर्वेषां सामान्यजीवरूप-
त्वान् वीर्यात्मभ्यः सकाशादुपयोद्रव्यदर्शनात्मानो विशेषाधिका यतो वी-
र्यात्मानः सिद्धाश्च मोलिता उपयोगाच्चात्मानो भवति, ते च वीर्यात्मभ्यः
सिद्धराशिनाऽधिका भवन्तीति, भवति चात्र गाथा—कोडी सहस्स प्हुत्तं
इण तो थोवियाओ चरणाया । णाणायाऽणत्तगुणा पडुच्च सिद्धे य-

सिद्धाञ्चो ॥१॥ छाया—यतीनांकोटी सहस्रपृथक्त्व ततः स्तोकाश्चरणात्मान-
न । ज्ञानात्मनोऽनन्तगुणाः सिद्धा सिद्धान् प्रतीत्य ॥१॥ 'होति कक्षायायाञ्चो
ऽणंतगुणा जेण ते सरागाणं । जोगाया भणियाञ्चो अयोगि वज्जाणतो अहिया
॥ २ ॥ छाया—कषायात्मानोऽनन्तगुणा भवन्ति यतस्ते सरागाणाम् ।
ततो योगात्मानोऽधिका अयोगिवज्ज्या यतोभणिता ॥ २ ॥ ' ज सेलेसि
गयाणवि लद्धी विरिय तञ्चो समहियाञ्चो । उवञ्चोगदविय दंसण सव्वजि-
या ण ततो अहिया ॥ ३ ॥ इति, छाया—यच्छैलेशीगतानामपि लब्धि-
वोर्यं ततस्ते समधिका । उपयोगद्रव्यदर्शनात्मानः सर्वे जीवास्ततोऽधि-
का ॥ ३ ॥ इति । अथात्मान एव स्वरूपनिरूपणायाह—'आया भंते ।
नारो इत्यादि, आत्मा ज्ञानं योऽयमात्माऽसौ ज्ञानं न तयोर्भेदः अथात्म-
नोऽन्यज्ज्ञानमिति प्रश्नः, उत्तरं तु—आत्मा स्याज्ज्ञानं सम्यक्त्वे सति
मत्यादि ज्ञान स्वभावत्वात्तस्य, स्यादज्ञानं मिथ्यात्वे सति तस्य मत्यज्ञाना-
दि स्वभावत्वात्, ज्ञानं पुनर्नियमादात्मा आत्मधर्मत्वाज्ज्ञानस्य, न च सर्व-
था धर्मो धर्मिणोभिद्यते, सर्वथा भेदे हि विप्रकृष्ट गुणिनो गुणमात्रोपल-
ब्धौ प्रतिनियतगुणिविषय एवसशयो न स्यात्, तदन्येभ्योऽपि तस्य
भेदाविशेषात्, दृश्यते च यदा कश्चिद्धरिततरुतरुणशाखाविसररंध्रोदरान्तरतः
किमपि शुक्लं पश्यति तदा किमियंपताका किमियं बालका ? इत्येवं प्रतिनि-
यतगुणिविषयोऽसौ, नापि धर्मिणो धर्मं सर्वथैवाभिन्न, सर्वथैवाभेदेहि
संशयानुत्पत्तिरेव, गुण ग्रहणत एव गुणिनोऽपि गृहीतत्वादत कथञ्चि-
दभेदपक्षमाश्रित्य ज्ञानं पुनर्नियमादात्मेत्युच्यत, इति इह चात्मा ज्ञानं
व्यभिचरति ज्ञान त्वात्मानं न व्यभिचरति खदिरवनस्पतिवदिति सूत्रगर्भार्थ
इति ॥ अमुमेवार्थं दण्डके निरूपयन्नाह—'आये' त्यादि, नारकाणां ' आ-

त्मा' आत्मस्वरूपं ज्ञानं उतान्यन्नारकाणां ज्ञानं ? तेभ्यो व्यतिरिक्तमित्यर्थः इति प्रश्नः, उत्तरं तु आत्मा नारकाणां स्याज्ज्ञानं सम्यग्दर्शनाभावात् स्यादज्ञानं मिथ्या दर्शनाभावात् ज्ञानं—पुन. 'से' चि तन्नारक सम्बन्धि आत्मा न तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः ॥ 'आया भंते ! पुढविक्काइ-याण' मित्यादि, 'आत्मा' आत्मस्वरूपज्ञानमुतान्यत्तत्तेषां ? उत्तरं तु आत्मा तेषामज्ञानरूपो नान्यत्तत्तेभ्य इति भावार्थ एवं दर्शनसूत्राण्यपि, नवरं सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टयोर्दर्शनस्याविशिष्टत्वादात्मा दर्शनं दर्शनमप्या-त्मैवेति वाच्यं, यत्र हि धर्मे विपर्ययो नास्ति तत्र नियम एवोपनीयते न व्यभिचारो, यथेहैव दर्शने, यत्र तु विपर्ययोऽस्ति तत्र व्यभिचारो नियमश्च यथा ज्ञाने आत्मा ज्ञानरूपोऽज्ञानरूपश्चेति व्यभिचार, ज्ञानं त्वात्मैवेति नियम इति ॥

मूल :—आया भंते ! रयणभापु० अन्ना रयणप्पभा पुढवी ! गोयमा ! रयणप्पभा सिय आया सिय नो आया सिय अवत्तव्वं आयति य नो आयाइ य, से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ रयणप्पभा पुढवी सिय आया सिय नो आया सिय अवत्तव्वं आतातिय नो आतातिय ? गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आया परस्स आदिट्ठे नो आया तदुभयस्स आदिट्ठे अवत्तव्वं रयणप्पभा पुढवी आयातिय नो आयतिय य, से तेणेट्ठेणं तं चेव जाव नो आयातिय । आया भंते ! सक्करप्पभा पुढवी जहा रयणप्पभा पुढवी तहा सक्क,

रप्पभाएवि, एवं जाव अहे सत्तमा । आया भंते ! सोहम्मकप्पे पुच्छा, गोयमा ! सोहम्मे कप्पे सिय आया सिय नो आया जाव नो आयाति य, से केण्ह्णं भंते ! जाव नो आयातिय ?, गोयमा ! अप्पणो आइह्णे आया परस्स आइह्णे नो आया तदुभयस्स आइह्णे अवत्तव्व आताति य नो आताति य, से तेण्ह्णं तं चेव जाव नो आयाति य, एवं जाव अच्चुएकप्पे । आया भंते ! गेविज्जविमाणो अन्ने गेविज्जविमाणो एवं जहा रयणप्पभा तहेव, एवं अणुत्तरविमाणावि, एवं ईसिपब्भारावि । आया भंते परमाणुपोग्गले अन्ने परमाणुपोग्गले ?, एवं जहा सोहम्म कप्पे तहा परमाणुपोग्गलेवि भाणियव्वे ॥ आया भंते दुपएसिए खंधे अन्ने दुपएसिए खंधे ? गोयमा ! दुपएसिए खंधे सिय आया १ सिय नो आया २ सिय अवत्तव्वं आयाइ य नो आयातिय ३ सिय आया य नो आया य ४ सिय आया य अवत्तव्वं आयाति य नो आया तिय ५ सिय नो आया य अवत्तव्वं आयाति य नो आयाति य ६, से केण्ह्णं भंते ?, एव तं चेव जाव नो आयाति य अवत्तव्वं अयाति य नो आयाति य गोयमा ! अप्पणो आदिह्णे आया १ परस्स आदिह्णे णो आया २ तदुभयस्स आदिह्णे अवत्तव्वं दुपएसिए खंधे आयाति य नो आयाति

य ३ देसे आदिङ्के सवभावपज्जवे देसे आदिङ्के असवभावंपज्जवे
 दुप्पएसिए खंधे आया य नो आया य ४ देसे आदिङ्के सवभा-
 वपज्जवे देसे आदिङ्के तदुभयपज्जवे दुपएसिए खंधे आया य
 अवत्तव्वं आयाइ य नो आयाइ य ५ देसे आदिङ्के असवभाव-
 पज्जवे देसे आदिङ्के तदुभयपज्जवे दुपएसिए खंधे नो आया य
 अवत्तव्वं आयाति य एो आयाति य ६ से तेणङ्केणं त चेव
 जाव नो आयाति य ॥ आया भंते ! तिपएसिए खंधे अन्ने तिप-
 एसिए खंधे ?, गोयमा १ तिपएसिए खंधे सिय आया १ सिय
 नो आया २ सिय अवत्तव्वं आयाति य नो आयाति य ३ सिय
 आया य नो आया य ४ सिय आया य नो आयाओ य ५
 सिय आयाउ य नो आया य ६ सिय आया य अवत्तव्वं आ-
 याति य नो आयाति य ७ सिय आयाइय अवत्तव्वाइं आयाओ
 य नो आयाओ य ८ सिय आयाओ य अवत्तव्वं आयाति य
 नो आयाति य ९ सिय नो आया य अवत्तव्वं आयाति नो आ-
 याति य १० सिय आया य अवत्तव्वाइं आयाओ य नो आया य
 ११ सिय नो आयाओ य अवत्तव्वं आयाइ य नो आयाइ य
 १२ सिय आया य नो आया य अवत्तव्वं आयाइ य नो आ-
 याइय १३ से केणङ्केणं भंते ?, एवं वुच्चइ तिपएसिए खंधे सिय

आदिङ्गे असम्भावपञ्जवे देसा आदिङ्गा तदुभयपञ्जवा तिपएसिए
 खंधे नो आया य अवत्तव्वाइं आयाओ य नो आयाओ
 य ११ देसा आदिङ्गा असम्भावपञ्जवा देसे अदिङ्गे
 तदुभयपञ्जवे तिपएसिए खंधे नो आयाओ य अवत्तव्वं आया-
 तिय नो आयातिय १२ देसे आदिङ्गे सम्भावपञ्जवे देसेआदिङ्गे
 असम्भावपञ्जवे देसे आदिङ्गे तदुभयपञ्जवे तिपएसिए खंधे
 आया य नो आया य अवत्तव्वं आयाति य नो आयाइ य १३
 से तेणङ्गेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ तिपएसिए खंधे सिय आया तं
 चेव जाव नो आयाति य ॥ आया भंते ! चउप्पएसिए
 खंधे अन्ने पुच्छा, गोयमा ! चउप्पएसिए खंधे सिय आया
 १ सिय नो आया २ सिय अवत्तव्वं आयाति य ना
 आयाति य ३ सिय आया य नो आयाय ४ सिय आया य
 अवत्तव्वं ४ सिय नो आया य अवत्तव्वं ४ सिय आया य नो
 आया य अवत्तव्वं आयाति य नो आयातिय १६ सिय आया य
 नो आयाय अवत्तव्वाइं आयाओ य नो आयाओ य १७ सिय
 आया य नो आयाओ य अवत्तव्वं आयाति य नो आयाति य
 १८ सिय आयाओ य नो आयाय अवत्तव्वं आयाति य नो
 आयाति य १९ सेकेणङ्गेणं भंते ! एवं वुच्चइ चउप्पएसिए खंधे

सिय आया य नो आया य अवत्तव्वं तं चेव अट्ठे पडिउच्चारे-
यव्वं १, गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आया १ परस्स आदिट्ठे नो
आया २ तदुभयस्स आदिट्ठे अवत्तव्वं आयाति य नो आयाति
य ३ देसे आदिट्ठे सब्भावपज्जवे देसे आदिट्ठे असब्भाव
पज्जवे चउभंगो, सब्भावपज्जवेणं तदुभयेण य चउभंगा
असब्भावेणं तदुभयेण य चउभंगो, देसे आदिट्ठे
सब्भावपज्जवे देसे आदिट्ठे असब्भावपज्जवे देसे आदिट्ठे
तदुभयपज्जवे चउप्पएसिए खंधे आया य नो आया य अवत्तव्व
आयाति य नो आयाति य, देसे आदिट्ठे सब्भावपज्जवे देसे
आदिट्ठे असब्भावपज्जवे देसा आदिट्ठा तदुभयपज्जवा चउप्पएसिए
खंधे भवइ आया य नो आया य अवत्तव्वाइं आयाओ य नो
आयाओ य १७ देसे आदिट्ठे सब्भावज्जवे देसा आदिट्ठा
असब्भावपज्जवा देसे आदिट्ठे तदुभयपज्जवे चउप्पएसिए खंधे
आया य नो आयाओ य अवत्तव्वं आयाति य नो आयातिय
१८ देसा आइट्ठा सब्भावपज्जवा देसे आइट्ठे असब्भावप
देसे आइट्ठे तदुभयपज्जवे चउप्पएसिए खंधे आयाओ य नो
आया य अवत्तव्वं आयाति य नो आयातिय १९ से तेणट्ठेण
गोयमा ! एवं बुच्चइ चउप्पएसिए खंधे मिय आया मिय नो

आया सिय अवत्तव्वं निक्खेवे ते चेव भंगा उच्चारेयव्वा जाव नो
 आयाति य ॥ आया भंते ! पंचपएसिए खंधे अन्ने पंचपएसिए
 खंधे ?, गोयमा ! पंचपएसिए खंधे सिय आया १ सिय नो आया
 २ सिय अवत्तव्वं आयाति य नो आयाति य ३ सिय आया य
 नो आया य सिय अवत्तव्वं ४ नो आया य अवत्तव्वेण य ४
 तियग संजोगे एक्को ण पडइ, से केणट्ठे णं भंते ! तं चेव पडिउच्चा
 रेयव्वं ?, गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आया १ परस्स आदिट्ठे नो
 आया २ तदुभयस्स आदिट्ठे अवत्तव्वं ३ देसे आदिट्ठे सब्भाव
 पज्जवे देसे आदिट्ठे असब्भावपज्जवे एवं द्यग संयोगे सव्वे
 पडंति तियग संजोगे एक्को ण पडइ । छप्पएमियस्स सव्वे
 पडंतिजहा छप्पएसिए एवं जाव अणंतपएसिए । सेवं भंते ।
 सेवं भंते त्ति जाव विहरति ॥ (सू० ४६६) ॥ दसमो उद्देशो
 समत्तो ॥ वारसमं सयं समत्तं ॥ १२—१० ॥

टीका :—आत्माधिकाराद् रत्नप्रभादिभावानात्मत्वादिभावेन चि-
 न्तयन्नाह—‘आयाभंते’ इत्यादि, अतत्ति—संततं गच्छति तांस्तान्पर्यायानि
 त्यात्मा ततश्चात्मा—सद्वरूपारत्नप्रभापृथिवा ‘अन्न’ त्ति अनात्मा असद्-
 रूपेत्यर्थः. ‘सिय आया सिय नो आय’ त्ति स्यात्सती स्यात्सती ‘सिय अ-
 वत्तव्वं’ त्ति आत्मत्वेनानात्मत्वेन च व्यपदेष्टुमशक्यं वस्त्विति भावः, क-
 धमवक्तव्यम् ! इत्याह—आत्मेतिच नो आत्मेति च वक्तुमशक्यमित्यर्थः,

‘अप्पणो आइट्ट’ त्ति आत्मनः—स्वस्य रत्नप्रभाया एव वर्णादिपर्यायैः ‘आदिट्ट’ आदेशोसति तैर्व्यपदिष्टा सतीत्यर्थः आत्मा भवति, स्वपर्यायापेक्षया सतीत्यर्थः ‘परस्स आइट्टे’ नो आया’ त्ति परस्य शर्करादिपृथिव्यन्तरस्य-पर्यायैरादिष्टे—आदेशोसति तैर्व्यपदिष्टा सतीत्यर्थः नो आत्मा—अनात्मा भवति, पररूपापेक्षयाऽसतीत्यर्थः, ‘तदुभस्य आइट्टे’ अवत्तव्वं’ त्ति तयोः स्वपरयोरुभयं तदेव वोभयं तदुभयं तस्य पर्यायैरादिष्टे—आदेशो सति तदुभयपर्यायैर्व्यपदिष्टेत्यर्थं ‘अवक्तव्यम्’ अवाच्यं वस्तु स्यात् तथाहि— न ह्यसौ आत्मेति वक्तुं शक्या, परपर्यायापेक्षयाऽनात्मत्वात्तस्याः, नाप्यनात्मेति वक्तुं शक्या, स्वपर्यायापेक्षया तस्या आत्मत्वादिति, अवक्तव्यं चात्मानात्मशब्दापेक्षयैव न तु सर्वथा अवक्तव्यशब्देनैव तस्या उच्यमानत्वात् अनभिलाष्यभावानामपि भावपदार्थवस्तु प्रभृतिशब्दैरनभिलाष्यशब्देन वाऽभिलाष्यत्वादिति, एवं परमाणु सूत्रमपि ॥ द्विप्रदेशिक सूत्रे षड्भंगाः तत्राद्यस्त्रयः सकलस्कन्धापेक्षा. पूर्वोक्ता एव, तदन्ये तु त्रयोदेशापेक्षाः तत्र च ‘गोयमे’ त्यत आरभ्य व्याख्यायते ‘अप्पणो’ त्ति स्वस्य पर्यायैः ‘अदिट्टे’ त्ति आदिष्टे—आदेशो सति आदिष्ट इत्यर्थः द्विप्रदेशिकस्कन्ध-आत्मा भवति १ एवं परस्य पर्यायैरादिष्टोऽनात्मा २ तदुभयस्य—द्विप्रदेशिकस्कन्धतदन्यस्कन्धलक्षणस्य पर्यायैरादिष्टोऽसाववक्तव्यं वस्तु स्यात्, कथम् ? आत्मेति चानात्मेति चेति ३ तथा द्विप्रदेशत्वात्तस्य देश एक अदिष्टः, सदभावप्रधाना सत्तानुगताः पर्यवायस्मिन् स सदभावपर्यव, अथवा तृतीयबहुवचनमिदं स्वपर्यवैरित्यर्थः, द्वितीयस्तु देश आदिष्टः असदभावपर्यवः परपर्यायैरित्यर्थः, परपर्यवाश्च तदीय द्वितीयदेशसम्बन्धिनो वस्त्वन्तरसम्बन्धिनो वेति ततश्चासौ द्विप्रदेशिकः स्कन्ध. क्रमेणात्मा चेति नोआत्मा चेति

५, तथा तस्य देश आदिष्टः सद्भावपर्यवो देशश्चोभयपर्यवस्ततऽसावात्मा चावत्रतव्यंचेति ५ तथा तस्यैव देश आदिष्टोऽसद्भावपर्यवोदेशस्तूभयपर्यवस्ततोऽसौ नोआत्मा चावक्तव्यं च स्यादिति ६ सप्तमः पुनरात्मा च नोआत्मा चावक्तव्यं चेत्येवंरूपो न भवति द्विप्रदेशिके, द्वयंशत्वात्स्य त्रिप्रदेशिका-दां तु स्यादिति सप्तभंगी ॥ त्रिप्रदेशिस्कन्धे तु त्रयोदश भङ्गास्तत्रपूर्वो-क्तेषु सप्तस्वाद्या सकलादेशास्त्रयस्तथैव, तदन्येषु तु त्रिषु त्रयस्त्रय एक-वचनवहुवचनभेदात् सप्तमस्त्वेकविध एव स्थापनाचेयम् यञ्चेह प्रदेशद्वये-

अव १	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	अव १
नो १	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	नो १
आ १	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	आ १

ऽप्येकवचनं क्वचित्तत्तस्य प्रदेशद्वयस्यैकप्रदेशावगाढत्वादि हेतुनैकत्ववि-
वचनगात्, भेदविवक्षायां च बहुवचनामिति ॥ चतुष्प्रदेशिकेऽप्येवं,
नप्रमेकोनविंशतिभङ्गाः तत्र त्रयः सकलादेशाः तथैव शेषेषु चतुर्षु

प्रत्येकं चत्वारो विकल्पाः ते चैवं चतुर्थादिषु त्रिषु

ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~
---------	---------

सप्तमस्त्वेवं—

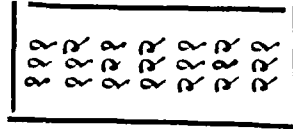
ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~
---------	---------	---------	---------

 पंचप्रदेशिके

तु द्वाविंशतिस्तत्राद्यास्त्रयस्तथैव, तदुत्तरेषु च त्रिषु प्रत्येकं चत्वारो विकल्पा

स्तथैव, सप्तमे तु सप्त, तत्र त्रिकसंयोगे किलाष्टौ भंगका भवन्ति तेषु च सप्तैवेह ग्राह्याः, एकस्तु तेषु न पतत्यसंभवात्, इदमेवाह—‘तिगसजोगे

त्यादि, तत्रैतेषां स्थापना

यश्च न पतति— स पुनरयम् २२२, षट्प्रदेशिके त्रयो विंशतिरिति ॥ द्वादशशते दशमः १२, १० समाप्तं च द्वादशशत विवरणम् ॥

सू० ४६६ व्याख्या प्र शतक १२ उद्दे० १०

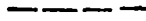
मूल.—अदायं पेहमाणो मरणसे अदायं पेहति अत्तारं पेहइ पलिभागं पेहति ? गोयमा ! अदायं पेहति नो अप्पाणं पेहति पलिभाग पेहति, एवं एतेणं अभिलावेणं असि मणि दुद्धं पाणं तेल्लं फाणियं वसं (सूत्रं १६७)

टीका— अदायं पेहमाणो’ इत्यादि, ‘अदाय’ मिति आदर्श ‘पेहमाणो’ इति प्रेक्षमाणो मनुष्यः किमादर्शं प्रेक्षते आहोश्चिदात्मानं ? अत्रात्मशब्देन शरीरमभिगृह्यते, उत ‘पलिभाग’ मिति प्रतिभागं प्रतिविम्बं ? भगवानाह—आदर्शं तावत् प्रेक्षत एव तस्य स्फुटरूपस्य यथार्वास्थितया तेनोपलम्भात्, आत्मानं—आत्मशरीरं पुनर्न पश्यति, तस्य तत्राभावात्, स्वशरीरं हि स्वात्मनि व्यवस्थितं नादर्शं ततः कथमात्मशरीरञ्च तत्र पश्येदिति ? प्रतिभागं—स्वशरीरस्य प्रतिविम्बं पश्यति, अथकिमात्मकं प्रतिविम्बम् ? उच्यते, छायापुद्गलात्मकं, तथाहि—सर्वमैन्द्रियक वस्तु स्थूलं चयापचयधर्मकं रश्मिवच्च, रश्मय इति छाया पुद्गलाः व्यवहियन्ते

छायापुद्गलाः प्रत्यक्षत एव सिद्धाः, सर्वस्यापि स्थूलवस्तुनः छाया, अर्ध-
क्षत प्रतिप्राणि प्रतीते . अन्यच्च यदि स्थूलवस्तु व्यवहिततया दूरस्थिततया वा
नादर्शादिष्ववगाढरश्मिर्भवति, ततो न तत्र तद् दृश्यते तस्मादवसीयते
सन्ति छाया पुद्गलाः इति, ते च छायापुद्गलास्तत्तत् सामग्रीवशाद् वि-
चित्र परिणमनस्वभावास्तथाहि—ते छाया पुद्गला दिवा वस्तुन्यभास्वरे
प्रतिगताः सन्तः स्वसंबंधि द्रव्याकारमाविभ्राणाः श्यामरूपतया परिणमन्ते
निशि तु कृष्णाभाः, एतच्च प्रसरति दिवसे सूर्य्यकरनिकरे निशि तु चन्द्रो-
द्योते प्रत्यक्षत एव सिद्ध, त एव छाया—परमाणवः आदर्शादिभास्वर
द्रव्यप्रतिगताः सन्तः स्वसंबंधिद्रव्याकारमादधानाः यादृग् वर्णं. स्वसम्ब-
न्धिनिद्रव्ये कृष्णो नीलः शित पीतो वा तदाभाः परिणमन्ते, एतद्-
प्यादर्शादिष्वर्धक्षतः सिद्धं, ततोऽधिकृतसूत्रेऽपि ये मनुष्यस्य छायापर-
माणवः आदर्शमुपसंक्रम्य स्वदेहवर्णतया स्वदेहाकारतया च परिणमन्ते
तेषां तत्रोपलब्धिर्न शरीरस्य, ते च प्रतिविम्बशब्दा वाच्या अत उक्तं—
न शरीरं पश्यति किन्तु प्रतिभागमिति, नैवेतत् स्वमनीषिकाविजृम्भितं,
यत उक्तमागमे—‘सामा उ दिया छाया अभासुरगता निसिं तु कालाभा ।
सा चेव भासुर गया सदेह वर्णा मुणेयव्वा ॥ १ ॥ छाया—श्यामा तु
दिवा छाया अभास्वरगता निशि तु कालाभा । सैव भास्वरगता स्वदेह-
वर्णा ज्ञातव्या ॥ १ ॥ जे आदरिसस्सन्तो देहावयवा ह्वन्ति सकंता ।
तेसिं तत्थुवलंभो पगासजोगा न इयरेसिं ॥ २ ॥ छाया—ये आदर्शो-
स्यान्तर्देहावयवा भवन्ति संक्रान्ताः । तेषां तत्रोपलम्भः प्रकाशयोगात्
नेतरेपाम् ॥२॥ मूलटीकाकारोऽप्याह—यस्मात् सर्वमेवहि ऐन्द्रियकं स्थूलं

द्रव्यं चयापचयधर्मिकं रश्मिवच्च भवति, यतश्चादर्शादिषु छाया स्थूलस्य दृश्यते
 अवगाढ रश्मिनः ततः स्थूलद्रव्यस्य कस्यचिद्दर्शनं भवति, नचान्तरितं
 दृश्यते किञ्चित् अति दूरस्थं वा अतः ' पलिभागं ' प्रति भागं ' पेहति '
 पश्यतीति । एवमसिमण्यादि विषयाण्यपि षट् सूत्राणिभावनीयानि,
 सूत्रपाठोऽप्येवम्—'असिं देहमाणोमणूसे किं असिं देहइ अत्ताणं देहइ
 पलिभागं देहइ ? इत्यादि, गोयमा ! असिं देहइ नो अत्ताणं देहइ पलि
 भागं देहइ' इत्यादि ॥

प्रज्ञापना सूत्रपद १५ उद्देश १ सू० सं १६७॥

ज्ञान विषयः

‘यथोद्देशस्तथा निर्देश’ इति न्यायतो ज्ञानभेदानाह—

‘तत्तथ पंचविहं नाणं सुअं आभिणि वोहियं ।

ओहियनाणं तइयं मणनाणं च केवलं ॥’

उत्तराध्ययन—सूत्र मोक्षमार्गं गत्यध्ययन २८, गाथा, ४ ॥

टीकाः—‘तत्र’ इति तेषु ज्ञानादिषु मध्ये ‘पञ्चविधं’ पञ्चप्रकारं, किं तत् ? ज्ञानं, क एते पञ्च प्रकारा इत्याह—श्रूयते तदिति श्रुतं—शब्दमात्र, तच्च द्रव्यश्रुतमेव, यत् पुनः शब्दमाकर्णयत. स्वयं वा वदतः पुस्तकाद्विन्यस्तानि वा चक्षुरादिभिरक्षय्युपलभमानस्य शेषेन्द्रियगृहीतं वाऽर्थं विकल्पयतोऽक्षरास्पित विज्ञानमुपजायते तदिह भावश्रुतं श्रुतशब्देनोक्तं, तथाऽभिमुखो योग्यदेशावस्थित वस्त्वपेक्षया ऽनयतः स्वस्वविषयपरिच्छेदकतयाऽवबोधः—अवगमोऽभिनिबोध. स एवाभिनिबोधिकं, विनयादित्वात् स्मार्थिकपृक्, ‘ओहि’ त्ति अवशब्दोऽधः शब्दार्थः, ततश्चाधः इत्यधस्ताद्भावति अधोऽधा विस्तृतविषयवेदकतयेत्यवधिः, औणादिको ङि, यद्वा ‘अवेत्यध एव धानं धामृनामनेकार्थत्वात् परिच्छेदोऽवधिः, उपसर्गे घोः किरिति (पा. ३-३-६२) किः, अथवाऽवधिः—मर्यादा रूपिष्वेव द्रव्येषु परिच्छेदकतया प्रवृत्तिरित्येवस्था, तदुपलक्षितं ज्ञानमप्यवधिः, ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञातिर्वा ज्ञानं ततोऽवधिश्चासौ ज्ञानं चावधिज्ञानं, तृतीयं तृतीय

स्थानवर्तित्वात्, 'मणणाणं' ति मनः शब्देन द्रव्यपर्याययो. कथञ्चिद् भेदात् मनोद्रव्यपर्याया गृह्यन्ते, तेषु तत्तत् संज्ञिविकल्पहेतुषु ज्ञानं मनो ज्ञानं, तानेव हि मनः पर्यायज्ञानी साक्षादेव बुध्यते नतु बाह्यान्, अनुमान गम्यमानत्वात्तेषाम्; उक्तं हि—'जाणति वच्चेऽणुमाणाओ' ति च. समुच्चये भिन्नक्रमस्ततः केवलं च, तत्र केवलम्—एकमकलुषं सकलमसाधारणमनन्तं च ज्ञानमिति प्रक्रम, उक्तं हि—'केवलमेगं सुद्धं सकलमसाधारणं अणंतं च' छाया—केवलमेकं शुद्धं सकलमसाधारणमनन्तं च । आह—नन्यादिषु मतिज्ञानानन्तरं श्रुतज्ञानमुक्तं तदिह किमर्थमादित एष श्रुतोपादानं ? उच्यते, शेषज्ञानानामपि स्वरूपज्ञानस्य प्रायस्तदधीनत्वेन प्राधान्यख्यापनार्थमिति सूत्रार्थः ॥

साम्प्रतं ज्ञानशब्दस्य सम्बन्धि शब्दत्वाद् येषां तज्ज्ञानं तान्यभिधातुमाह—

मूल —एयं पंचविहं नाणं दव्वाण य गुणाण य ।

पज्जवाणं च सव्वेसिं, नाणं नाणीहिं देसिय ॥५॥

टीका :—'एतद्' अनन्तरोक्तं पञ्चविधं ज्ञानं द्रवन्ति गच्छन्ति तांस्तान्पर्यायानिति द्रव्याणि—वच्यमाणलक्षणानि तेषां 'च' तद्गतानेकभेदख्यापको, गुणानां—रूपादीनां, च प्राग्वत्, परीति—सर्वतः, कोऽर्थः ? द्रव्येषु गुणेषु सर्वेष्ववन्ति—गच्छन्तीति पर्यवास्तेषां च 'सर्वेषाम्' अशेषाणां, केवलापेक्षया चायं द्रव्यकात्स्न्ये, सर्व शब्दः शेष ज्ञानापेक्षया तु प्रकारकात्स्न्ये, प्रतिनियतपर्यायप्राहित्वात्तेषां, 'ज्ञानम्'

अवबोधकं 'ज्ञानिभिः' अतिशयज्ञानोपेतैः केवलिभिरिति यावत् 'देशितं कथितम् । अनेन च यदाहुः—ज्ञानं ज्ञानस्वरूपस्यैव ग्राहकं, बाह्यभिमतस्य वस्तुनो ज्ञानातिरिक्तस्यासत्त्वाद्, अत एवोक्त—स्वरूपस्य स्मृतौ गतिरिति, तन्निरस्तम्, अन्त सुखादिप्रतिभासवद् बहिः स्थूलप्रतिभासस्यापि स्वसविद्रितत्वात्, न च युगपद्बोधमानयोरेकस्य तात्त्विकत्वमित्तरस्य त्वन्यथात्प्रमिति निमित्तं विना कल्पयितुं शक्यं, अथैकत्राविद्योपदेशितत्वं तत् कल्पनिमित्तं, न यतस्तदितरत्रापि किं न कल्प्यते ?, निमित्तं विना कल्पनाया उभयत्राविशेषात्, तथा च ज्ञानस्यप्यभावेन सर्वशून्यतापत्तिरित्यलं प्रसंगेनेति सूत्रार्थः ॥ अनेन द्रव्यादिविषयत्वं ज्ञानस्योक्तं, तत्र च द्रव्यादीनि किं लक्षणानी इत्यत आह—

मूल —गुणाणां आसन्नो दृक्, एगदृक्स्त्रिसया गुणा ।

लक्षणं पञ्जवाणं तु उभयो असिया भवे ॥६॥

टीका :—'गुणानां' वक्ष्यमाणाना 'आश्रय' आधारी यत्रस्थास्त उत्पद्यन्ते उत्पद्ये चावतिष्ठन्ते प्रलीयन्ते च तद् द्रव्यम्, अनेन रूपादय एव वस्तु न तद्द्रव्यतिरिक्तमन्यदिति तथागतमतमपास्तं, तथाहि—यद्द्रवादिनाशयोर्न यस्योत्पादविनाशौ न तत्तत्तोऽभिन्नं, यथा घटात्पटो, न भवतश्च पर्यायोत्पादविनाशयोर्द्रव्यस्योत्पादविनाशौ, न चायमसिद्धो हेतु, स्थासन्नोशकुशूलाद्यत्रस्यामु मृदादिद्रव्यस्यानुगामित्वेन दर्शनात्, न चास्य मिथ्यात्व कदाचिदन्यथादर्शनामिद्वे, उक्तं हि—“यो ह्यन्यरूपमवेक्षः, संवेद्येतान्यथा पुन । स मिथ्या न तु तेनैव, यो नित्यमवगम्यते ॥१॥”

तथैकस्मिन् द्रव्ये स्वाधारभूते आश्रिता स्थिता.—एकद्रव्याश्रिताः, के ते ?—
 'गुणाः' रूपादयः, एतेन च ये द्रव्यमेववेच्छन्ति तद्रव्यतिरिक्तांश्च रूपा-
 दीनविद्योपदर्शितानाहुस्तन्मतनिषेध कृतः, सविन्निष्ठा हि विषयव्यव-
 स्थितयो, न च रूपाद्युत्कलितरूप कदाचित्केनाचिद् द्रव्यमवगतमवगम्य
 ते वा, अथ तद्विवर्त्त एव रूपादयो न तु तात्त्विका. केचन तद्भेदेन
 सन्ति, नन्वेवं रूपादिविवर्त्तो द्रव्यमित्यपि किं न कल्प्यते ? अथ तथैव
 प्रतीतेः, एवं सति प्रतीतिरुभयत्र साधारणेत्युभयमुभयात्मकमस्तु, लक्ष्यतेऽ-
 नेनेति लक्षण 'पर्यवाराणा' वक्ष्यमाणरूपाणां 'तु' विशेषणो 'उभयो' द्वयोः
 प्राकृतत्वाद् द्रव्यगुणयोराश्रिताः 'भवे' त्ति 'भवेयुः' स्युः । अनेन च य एव-
 माहुः—यदाद्यन्तयोरसत् मध्येऽपि तत्तथैव, यथा मरीचिकादो जलादि,
 न सन्ति च कुशूलकपालाद्यवस्थयोर्घटादिपर्यायाः, ततो द्रव्यमेवादिमध्या-
 न्तेषु सत्, पर्यायाः पुनरसत्यैराकाशकेशादिभिः सहशा अपि भ्रान्तैः सत्य-
 तया लक्ष्यन्ते, यथोक्तम्— "आदावन्ते च यन्नास्ति मध्येऽपि न तत्तथा ।
 वितथै सहशा' सन्तोऽवितथा इव लक्षिता ॥१॥" तेऽपाकृता, तथाहि—
 आद्यन्तयोरसत्त्वेनमध्येऽपिअप्यसत्त्वं साधयतामिदमाकृतं—यत् क्वचि-
 दसत्तत्सर्वस्मिन्नसदिति, ततश्च मृद्द्रव्येऽप्यद्रव्यस्यासत्त्वात्सर्वस्मि-
 न्त्प्यसत्त्वप्रसगः, अथेष्टमेवैतत्, सत्तामात्रस्यैव तत्त्वत इष्टत्वात्, उक्त
 हि—“सर्वमेकं सदविशेषात्” नन्वेवमभावे भावाभावाद्भावस्यापि
 सर्वत्राभाव प्रसङ्गः, तस्माद्बाधकप्रत्ययोदय एवासत्त्वे निवन्धनमिति न
 क्वचिदसत्त्वे तस्यावश्यंभाव, ततो द्रव्यवत्पर्यायाणामप्यत्राधितत्रोधविषयत्वे
 सत्त्वमस्तु, तथा गुणेष्वपि नवपुराणादिपर्याया प्रत्यक्षप्रतीता
 कियत्कालभाविनः, प्रतिसमयभाविनस्तु पुराणत्वाद्यन्यथानुपपत्ते

तोऽवसीयन्ते, ततश्च द्रव्यगुणपर्यायात्मकमेकं, शबलमणि वच्चित्रप-
तंगादिवद् वस्त्विति स्थितमिति सूत्रार्थः ॥ आह—गृह्णीमो 'गुणा-
नामश्रयो द्रव्य'मिति द्रव्यलक्षणं' तच्चैवलक्षणं द्रव्यं किमेकमेवोत
तस्यभेदा अपि सन्तीत्याह—

मूलः—धम्मो अधम्मो आगासं कालो पुग्गलजंतवो ।

एस लोगुत्ति पन्नत्तो, जिणेहिं वरदंसिहिं ॥७॥

टीकाः—'धर्म' इति धर्मास्तिकायः 'अधर्म' इत्यधर्मास्तिकायः

'आकाश' मित्याकाशास्तिकायः, 'काल' अद्वासमयात्मकः 'पुद्गलजन्तवः,
इति पुद्गलास्तिकायः जीवास्तिकायः, एतानि द्रव्याणीति शेषः प्रसंगतो
लोकस्वरूपमप्याह—एष इत्यादि, सुगममेव, नवरमेप इति-सामान्यतः
प्रतीतो लोक इत्येवं स्वरूपः, कोऽर्थः १, अनन्तरोक्तद्रव्यपट्कात्मक, उक्तं
हि—'धर्मादीनां वृत्तिर्द्रव्याणां भवति यत्र तत्क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैः सह
लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाख्यम् ॥१॥ इति सूत्रार्थ ॥ आह किमेतेऽपि
धर्मादयो भेदवन्त उतान्यथा ? उभयथाऽपीति ब्रूमः तथाचाह—

मूलः—'धम्मो अधम्मो आगासं, दव्वं इक्किक्क माहियं ।

अणंताणि य दव्वाणि कालो पुग्गल जंतवो ॥८॥

टीकाः—धर्मोऽधर्म आकाशं द्रव्यमिति धर्मादिभिः प्रत्येकं योज्य
ते ए 'एकैकं एक संख्याया एवैतेषु भावाद् आख्यातं तीर्थकृद्भिरिति गम्यते
तत किं कालादिद्रव्याण्यप्येवमेवेत्याह—' अनन्तानि ' अनन्तसंख्यानि
स्वगतभेदानन्त्यात् 'चः' पुनरर्थे उत्तरत्र योच्यते, कानि ? द्रव्याणि,

कृतमानि ? काल पुद्गल जन्तवश्चोक्तरूपाः, कालस्य चानन्त्यमतीतानागतापेक्षयेति सूत्रार्थः ॥ एषां परस्परभेदनिवन्धनं लक्षणभेदमाह—

मूल :—गइलकखणो उ धम्मो, अहम्मो ठाणलकखणो ।

भायणं सन्वदव्वाणं, नहं ओगाहलकखण ॥६॥

वत्तणालकखणो कालो, जीवो उवओगलकखणो ।

नाणेणं दंसणेण च सुहेण य दुहेण य ॥१०॥

नाणं च दंसणं चेव चरित्त च तवो तथा ।

वीरियं उवओगे य, एयं जीवस्स लकखणं ॥११॥

सहंधयार उज्जोओ, पभा छाया तवुत्ति वा ।

वणणरसगंधफासा, पुग्गलाणं तु लकखणं ॥१२॥

टीका:— गमनं गति - देशान्तरप्राप्तिः लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं, गतिर्लक्षणमस्येति गतिलक्षणः, तु, पूरणे, कोऽसौ ? धर्मास्तिकायः, आह—सिद्धे सति वस्तुनोऽस्तित्वे इदमनेन लक्ष्यत इति वक्तुं युक्तम्, अस्य तु सत्त्वमेवासिद्धम्, अत्रोच्यते, यद्यच्छुद्धपद वाच्यं त यथा स्तम्भादिः, शुद्धपदवाच्यश्च धर्मनामास्तिकायो, नचा धर्म इत्यस्यैतद् वाचकस्यासमस्तपदत्वेन तथाऽभिधेयार्थवाधक भावान्, प्रमाणान्तर बाधितविषयत्वाख्यदोषरहितत्वेन च नच खपुष्पादिषु संकेतितैर्दुःखादि शुद्धपदैरनेकान्तो, सङ्केतविषयाणामेवशुद्धपदानां वाच्यत्वस्येह हेतुत्वेनेष्ट

प्रतिपत्राभाव्यम्, अन्यथा धूमादेरपि गोपालघटादिष्वन्यथाभाव-
दर्शनादेव प्रसङ्गो दुर्निवार स्यात्, उक्तञ्च—‘आत्थत्ति निव्वियप्पो जीवो
नियमा उ म्दतो सिद्धी । कम्हा ? सुद्ध पयत्ता घडरवरसिगाणुमाणाओ
॥ १ ॥ छाया—अस्तीति निर्विकल्पो जीवो नियमात् शब्दत एव सिद्धिः ।
कस्मान् ? शुद्धपदत्वात् घटखरशृंगानुमानात् ॥ १ ॥ इत्याद्यत्नं प्रसङ्गेन,
तथा ‘अधर्मः’ अधर्मास्तिकाय. स्थितिः स्थानं गतिनिवृत्तिरित्यर्थः । तल्ल-
क्षणमस्येति स्थानलक्षण. , स हि स्थितिपरिणताना जीवपुद्गलाना
स्थितिलक्षणकार्य्यं प्रत्यपेक्षाकारणत्वेन व्याप्रियत इति तेनैव लक्ष्यत
इत्युच्यते, अनेनाप्यनुमानमेव सूचितं, तच्चेदम्—यद्यत्कार्य्यं तत्तदपेक्षा
कारणवद्, यथाघटादि, कार्य्यासौ स्थिति, यच्च तदपेक्षाकारणं तदधर्मा-
स्तिकाय इति, अत्र च नैयायिकादिः सौगतो वा वदेत्—नास्ति अधर्मा-
स्तिकाय., अनुपलभ्यमानत्वात्, शशविपाणवत्, तत्र यदि नैयायिकादि-
स्तदाऽसौ वाच्यः—कथं भवतोऽपि दिगादयः सन्ति ? अथ दिगादिप्रत्यय-
लक्षणकार्य्यदर्शनात्, भवति हि कार्य्यात् कारणानुमानम् । एवं सति स्थिति-
लक्षणकार्य्यदर्शनादयमत्यस्तीति किं न गम्यते ? अथ तत्र दिगादि प्रत्यय-
कायस्यान्यतोऽसभवात् कारणभूतान् दिगादीननुमिमीमह इति मतिः,
इहाप्याकाशादीनामवगाहदानास्त्रिस्वकार्य्यव्यापृतत्वेन ततोऽसभवादधर्मास्ति,
कायस्यैव स्थितिलक्षणं कार्य्यमिति किं नानुमीयते ? अथासौ
न कदाचिद् दृष्टः ? एतद्दिगादिष्वपि समानम् । अथ सौगतः सोऽप्येवं
वक्तव्यं यथा—भवतः कथं वाच्यार्थसंसिद्धिः ? नहि कदाचिदसौ प्रत्यक्ष
गोचरः, स्माकारज्ञानवादिनः सदा तदाकारस्यैव संवेदनात्; तथा च तस्या
प्यनुपलभ्यमानत्वादभावात् एव, अथाकारसंवेदनेऽपि तत् कारणमर्थः परि-

कल्प्यते, धूमज्ञान इवाग्नि. एवं सनि स्थितिदर्शनेऽपि किं न तत् कारणस्या-
धर्मास्तिकायस्य निश्चय. ? अथायमप्याभिवधीत—न कदाचिदसौ तत्
कारणत्वेनेक्षित इति, ननु बाह्यार्थेऽपि तुल्यमेतत्, नहि सोऽपि तदाकार
कारितया कदाचिदवलोकितः, अथ मनस्कारस्य चिद्रूपतायामेव व्यापारो
नतु नियता (त) कारणत्वे, अतस्तत्रार्थः कारण कल्प्यते, एव तर्हि जीव
पुद्गलौ परिणाममात्र एव कारणं, स्थितिपरिणतौ पुनरधर्मास्तिकायोऽ-
पेक्षा कारणत्वेन व्याप्रियत इति किं न कल्प्यते ? अथासौ सर्वदा सर्वस्य
सन्निहित इत्यनियमेन स्थिति—कारणं भवेत्, नन्वेवमर्थोऽपि किं सन्नि-
हित इत्येव स्वाकारमपेयति ? अथ चक्षुरादि व्यापारमयमपेक्षते, अधर्मा-
स्तिकायोऽपि तर्हि स्वपरगतौ विश्रसाप्रयोगापेक्षत इति नानयोर्विशेष-
मुत्पश्यामः, तथा 'भाजनम्' आधार. 'सवद्रव्याणां जीवादीनां 'नभ'
आकाशम्, अवगाह'—अवकाशस्तल्लक्षणमस्येत्यवगाहलक्षणं तद्व्यव-
गाहुं प्रवृत्तानामालम्बनी भवति, अनेनावगाहकारणत्वमाकाशस्योक्त
न चास्य तत् कारणत्वमसिद्ध, यतो यद्यदन्वयव्यतिरेका-
नुविधायि तत्तत् कार्यं, यथा चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायि रूपादि
विज्ञानम्, आकाशान्वयव्यतिरेकानुविधायीचावगाहः, तथाहि—शुपिर
रूपमाकाशं, तत्रैव चावगाहो, न तु तद्विपरीते पुद्गलादौ, अ-
काशेऽपि कथं नावगाह' ? उच्यते, स्यादेव यदि कश्चिच्चावगाह
तत्र तु धर्मास्तिकायस्य जीवादीनां चासत्त्वेन तस्यैवाभाव
समस्तु ? नन्वेवमपि न तत् सिद्ध, हेतोरसिद्धत्वात्, त-
भावात्, नति हि—तस्मिन् भवनमन्वयो, न च तत् . . .
याभावे च व्यतिरेकस्याप्यसिद्धिरिति, ननु कथं न .

भित्त्याद्यभाव एवाकाशमिति, एवं सत्याकाशाभाव एव भित्त्यादय इत्यपि किं न भवति ? अथ तेषां प्रमाणप्रतीतत्वात्. इहापि किं न प्रमाणप्रतीति ? तथाहि — वियति विहग इत्यादि, प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽनुमानतस्तत् सिद्धः नचेयं प्रतीतिरन्यथाऽपि संभवतीति न ततस्तत् सिद्धिरिति (वक्तुं) युक्तं एवं हि भित्त्यादिप्रतीतेरपि भित्त्याद्यभावेऽपि भावकल्पनया तेषामप्यभावप्रसक्ति, अथ तत् प्रतीते. प्रामाण्यनिश्चय इति नान्यथात्वकल्पना, एवं तर्हि वक्तव्यं—कुतोऽस्याः प्रमाणनिश्चय ? किं प्रमाणान्तरानुग्रहात्, वाधकाभावाद् वा ? यदि प्रमाणान्तरानुग्रहात्, किं तत् प्रमाणान्तरं ? य इहावाधितप्रत्ययः स सर्वः प्रमाणं, यथा सुखादिप्रत्ययः, बाधितप्रत्ययाश्चामी भित्त्यादिप्रत्यया इत्यनुमानमितिचेत् यद्येवमिहापि यो य इह प्रत्ययः स सर्वः सालम्बनो यथेह कुण्डे दधीति प्रत्ययः इह प्रत्ययश्चायम् इह विहग इति प्रत्यय इत्यनुमानमस्त्येव, अथैवमाधारमात्रस्यैव सिद्धिः नत्वाकाशस्य कथं न तत् सिद्धिः ? यदेव ह्याधारमात्रं तदेवाकाशमिति वयं ब्रुम, अथ वाधकाभावात्, ननु वाधकमपि विपरीत प्रत्ययोत्पत्तिरूपं, तदभावश्चोभयत्र समान इति न भित्त्याद्यभाव एवाकाशं किंतुशुषेपरूपमन्यदेव, ततस्तद्भावभावितत्त्वादवगाहस्य कथं न तन् कारणत्वसिद्धिराकाशस्य ? एवञ्च स्थितमेतद् — अवगाहेन कार्यरूपेण लक्ष्यमाणत्वादवगाहलक्षणं नभः, तथा वर्तन्ते— भवति भावास्तेन तेन रूपेण तान् प्रतिप्रयोजकत्वं वर्त्तना सा लक्षणं— लिङ्गमस्येति वर्त्तना लक्षणं, कोऽसौ ? कालः, इदमुक्त भवति—यद्दमी शीतयानातपादय. ऋतु विभागेन भवन्ति यच्च केचिच्छशधरकरनिकरा-

नुकारिपारतीप्रसवा अन्ये तु तुहिनशिलाशकलविशदकुन्दमालतीकुसुमवा-
सर्वाह्न अपरे च केशरतिलकुरुवकशिरीषाङ्गोलप्रसूनजृम्भमाण
परागभाजः तदितेर च करिदशनसकलधवलमल्लिकावहलपारमल
हारिणः परे च कदम्बकेतकरज'पूरपूरिताम्बरा अपरे तु सप्तच्छद
कुसुमरजोधूलिधूसरितविश्वविश्वभरा. अविशिष्टविशिष्टवस्तव प्रकाशन्ते
क्रमेणैव भुवनभागांस्तदवश्यममीषां नैयत्यहेतुना केनापि भवितव्यं,
स च काल इत्यलं प्रसगेन, सर्वथा वर्तनया लक्ष्यमाणात्वादस्ति काल
इति स्थित, तथा 'जीव.' जन्तुरूपयोगो—मतिज्ञानादि लक्षण—रूप यस्या-
सौ उपयोगलक्षणो, मतिज्ञानादिको ह्युपयोगस्तद्धर्म, स च स्वसविदित
एवेति, तदनुभवतो रूराद्यनुभवादिव घटादिर्जीवो लक्ष्यत इति तल्लक्षणमु-
च्यते, प्रपञ्चितं चैतदिहैव प्रागन्यत्रचेति न पुन प्रतन्यते, अत एव
'ज्ञानेन' विशेषग्राहिणा 'दर्शनेन च' सामान्य विषयेण 'मुखेन च'
आह्लादरूपेण दु खेन च—तद्विपरीतेन प्रक्रमाल्लक्ष्यत इति गम्यते. न हि
ज्ञानादीन्यजीवेषु कदाचिदुपलभ्यन्त इति कृत्या । सम्प्रति विनेयानां दृढतर-
संस्काराधनाय उक्तलक्षणमनूद्य लक्षणान्तरमाह—' ज्ञान च ' उक्त
रूपमेवं दर्शन चैव चरित्रं च तपस्तथा ' वीये' वीर्यान्तरायक्षयोपशम
समुत्थ सामर्थ्यलक्षणम् 'उपयोगश्च' अवहिततत्त्वं, किमित्याह—' एतत् '
ज्ञानादि जीवस्य लक्षणम्, एतेन हि जीवोऽनन्यसाधारणतया लक्ष्यत
इति । इत्थ जीवलक्षणमभिधाय पुद्गलानां लक्षणमाह—'शब्द' ध्वनि
'अंधकार' तिमिरम्, उभयत्रसूत्रत्वात् सुपोलुक्, ' उद्योत.' रत्नादिप्रकाश.
'प्रभा' चन्द्रादिदीधितिः 'छाया' शैत्यगुणा. ' आतप ' रविविम्बजनित
उष्णप्रकाशः इति शब्द आद्यर्थः, ततश्च सम्वन्धभेदादीना परिग्रह., व

भित्त्याद्यभाव एवाकाशमिति, एवं सत्याकाशाभाव एव भित्त्यादय इत्यपि किं न भवति ? अथ तेषां प्रमाणप्रतीतत्वात्, इहापि किं न प्रमाणप्रतीति ? तथाहि — वियति विहग इत्यादि, प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽनुमानतस्तत् सिद्धः नचेयं प्रतीतिरन्यथाऽपि संभवतीति न ततस्तत् सिद्धिरिति (वक्तुं) युक्तं एवं हि भित्त्यादिप्रतीतेरपि भित्त्याद्यभावेऽपि भावकल्पनया तेषामप्यभावप्रसक्तिः, अथ तत् प्रतीते प्रामाण्यनिश्चय इति नान्यथात्वकल्पना, एवं तर्हि वक्तव्य—कुतोऽस्याः प्रमाणनिश्चयः ? किं प्रमाणान्तरानुग्रहात्, बाधकाभावाद् वा ? यदि प्रमाणान्तरानुग्रहात्, किं तत् प्रमाणान्तरं ? य इहाबाधितप्रत्ययः स सर्वः प्रमाणं, यथा सुखादिप्रत्ययः, बाधितप्रत्ययाश्चामी भित्त्यादिप्रत्यया इत्यनुमानमितिचेत् यद्येवमिहापि यो य इह प्रत्ययः स सर्वः सालम्बनो यथेह कुण्डे दधीति प्रत्ययः इह प्रत्ययश्चायम् इह विहग इति प्रत्यय इत्यनुमानमस्त्येव, अथैवमाधारमात्रस्यैव सिद्धिः नत्वाकाशस्य कथं न तत् सिद्धिः ? यदेव ह्याधारमात्रं तदेवाकाशमिति वयं ब्रुम, अथ बाधकाभावात्, ननु बाधकमपि विपरीत प्रत्ययोत्पत्तिरूपं, तद्भावश्चोभयत्र समान इति न भित्त्याद्यभाव एवाकाशं किंतुशुपरूपमन्वदेव, ततस्तद्भावभावितत्त्वादवगाहस्य कथं न तत् कारणत्वसिद्धिराकाशस्य ? एवञ्च स्थितमेतद् — अवगाहेन कार्यरूपेण लक्ष्यमाणत्वाद् अवगाहलक्षणं नभः, तथा वर्तन्ते — भवति भावास्तेन तेन रूपेण तान् प्रतिप्रयोजकत्वं वर्तना सा लक्षणं — लिङ्गमग्येति वर्तना लक्षणं, कोऽसौ ? कालः, इदमुक्तं भवति—यदमी शीतवातातपादयः ऋतु विभागेन भवन्ति यद्य केचिच्छशधरकरनिकरा-

नुकारिपारतीप्रसवा अन्ये तु तुहिनशिलाशकलविशदकुन्दमालतीकुसुमवासवाहिनः अपरे च केशरतिलकुरुकशिरीषाङ्गोल्लप्रसूनजृम्भमाण परागभाजः तदितेर च करिदशनसकलधवलमल्लिकावहलपारमल हारिणः परे च कदम्बकेतकरजःपूरपूरिताम्बरा अपरे तु सप्तच्छद कुसुमरजोधूलिधूसरितविश्वविश्वभरा अविशिष्टविशिष्टवस्तवः प्रकाशान्ते क्रमेणैव भुवनभागांस्तदवश्यममीषां नैत्यहेतुना केनापि भवितव्य, स च काल इत्यलं प्रसंगेन, सर्वथा वर्तनया लक्ष्यमाणात्वादस्ति काल इति स्थित, तथा 'जीवः' जन्तुरूपयोगो—मतिज्ञानादि लक्षण—रूपं यस्यासौ उपयोगलक्षणो, मतिज्ञानादिको ह्युपयोगस्तद्धर्म, स च स्वसविदित एवेति, तदनुभवतो रूपाद्यनुभवादिव घटादिर्जीवो लक्ष्यत इति तल्लक्षणमुच्यते, प्रपञ्चितं चैतदिहैव प्रागन्यत्रचेति न पुनः प्रतन्यते, अत एव 'ज्ञानेन' विशेषग्राहिणा 'दर्शनेन च' सामान्य विषयेण 'सुखेन च' आह्लादरूपेण दुःखेन च—तद्विपरीतेन प्रक्रमाल्लक्ष्यत इति गम्यते, न हि ज्ञानादीन्यजीवेषु कदाचिदुपलभ्यन्त इति कृत्वा । सम्प्रति विनेयानां दृढतर-सस्काराधनाय उक्तलक्षणमनूद्य लक्षणान्तरमाह—' ज्ञान च ' उक्त रूपमेवं दर्शन चैव चरित्रं च तपस्तथा ' वीर्यं ' वीर्यान्तरायक्षयोपशम समुत्थं सामर्थ्यलक्षणम् 'उपयोगश्च' अवहिततत्त्वं, किमित्याह—' एतत् ' ज्ञानादि जीवस्य लक्षणम्, एतेन हि जीवोऽनन्यसाधारणतया लक्ष्यत इति । इत्थं जीवलक्षणमभिधाय पुद्गलानां लक्षणमाह 'अंधकारः' तिमिरम्, उभयत्रसूत्रत्वात् सुपोलुक्, 'प्रभा' चन्द्रादिदीधिति. 'छाया' शैत्यगुणा. 'आत उष्णप्रकाशः इति शब्द आद्यर्थः, ततश्च सम्बन्धे

समुच्चये, वरुणश्च नीलाद्रि रसश्च—तिक्ताद्रि गन्धश्च—सुर-
भ्याद्रि स्पर्शाश्च—शीताद्रिरेषा द्वन्द्व, इति शब्देन चाद्यार्थेनैषां ग्रहणोऽपि
पुनरुपादान—सर्वत्रानुयायितव्यापनार्थं, 'पुद्गलानां' स्कन्धादीनां 'तुः'
पुनरर्थं लक्षणम् एतैरेव तेषां लक्ष्यत्वात्, आह—पौद्गलिकत्वे शब्दा-
दीनां पुद्गललक्षणत्व युक्तं तच्च कथम् ? उच्यते, शब्दस्तावन्मूर्त्तत्वात्
पौद्गलिको मूर्तिभावोऽस्य प्रतिघातविधायित्वादिभ्यः उक्तं हि—“प्रतिघात
विधायित्वाल्लोप्यन्मूर्त्तता ध्वने । द्वास्वातानुपाताच्च धूरावच्च परिस्फुटम् ॥१॥”
अन्वकारोद्योत प्रभाणा तु पौद्गलिकत्व चक्षुर्विज्ञानविषयत्वात्, प्रयोग
आत्र—यत्पौद्गलिकं न भवति तच्चक्षुर्विज्ञानविषयमपि न भवति,
यथाऽऽत्मादयः, चक्षुर्विज्ञानविषयाश्चान्वकारादयः, अथालोकाभावोऽन्व-
तर, तथा च निरुपाख्यत्वेन तस्या सत्त्वमुच्यते, न, सत् सर्वथा निरन्व-
याभावस्याभावेनाभावरूपत्वेऽपि निरुपाख्यत्वामिद्वे, तथाहि—घटस्य
कपालाख्यपर्यायान्तरोत्पत्तिरेवाभावो न पुनरुच्छेदमात्रम्, एवमलोक
स्यगन्धहाराख्यपर्यायान्तरोत्पत्तिरेवाभावो न तु तथाविधपरमाणुरूपत
याऽप्यभाव एव, इत्य चैतत्, परिणामित्वाद्भस्तुन, परिणामस्य च सत्
एव वस्तुन प्रवृत्तरूपपरित्यागेन रूपान्तरोत्पत्तिरूपत्वात्, उक्तं हि— 'परि-
णामो ह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् । न च सर्वथा विनाशः परि-
णामस्तद्विनामिष्ट ॥ १ ॥” एव छायाऽऽतपयोगपि पौद्गलिकत्व वस्तु-
त्वञ्च भावनीयं, तथा स्पर्शनग्राह्यत्वाच्चानयो पौद्गलिकत्व, तथाहि—
छायाया शैत्यमातपस्य चौष्ण्यत्व प्रतिप्राणि प्रतीतमेवेति, अतश्च यत्
वेदियुच्यते—शब्दोऽन्वरगुण इत्यादि, तदपास्तं भवति, उक्तञ्च—अणव
सर्ववस्तुत्वाद्भेदममर्गवृत्तय । छायाऽऽतपस्तम शब्दभावेन

परिणामिन ॥ १ ॥, इत्यादि,वर्णादीना च पौद्गलिकत्व सुप्रसिद्धमेवेति सूत्रचतुष्टयार्थं ॥ अनेन द्रव्यलक्षणमुक्तं, पर्यायलक्षणमाह—

मूलः—एगत्तं च पुहुत्तं च, सखा संठाणमेव य ।

संजोगा य विभागा य, पज्जवाण तु लक्खणं ॥१३॥

टीकाः—एकस्य भावः एकत्वं—भिन्नेष्वपि परमाण्वादिपु

यदेकोऽय घटादिरिति प्रतीतिहेतु सामान्यपरिणतिरूप, च शब्द उत्तरा-
पेक्षया समुच्चये, पृथग्भावः पृथक्त्वम्—अयमस्मात्पृथगिति प्रत्य-
योपनिबन्धन, ' च ' सर्वत्र प्राग्वत्, सख्यांसंख्या—यत एको द्वौ
त्रय इत्यादिका प्रतीतिरूपजायते, संतिष्ठतेऽनेनाकारविशेषेण वस्त्विति
सस्थाचं—परिमण्डलोऽयमित्यादिबुद्धिनिबन्धनम्, एवेति पूरणे, ' सयो-
गा ' अयमगुल्यो संयोग इत्यादि व्यपदेशहेतव, ' विभागाश्च ' अयमि-
तो विभक्त इति बुद्धिहेतवः, उभयत्र सम्बन्धिभेदेन भेदमाश्रित्य बहुवच-
ननिर्देशः, चशब्दोऽनुक्तनवपुराणत्वादिपर्यायोपलक्षणम्, ' पर्यवाणाम् '
उक्तनिरुक्तानां, ' तु ' पूरणे 'लक्षणम्' असाधारणरूपम्, अयमभिप्राय —
य. कश्चिदस्खलित प्रत्यय स सर्व सनिबन्धनो, यथा घटादिप्रत्यय,
अस्खलितप्रत्ययाश्चामी एकोऽयमित्यादिप्रत्यया ततोऽवश्यममीषां निब-
न्धनेन भवितव्य, तच्च न द्रव्यमेव, तस्य सदाऽवस्थितत्वेन प्रतिनियत
कालैकत्वादिप्रत्ययानुत्पत्तिप्रसगात्, ततश्च यदमीषा कालनियमेनोत्पत्ति
निबन्धन न तत्पर्यवेभ्यस्तत्परिणतिविशेषरूपेभ्योऽन्यत्, गुणाना
तु लक्षणानभिधानं रूपादिरूपाणां तेषामतिप्रतीत्वात्प्रायो विप्रतिपत्त्य-
विषयत्वाच्चेति सूत्रार्थः ॥

उत्तराध्ययन सू० मोक्षमार्ग गत्यध्ययन—२८

जैन स्तोत्र रत्नमाला.

(जेनी अंदर नवस्मरण उपरांत
वीजा व स्तोत्रो वे.)

वपावी प्रसिद्ध करनार
कोठारी कसलचंद नीमजी.

अमदावादमां
राजनगर पिन्टींग प्रेसमां वापी.

वीर संवत २४३३ संवत १९६३

मूल्य चार आना.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
१ नवकार.	५
२ उवसग्गहर.	५
३ संतिकर स्तोत्र.	७
४ तिजयपहुत्त स्तोत्र.	१०
५ नमिञ्जण स्तोत्र.	१४
६ श्रीअजितशांति स्तवन.	२०
७ जक्कामर स्तोत्र.	३६
८ कळयाणमंदिर स्तोत्र.	५१
९ बृहत्तांति स्तवन.	६७
१० जयतिहुअण स्तोत्र.	७५
११ जीनपंजर स्तोत्र.	८९